

V. MAVRODIN

PEETER I

RK „TEADUSLIK KIRJANDUS“

PROF. V. V. MAVRODIN

PEETER I

PET ER I.

PROF. V. V. MAVRODIN

PEETER I

RK „TEADUSLIK KIRJANDUS“

TARTU, 1948

Tõlgitud teose järgi: В. В. Мавродин, Пётр I. Г. ОГИЗ Госполитиздат,
Ленинград, 1945.
Tõlkinud A. Pärn.

2

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

189605

I. Peetri reformide eeldused.

XV sajandit Vene ajaloos tähistab Vene rahvusliku riigi loomine.

XVI sajandil purustas Ivan Julm pika ägeda võitluse tulemusena konservatiivse bojaarkonna ja likvideeris feodaalse killustumuse ajastu poliitilise süsteemi jäänused, mis pidurdasid Venemaa majanduslikku arenemist, nõrgendasid teda sõjanduslikus suhtes ja takistasid vene rahvusliku kultuuri arenemist.

Moskva-Venemaa tegi Ivan Julma valitsusajal suuri edusamme riigi rahvamajanduse arendamise ja ta rahvusvahelise seisundi kindlustamise alal.

Neist saavutustest hoolimata oli Vene riik XVI sajandil ja XVII sajandi alguses Euroopa eesrindlikest maadest maha jäänud; see võimaldas poolakaile ja rootslastele XVII sajandi alguses üritada interventsiooni, mis rüüstas ja laastas Venemaad. Rootslased okupeerisid Venemaa loodeosa ja kindlustusid Novgorodis; poolakad asusid Moskvasse ja poola šlahta jõugud ning jalaväeosad riisusid vene rahva varandusi, purustasid ja põletasid vene linnu ning külasid. Oli tarvilik vene suurte patriootide ning väejuhtide Kuzma Minini ja Dmitri Požarski poolt juhivate rahvamasside erakordne tõus selleks, et mainitud juhtide loodud rahvavägi ajaks intervendid kodumaa piiride taha ja teeks lõpu võõramaisele valitsusele.

XVII sajandit meie maa ajaloos iseloomustavad tunduvad murrangud Venemaa majandusliku ning kultuurilise arenemise ja riikliku korralduse alal.

XVII sajand Vene ajaloos on töönduse, käsitöö, kaubanduse ja tööstuse kiiretempolise kasvu aeg. Lenin märgib, et «Vene aja-

loo uut aega (umbes XVII sajandist alates)» iseloomustab kõigi vene maade, oblastite, osaliselt isegi vürstkondade lõplik liitumine üheks poliitiliseks tervikuks, ja rõhutab, et selle liitumise «... põhjustas elavnev kaubavahetus oblastite vahel, järkjärgult kasvav kaubakäive, väikeste kohalike turgude koondumine üheks ülevenemaaliseks turuks»¹.

Tekkisid esimesed manufaktuuri tüüpi tööstusettevõtted: Tuula ja Kašira rauatehased, Olonetsi, Zvenigorodi jt. tehased, kasvasid kodutööstus (Pomorje, Volga-ala, Tuula, Ustjužna, Jaroslavl'i jt.), käsitööharud, pärisorjade käsitöö, arenes kauplemine põllumajandussaadustega.

Kasvas pidevalt ühiskondlik ja geograafiline tööjaotus — kujuneva ning üha kasvava ülevenemaalise turu alus. Linn eraldus ikka enam ja enam maast. Kasvas pidevalt linna tüüpi asulate arv; eriti kiire linnade kasv langes XVII sajandi teise poole, millal rajati umbes 160 linna.

Tööjaotus peegeldub ka tööstuslike ja põllumajanduslike rajoonide eraldumises. Tuula, Kargopoli ja Ustjužna rajoonis kujunevad käsitöö- ja kodutööstusharud rauatöötlemise alal. Jaroslavl, Belozersk, Kostroma, Nižni-Novgorod, Kaasan ja Arhangelsk on kuulsad oma naha-, puidutöötlemis-, kalevi-, lõuendi- jne. tööstusega. Kujunevad kindlaks vastastikused kaubanduslikud sidemed Venemaa linnade vahel. Tolliraamatud kõnelevad, et näiteks Vjazma kaupleb 45 linnaga, Tihvin — 30 linnaga jne. Kasvavad linnade turud, laadad, aastalaadad (Makarjevis, Irbitis, Arhangelskis); Siber annab karusnahku, Põhi — puitsemeid, metsamaterjali, räəsi ja teisi küttimis- ning kalandussaadusi, tõrva, tõkatit, potast; Rjazani maa ja Põhja-Ukraina — leivavilja; Volga-ala — kalu, soola, potast, ka leivavilja jne.

Ühes sisekaubandusega arenes ka väliskaubandus. Holmogorõ ja Arhangelski kaudu suhtleb Moskva Inglismaaga, Hollan-

¹ V. I. Lenin, Valitud teosed kahes köites, I k., Tallinn, 1945, lk. 67.

diga, Taaniga jt. Lääne-Euroopa riikidega, kaupleb Narva ja Riia kaudu, kasutades neid sadamaina.

Töõndus- ja käsitöõharude kiire arenemistempo, esimeste manufaktuuride tekkimine ning arenemine, sise- ja väliskaubanduse kasv — see kõik ei võinud jätta Moskva valitsuse majanduspoliitikale mõju avaldamata.

1667. a. «Uus kaubandusmäärustik», mille autoriks oli bojaar Ordõn-Naštšokin, nägi ette ühtse tollimaksu sisseseadmise ja määras kindlaks tollitariifid ning kaubandusreeglid, mis räägivad valitsuse kaitsepoliitikast vene kaupmeeste suhtes. «Uus kaubandusmäärustik» tunnistab merkantilistliku majanduspoliitika tekkimisest Moskva riigis XVII sajandil; isegi veel rohkem, otsustades selle järgi, et ta soodustab mitte toormaterjali, vaid kaupade väljavedu, oli tegemist kolbertismi tüüpi majanduspoliitikaga, nähti ette mitte ainult kaubanduse, vaid kõigepealt tööstuse arendamist. On väga huvitav märkida, et sama Ordõn-Naštšokin oma «Uues kaubandusmäärustikus» soovitas kaupmeestele kaubelda «üheskoos», s. o. organiseerida kaubakompaniisid. Tema algatusel ehitati esimene vene laev «Orjol» (Kotkas), peeti läbirääkimisi Balti mere sadamate rentimise üle, tema oli ka linnaomavalitsuse ja «kaupmeeste asjade prikaasi» — kaubandusministeeriumi omamoodi eelkäija — loomise projekti autoriks. Terve rida Ordõn-Naštšokini üritusi jäigi teostamata, sest nad olid Moskva tegelikkusest ette jõudnud, kuid juba selliste projektide ilmumise võimalus ise tunnistab käsitöö, töõnduse, manufaktuuride ja kaubanduse kõrgest arengust XVII sajandi Venemaal.

Moskva riik XVII sajandil polnud juba enam too kõrvaliseks kolkaks peetav «Moskoovia», millest kirjutasid veel mitte väga ammu välismaised rändurid. Juba Ivan III valitsusajal, Vene rahvusliku riigi kujunemisperioodil, muutus Venemaa tähtsaks teguri rahvusvahelise võitluse ja diplomaatia areenil.

Tõsine hädadoht, mis ähvardas Venemaad XVII sajandi alguses, kui Rootsi ja Poola väed ohustasid isegi vene rahva olemasolu, sundis Moskva valitsust oma maa piiride kaitseks kasutama

Lääne-Euroopa riikide kogemusi, kõigepealt nende saavutusi tehnika ja sõjakunsti alal, ning looma kaubanduslikud ja diplomaatilised sidemed Lääne-Euroopa ja Ida riikidega. See müür, millega Venemaa oli eraldatud Lääne-Euroopast vihatud ja raske tatari ikke ajal, mis solvas ning kurnas selle ohvriks langenud vene rahva hinge ja oli Venemaa mahajäämuse põhjuseks, hakkas paljudes kohtades lõhenema. Kaubanduslikud ja diplomaatilised sidemed, rahvusvahelised kokkulepped ja saatkonnad, vastastikune kogemuste vahetamine, reisid, nn. Saksa slobodaa (aguli) tekkimine Moskvas, välismaalaste asumine Venemaale, venelaste sõidud välismaale, Lääne-Euroopa teaduse ja kultuuri algete levimine Venemaal ühelt poolt, teiselt poolt aga venelaste kogemuste ja vene «raamatutarkuse» kasutamine Lääne-Euroopas — kõik see viis lõppkokkuvõttes Venemaa endise, Kuldhordi valituse põhjustatud isoleerituse likvideerimisele.

Uus periood Vene ajaloos — XVII sajand — oli uueks etapiks ka vene teaduse ja kultuuri arenemises. XVII sajand nõudis uusi teadmisi ja avastusi. Välismaine interventsioon sajandi alguses, «Moskva segadusteaja» päevil, Venemaad vaenulike riikide poolt ähvardav oht kogu sajandi kestel, maa rahvamajanduse kasv, mis tingis uue etapi Vene välispoliitika arenemises ja määras Vene sõjaliste pingutuste suuna, — kõik see põhjustas rea teaduste: matemaatika ja mehhaanika, füüsika ja keemia, geograafia ja botaanika, astronoomia ja mäeasjanduse arenemise.

XVII sajandi alguses koostati kuulus «Sõja-, kahuri- ja muude asjade määrustik», mis kajastab renessansiajastu teaduslikke kujutlusi. Selles ei kopeeritud Lääne-Euroopa teaduse saavutusi, vaid neid valiti, töötati ümber vastavalt Venemaa huvidele, arvestades tema enda kogutud teadmisi ja kogemusi. «Määrustik» ei jäänud «meretaguseist kavalaist ülitarkustest» maha ei eruditsiooni ega ka kogemuste suhtes. Laieneb venelaste kujutlus neid ümbritsevast maailmast, maadest ja rahvastest. Moskva XVII sajandi «raamatutargad» teadsid Egiptusest ja Abessiiniast, Berbeeriast ja Niilusest, Floridast ja Tseilonist, Sumatrast ja Hiinast. Ebakindlail laevakestel ja hobustel avastasid kasakad-rän-

durid eurooplastele Obi ja Irtõši, Jenissei ja Leena, Kolõma ja Indigirka, neeme «Bolšoi Kamennõi Nos» ja Beringi väina, Kamtšatka ja Amuuri.

Just seetõttu elasid ja teotsesid XVII sajandi Venemaal selised inimesed nagu Ordõn-Naštšokin, kes esimesena mõistis maa põhjaliku ümberkujundamise vajadust ja ühtlasi teadis kindlasti, et välismaine «rõivas pole meie järgi ega meie oma nende järgi». Ta nägi Venemaa tulevikku merel ja nõudis seepärast visalt Vene diplomaatia aktiveerimist Baltikumis, unistas regulaarse armee loomisest, läkitas saadikuid «mere taha», pidas sõda Rootsiga. Ordõn-Naštšokin «mõtiskles» kõigi slaavi rahvaste vendlusest vägeva Venemaa juhtimisel. Ja kui Ordõn-Naštšokin oleks elanud Peetri aegadeni, oleks ta kahtlemata osutunud üheks reformaatori ustavaist abilistest.

XVII sajandi Venemaal kulges ka Vassili Vassiljevitsõ Golitsõni tegevus. Ta oli laialdase haridusega, õpetatud mees, regulaarse armee loomise projekti autor, kes muude uuenduste hulgas esitas ka idee vabastada talupojad pärisorjusest ühes maaga. «Läänlased» olid ka mõned teised venelased: Boris Morozov, Artamon Matvejev jt. Kõik see tunnistab eesrindlike inimeste mõtte julgusest, ideede avarusest ja sügavusest XVII sajandi Moskva-Venemaal, samas «Moskoovias», mida paljud harimatud ja piiratud, endasse armunud välismaised saadikud ja rändurid pidasid «metsikuks» ja «asiaatlikuks» maaks.

Täielik õigus oli Belinskil, kui ta Peetri-eelse Venemaa oludest ja inimestest ütles: «Mu jumal, millised epohhid, millised isikud! Neist jätkuks mitmele Shakespeare'ile ja Walter Scott'ile!»

Mitte asjatult ei pürginud õpetatud horvaat Gjorgji Križanić Moskvasse. See slaavluse ustav poeg nägi Moskvat jõuna, mis oleks suuteline vabastama slaavi rahvad võõramaise valitsuse ikkest.

«Mitte ükski rahvas päikese all ei ole võõraste poolt nii solvatud ja häbistatud kui meie, slaavlased, sakslaste poolt...», kirjutas Križanić. Ta pöördus slaavlaste rahvusliku uhkustunde, eneseväärtustunde poole, öeldes, et kõik hädad tulevad «...võõ-

raste jumaldamisest: me imetleme kõiki vööraid asju, kiidame neid ja ülistame, aga oma kodust elu põlgame».

XVII sajand oli ajajärk, mil Venemaa lõi pideva suhtlemise Lääne-Euroopaga, sõlmis temaga tihedamad kaubanduslikud ja diplomaatilised sidemed kui varem, kasutas ta tehnikat ja teadust, võttis vastu ta kultuuri ja haridust. Kuid see oli nimelt suhtlemine, mitte mõjutamine, ja mingisugusest jälgendamisest ei võinud olla juttugi.

Õppides ja laenates arenes Venemaa iseseisvalt ning võttis ainult seda, mida oli talle vaja, ning ainult siis, kui see oli tarvilik. See oli vene rahva jõudude kogumise aeg, mis andis võimaluse XVIII sajandil teostada Venemaa ajaloolise arenemiskäigu poolt ettevalmistatud grandioossed Peetri reformid.

Ja samal ajal oli Venemaa ka mahajäänud maa. Seltsimees Stalin märgib, et Vana-Venemaa ajalugu seisis muuseas selles, et teda vahetpidamatult pekseti mahajäämuse pärast: «Sõjalise mahajäämuse pärast, kultuurilise mahajäämuse pärast, riikliku mahajäämuse pärast, tööstusliku mahajäämuse pärast ja põllumajandusliku mahajäämuse pärast»².

See mahajäämus kujutas endast tõsist ohtu vene rahva rahvuslikule iseseisvusele. Tööstus arenes, kuid oli oma struktuurilt pärisorjuslik, toodangu mahult aga jäi Lääne-Euroopa maade tööstusest tunduvalt maha. Põllumajandust iseloomustasid rutii-nilised maaharimisviisid ja ta põhjenes vaevatud, puruvaesunud pärisorja-talupoja sunniviisilisel tööil.

Vene sõjavägi koosnes tunduvas osas alles mahajäänud aadel-likust maakaitseväest ja streletsidest, kes olid halvasti relvasta-tud ja võitlesid «vana-vanaisade viisi». XVII sajandi Moskva-Venemaa prikaasid — keerukas ja kohmakas riigiparaat, mille eesotsas seisis bojaaride-aristokraatia ja mis oli segane, keeru-line ning väga kallis, ei suutnud maa vajadusi rahuldada.

Kurnatud ja paljaksriisutud rahvamassisse ei tunginud hari-

² J. Stalin, Leninismi küsimusi, RK „Poliitiline Kirjandus“, Tallinn, 1945, lk. 289.

dus peaaegu sugugi. Isegi valitsevais ringkondades oli rohkesti harimatuid inimesi, ka üldse oli rohkesti kirjaoskamatuid. Koole ei olnud peaaegu sugugi, raamat polnud levinud kuigi laiades mas-sides. Enamik bojaarkonnast ja vaimulikkonnast kartis «raamatutarkust», s. o. teadust.

Kõik see oli tatari ikke raske pärand, millest Venemaa pidi iga hinna eest vabanema. XVII sajandi Venemaa oli tõepoolest niihästi vaene kui ka küllusrikas, niihästi vägev kui ka jõuetu.

Juba ajaloolise arenemise käik ise, riigiaparaadi ja poliitilise korra evolutsioon ja kultuuri arenemine seadsid Venemaa põhja-like reformide vajaduse ette, et likvideerida mahajäämust töös-tuse, kultuuri, riigikorra jne. alal, sest ainult siisugusel teel võis ta endale kindlustada väärilise koha Lääne ja Ida riikide seas.

Rahva poolt omandatud kogemused, põlluharijate ja puuraiju-jate, müürseppade ja puuseppade, julgete põhjarandlaste ja kasa-kate kogemused, mis kajastusid vene rahva «oskuslike teaduste» (käsitööharude) ja teadmiste arenemises ümbritseva maailma ning looduse kohta, teadmiste iha ja vajadus, mis levi-sid üha enam eesrindlike vene inimeste seas, kes esinesid avalikult nende vastu, kes «õpetavad lihtsalt», «ajavad valejuttu», püüid võitluses oma kodumaa iseseisvuse eest õppida kasutama vaenlase sõjariistu ja olla temast sõjanduses mitte vähem osav, vajadus tungida mereni, et rahuldada areneva vene kaubanduse ja tööstuse huvisid ja kindlustada Venemaale vääriline rahvus-vaheline seisund, — kõik see koos, ilmnedes nii eredalt XVII sajandi lõpul, tunnistab sellest, et enne Peetri tegevuse algust seisis Venemaa reformide lävel.

Seda oli tunda juba Peeter I isa — Aleksei Mihhailovitši valitsusajal. Kuid tema lõi vaid «uuendusliku meeleolu». Moskva-Venemaa muutsid Vene impeeriumiks alles Peetri reformid. Tõsi küll, need reformid ei olnud ühe inimese väljamõeldis, ei olnud ainult ühe väljapaistva isiku — Peeter I töö, nii andekas kui see «tõeliselt suur mees»³ ka oli. Neid valmistas ette Venemaa

3 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. II, lk. 12.

ühiskondlik arenemine eelnenud perioodil, XVII sajandil. Ja kui ajaloo areenile astus oma võimsa kõnnakuga mõttehüglane ja Vene riigi suur uuendaja Peeter, oli pind tema titaaniliseks tegevuseks juba ette valmistatud.

Peeter püüdis esimesena «mahajäämuse raamidest välja hüpata» (J. Stalin), arvestas esimesena Venemaa nõrku külgi, mõistis, millised ülesanded seisavad tema ees, kuhu on suunatud tema ajalooline arenemine, ja andis kogu iseenda, oma haruldase andekuse, oma ammutamatu energia piiritult armastatud kodumaale. Peeter mõistis, et tema kätes on kodumaa tulevik, ja hakkas Venemaad «teenima». Peetri erakordne andekus, võimed ja riigimehelik mõistus avaldusid nimelt selles, et ta arvestas õigesti oma palavikulise tegevuse alguseks kujunenud tingimusi, milles Venemaa arenes, mõistis, mis on tarvilik selleks, et teha Venemaa tugevaks, rikkaks ning kultuurseks riigiks, ja oskas kogu oma tegevuse suunata selle eesmärgi teenimiseks.

II. Streletside ülestõus 1682. a.

Peeter Aleksejevitš astus troonile 1682. a., kümneaastasena, pärast seda, kui suri tema vanem vend Fjodor, tsaar Aleksei Mihhailovitši poeg tema esimesest abielust Miloslavskajaga. Sel ajal kujunes õukonnas kaks rühmitist.

Uhte kuulusid Aleksei Mihhailovitši teise naise, Natalja Kirillovna Narõškina sugulased, tema vennad Lev, Ivan ja Afanassi, Jazõkov, Lihhatšov — tsaar Fjodori soosikud — ja maapaost tagasitoodud bojaar Artamon Matvejev. Narõškinite troonikandidaadiks oli Peeter. Nende rühmitises tegutsesid ka Boris Aleksejevitš Golitsõn ja Dolgorukid, kes valmistusid otsustavaks lahinguks.

Teise rühmitise moodustasid rikkad, võimuhimulised ning ahned Miloslavskid, tsaar Aleksei esimese naise — Maria Iljinitšna Miloslavskaja sugulased. Miloslavskid toetasid troonikandidaadina Maria Iljinitšna nooremat poega, haiglast ja nüri-meelset Ivani. Jõud olid umbes võrdsed. Miloslavskeid, kelle

eesotsas seisis võimuhimuline ning aktiivne Sofja Aleksejevna, toetasid Tolstoid ja streletsipolkovnikud Tsõkler, Ozerov jt.

Otsustavat osa tülis tuli etendada vene kirikupeal — patriarh Ioakimil. Ioakimi pealekäämisel valivad bojaarid ja nende järel rutuga kokkukogunenud Moskva aadlikud, suurkaupmehed ja käsitööstuslike «mustade sadakondade ja alevite» vanemad troonile kümneaastase Peeter Aleksevitši.

Kuid Miloslavskid ei pannud relvi maha. Võitluseks Narõskinitega kasutasid nad streletse.

Streletside väeosa loodi juba XVI sajandil. Streletsideks hakkasid peamiselt linnade käsitöölised «lihtrahva» hulgast, keda meelitas «kroonupalk». Streletsipolgud mängisid Moskvas tähtsat osa. Streletsid teostasid valveteenistust lossi juures, linnaväraväil, tornidel, Kremli ümber ja sees. Streletsipolkovnikud omasid suurt poliitilist kaalu. «Kroonupalk» ei olnud suur ja teda maksti ebakorrapäraselt, seepärast olid streletsid sunnitud tegutsema käsitöö, töönduse ja väikekauplemisega. Olles seisnud määratud aja valvel, pöördusid streletsid tavaliselt koju ja tegelesid oma majades igasuguste käsitööharudega, kauplesid Moskva arvukail turgudel kandekastidest, käest jne. Ilma kõrvalteenistusest, ainult «kroonupalgast», ei saanud streletsid elada.

Streletsipolkovnikud, kasutades oma teenistuslikku seisundit, sunnivad streletse töötama eneste juures majapidamises, muutes nad tegelikult mingeiks pärisorjadeks. Streletsil on nüüd juba raske jätkata oma tegevust käsitöö ja kauplemise alal. Maksude suurenemise tagajärjel halvenes linna possaadide (agulite) liht-rahva üldine seisund, streletsid aga mitte ainult ei põlvnenud «liht-rahvast», vaid moodustasid osa possaadi-elanikkonnast, olles tihedasti seotud linna alamkihtidega. Streletside rahulolematust suurendas ka see, et nad juba kaua aega polnud palka saanud. Juba 1682. a. varakevadel, Fjodori eluajal, esitasid Gribojedovi ja Põžovi polgu streletsid kaebuse oma polkovnikute peale. Streletside rahulolematuse kasvamist, nende avalikku nurinat otsustasidki kasutada Miloslavskid.

Sofja, Ivan Mihhailovitš Miloslavski, Pjotr Tolstoi ja vürst

Ivan Hovanski hakkavad tegutsema. Tundes oma jõudu, kogunevad streletsid salkadena kogunemiskodade juurde, löövad maha neile mittemeelepäraseid bojaare, ähvardavad tappa kõik oma vaenlased. Miloslavskid püüavad streletsidele sisendada, et nende vaenlased on Narõškinid, et streletside viha peab langema Narõškinitele, et nemad, Miloslavskid, on ülekohut kannatava streletsiväe tõelised sõbrad ja valmis teda igati aitama, kui neil õnnestub «õigus jälle jalule seada» ning Ivan troonile tõsta.

Narõškinid ei võtnud tarvitusele otsustavaid abinõusid ettevalmistatava ülestõusu likvideerimiseks, mille ähvardavad tunnused ilmnesis üha selgemini. Kärsitusega ootasid nad populaarse bojaari Artamon Matvejevi saabumist. Narõškinite seisundit keerustas ka see, et streletside ülemad kaotasid oma autoriteedi. Streletsid-reamehed lakkasid arvestamast Streletsiprikaasi ülemat, vana vürsti Juri Dolgorukit, ja laimasid teda avalikult.

12. mail 1682 saabus viimaks Moskvasse Artamon Matvejev, kuid sündmuste käiku mõjutada ta enam ei suutnud. Streletside «mäss» oli võtnud liiga suure ulatuse. Streletside hulgas omas suurt populaarsust vürst Ivan Hovanski, rumal, upsakas, konservatiivne bojaar, suur hoopleja, keda tema lobisemise pärast nimetati lõhvardiks ja kes meelestas streletsid Narõškinite vastu. Käest kätte käis «bojaaride-reeturite» nimestik, keda streletsid vihkasid. Miloslavskid valmistasid energiliselt väljaastumiseks. Öösiti kogunesid streletsid koosolekuile, nende valitud esindajad käisid Hovanskiga ja Ivan Miloslavskiga nõu pidama.

15. mai keskpäeval kõlas häirekell. Streletsid, üles kihutatud Aleksandr Miloslavski ja Pjotr Tolstoi poolt, kes levitasid nende hulgas kuuldust, et Narõškinid on Ivani surnuks kägistanud, liikusid Kremli poole. Kremli väravaid ei jõutud sulgeda ja varsti täitis ägestunud streletside jõuk kisa ja käraka Kremli.

Ehmunud tsaarinna Natalja tuli trepile, tuues kaasa tsaar Peetri ja tsareevitš Ivani. Temaga ühes tulid välja patriarh ja bojaarid. Streletsid veendusid, et neid oli petetud. Nähes streletside kõhklemist läks Artamon Matvejev nende juurde, manitsedes neid laiali minema. Kuid siin segas end asjasse Mihhail Dolgoruki.

Ta hakkas streletside peale karjuma, et nad kasiksid minema. Streletsid ärritusid, tungisid Punasele trepile... Algas vägivaldne arveteõiendus. Mihhail Dolgoruki visati all seisvate streletside piikide otsa. Tema järel tapeti Artamon Matvejev, Romodanovski, Jazõkov, Juri Dolgoruki, Afanassi Narõškin jt.

Tapmised, dikteeritud sageli Miloslavskite poolt, kestsid mitu päeva. Narõškinite rühmitis purustati. Enamik ellujäänud Narõškineid ja nende pooldajaid saadeti kloostreisse. Miloslavskid võitsid.

23. mail kuulutati tsaarideks mõlemad vennad — Peeter ja Ivan. 26. mail kuulutati «esimeseks tsaariks» Ivan, 29. mail aga kuulutasid streletsid valitsejannaks tsarevna Sofja. Kuid Sofja mõistis peagi, et olles streletside mässu välja kutsunud, ei suuda ta seda tulikahju enam kustutada, et ta ise muutub tööriistaks streletside käes. Streletside ülestõus kujunes ümber soldatite mässuks.

Streletsid tahtsid, et nad tehtaks «õukonna-jalaväeks» (kaar-diväeks), kelle kätes oleks olnud trooni ja riigi saatus. Moskvast valitsesid tegelikult streletsid, ohjeldamatud ning raevutsevad, nende eesotsas aga seisis Ivan Hovanski, Streletsiprikaasi uus ülem. Hovanskit süüdistati hiljem selles, et ta olevat tahtnud troonile astuda ja valmistanud ette Miloslavskite kukutamist. Sofja kartis Hovanskit, kartis streletse, mitte teades, kuidas juhtida nende liikumist kindlasse rööpassse.

Streletsid nõudsid disputatsioonide korraldamist usuküsimuse üle, ja kui see 5. juulil 1682 Granovitaja palatas (tsaarilossi suures vastuvõtusaalis) kokku kutsuti, toetasid nad avalikult «vana usku» — raskõnikuid (lahkusulisi). Nad nõudsid palgamaksmist igale 25 rubla hõbedas, kõikide bojaaride väljaandmist arveteõiendamiseks ja erilise mälestussamba püstitamist Punasele väljakule 15.—17. mai sündmuste mälestuseks. Sofja pidi streletside ees libitsema, püüdma nende meele järgi olla, nende nõudmised rahuldama.

Ohtlik oli ka see, et streletside ülestõus kutsus välja «liht-

rahva», «alamkihi», sulaste ja holoppide (orjade) rahutused. Holopiprikaas purustati, ta arhiivid hävitati. Tõsi küll, streletsid eraldasid endid «lihtrahvast» ja holoppidest, kellele nad vaatasid ülalt alla, pidades ainult endid Venemaa saatuse juhtijaiks.

Sofja hakkas üha sagedamini kuulma vahelehiüdeid: «Küllalt, emake, oled juba valitsenud, aeg on sul kloostrisse minna!» Nähes oma seisundi kahemõttelisust, lahkus Sofja 20. augustil Moskvast ja sõidab ühes mõlema tsaariga Moskva-lähedasse Kolomenskoje külla. Sealt siirdub ta Savvin-Storoževski kloostrisse ja viimaks Vozdviženskoje külla Troitsa kloostri lähedal, kuhu kutsub kokku aadlikkude sõjaväe. Aadlikud ei olnud streletside omavõlga rahul ja läksid meeleldi Troitsasse. Kui Sofja tundis end küllalt tugevana, kutsuti Vozdviženskojesse Streletsiprikaasi ülem vürst Ivan Hovanski ühes pojaga. 17. septembril, Sofja nimepäeval, hukati mõlemad. Streletsid katsusid vastupanu osutada ja kindlustusid Kremli, kuid nähes, et jõud pole seekord nende poolel, olles kaotanud oma juhi ja tundes oma üksindust, ilmusid nad end süüdi tunnistades Sofja ette. Streletside eesõigused tühistati. Kuulus sammas Punasel väljakul 15.—17. mai sündmuste mälestuseks lammutati. Streletsiprikaasi uueks ülemaks määrati duumadjakk Fjodor Šaklovitõi.

Sellest momendist algas Sofja Aleksejevna valitsemine.

III. Sofja Aleksejevna valitsemine.

Erinevalt kõigist vene tsaaritütreist — tsaarilosside vangidest, kes veetsid kogu oma aja roiutavas tegevusetuses ammede, armuleivasööjate ja lossineitsikute hulgas, oli Sofja Aleksejevna energiline, aktiivne inimene.

Lääne-Euroopa mõju vahendajaks õukonnas oli õpetatud munk Simeon Polotski, kelle kasvandikuna Sofja sai hea hariduse, olles ka palju lugenud. Simeon Polotski avaldas oma kasvandikusse suurt mõju, äratades temas huvi «ladina» keele ja «ladina» kultuuri vastu.

Võimuhimuline ja uhke Sofja taotles saada ainuvalitsejaks. Teda valdas täielikult hool omaenese võimu kindlustamise eest.

Sofja võttis valitsemisohjad enda kätte, ja võimul olles ning tundes, kui kallis see on talle, püüdis ta iga hinna eest seda endale kindlustada. Raskes võitluses võimu pärast toetus ta kõigepealt oma soosikule Vassili Vassiljevitš Golitsõnile. Tark ja haritud, silmapaistev riigitegelane, oli Vassili Vassiljevitš Golitsõn rea reformide ja projektide autoriks, milledest esimesed kõnelevad oma algataja ettenägelikkusest, teised aga võiksid au teha isegi palju hilisema aja tegelastele.

Tema algatusel loodi komisjon vene sõjaväe-reformi läbi-töötamiseks, ja ukaasiga 12. jaanuarist 1682 kaotati mestnitšestvo (kohajärgus), mille puhul riigi- ja sõjaväe-tegelaste päritolu, suursugusust, eelistati nende tõelistele omadustele.

Kuid vähe sellest. Välismaalane Neuville teatab, et vestluses temaga avaldas Golitsõn oma plaani vene sõjaväe ümberkujundamise kohta, milleks ta kavatses vabastada talupojad, andes neile maad ja maksustades nad ainult riigilõivuga. Ja mitte vähe teisigi projekte kihas peas «suurel Golitsõnil», nagu nimetab teda Neuville. Kuid need olid «kuuldavad mõtted», plaanid, mis tekkisid ruumide vaikusel, millede seinad, vastandina vana-vene bojaaritavadele, olid kaetud geograafiliste kaartidega, välismaiste valitsejate piltidega, kelladega, termomeetritega ja raamaturiilutega.

Selle isiku plaanid, kes oleks võinud leida oma koha Peetri suurte kaastööliste hulgas, kui ta poleks sidunud oma saatust võimuhimulise valitsejanna poliitilise karjääriga, kajastusid Sofja valitsemises väga nõrgalt. Sofja pidas võimu liiga kalliks, et rea reformide teostamisega enese vastu üles õhutada bojaarkonda, kes järgis innukalt «vana vagadust» ja austas oma kallist minevikku.

Sofja valitsuse välispoliitikale sai osaks palju ebaõnnestumisi. «Igavese rahu» sõlmimine Poolaga 1686. a., mille tulemusena Venemaaga liideti Kiiev, rahuldas aadlit. Kuid sellele järgnev võitlus Krimmi khaaniriigiga, mis oli ette nähtud Poolaga «iga-

vese rahu» sõlmimise tingimusena, lõppes õnnetult. See ruineeris Sofja valitsuse autoriteedi aadli silmis.

Poolaga sõlmitud lepingu teostamise korras liikus sajatuhandeline vene vägi V. V. Golitsõni juhtimisel 1687. a. kevadel «Metsiku välja» steppidesse, lõunasse, kaugesse Krimmi. Ukrainas ühines Golitsõni väega Ukraina hetmani Samoilovitši mõnikümme tuhat kasakat. Juulis algasid stepitulikahjud. Armee ei saanud liikuda mööda põlenud, suitsevat steppi. Tohutute kaotustega pöördus Golitsõn tagasi, ajades kogu süü Samoilovitšile, kelle asemele valiti teine hetman — Ivan Stepanovitš Mazepa.

Sofjale oli Golitsõni ebaõnnestumine raskeks löögiks: ta tundis oma soosiku ebapopulaarsust Moskva suursuguse bojaar-konna keskel.

Et Golitsõni prestiiži taastada ja omaenda seisundit kindlustada, oli Sofja sunnitud tegema korralduse uue sõjakäigu ettevalmistuseks Türgi vastu.

Saabus 1689. a. Selle, Sofjale saatusliku aasta veebruaris asus tohutu vägi kaugele sõjaretkele. Läbiti lõunastepid, jättes sinna pooled sõdureist, külvates tolmused teed üle inimeste ja lõpnud hobuste luudega.

20. mail hakkas paistma Perekop. Perekopi kindlustused osutusid ligipääsematuiks. Golitsõn ei sõandanud neid rünnata ja, nähes oma pingutuste tagajärjetust, andis käsu taganemiseks. Vene vägi hakkas tagasi liikuma, kaotades sadu ja tuhandeid haavatuina, haigeina ja mahajäänuina, kannatades nälja ja janu, haiguste ja tatari väesalkade rünnakute all. Moskvasse tagasi jõudes mõistis Golitsõn, et tema karjäär on saanud parandamatu hoobi. Oma seisundi kogu traagilisust mõistis ka Sofja. Valitsejanna leidis end üksinda: tema taga seisis vaid osa kõrgemast bojaar-konnast, konservatiivsest ning inertsest, kelle arvamust ja poolehoidu Sofja väga hindas. Aadel, kes päästis Sofja metsikute ning omavoliliste streletside käest, sai esialgu küll nii au kui ka tasu, kuid ta jäeti hiljem valitsejanna poolt kuidagi unustusse ja nurises salaja. Läbirääkimised jesuiitidega ja hugenottidega,

«ladina võlud» ja sõprus välismaalastega õhutasid Sofja ja Golitsõni vastu üles ka vene kiriku eesotsas patriarh Ioakimiga.

Rahvamassides kasvas rahulolematus, puhkesid ülestõusud. Doni ääres tõstsid mässu Maksim Skalozubi «vargad»-kasakad. Vastuseks raskolnikute tagakiusamistele siirduvad «vana usu» innukad pooldajad Põhja, kaugeisse Volga-taguseisse ja põhjamaistesse kloostritaolistesse asulatesse, kus rohkenevad vanaausliste enesepõletamised, ja õhutavad ülestõuse, nagu näiteks see, mis toimus Donetsi ääres, kus tegutses elatanud munk Iossif, keda toetas ka Doni kasakkond. Konotopis kõneles Afanassi Beljajev Putivlis ettevalmistatavast ülestõusust.

Vankuma lõõnud riigiaparaat ei suutnud toime tulla roimade ja röövimistega — röövlitena tegutsevad isegi sellised suursugused isikud, nagu vürst Lobanov-Rostovski, Pjotr Kikin, Ivan Mikulin.

Valitsejanna Sofja tunneb, kuidas vähehaaval hakkab kõikuma pind tema jalgade all. Ja raskel minutil pöördusid tema pilgud jälle streletside poole. Unistades tsaaritroonist, tellinud oma portree tsaarirõivastuses, tegi Sofja juba 1687. a. oma teisele soosikule, Fjodor Šaklovitõile, ülesandeks selgitada, kuidas suhtusid streletsid tema kroonimisse. Streletsid kõnelesid valitsejanna esindajaga väga tagasihoidlikult ning külmalts. Neil olid mälestused 1682. a. septembripäevist ja Hovanskite hukkamisest alles elavalt meeles.

Sofja ei loobunud siiski oma mõttest. Uha sagedamini esines ta pidulikel juhtudel, püüdes võita populaarsust. Kord, 8. juulil 1689, oli tema ja Peetri vahel tüli selle üle, kumb peab kandma pühakuju. Sofja viis oma tahtmise läbi, Peeter aga varjas solvumist sügaval hingepõhjas.

Pärast kokkupõrget 8. juulil hakkasid sündmused arenema erakordse kiirusega. Konflikt oli kätte jõudmas. Peeter keeldus järsult kinnitامast ukaasi autasude kohta häbistava Krimmi sõjakäigu eest. See tabas Sofjat hoobina. Šaklovitõi tegutses streletside hulgas, ässitades neid Peetri vastu. Streletsid ootasid

momenti, mil neid saadetakse «Preobraženskojesse hirmu tegema».

Kuid streletsid polnud enam need, mis 1682. a. kevadel, ja ka Preobraženskoje polnud enam kaugeltki see, mis ta oli mõne aasta eest.

IV. Peeter I Preobraženskojes.

Oma esimesed eluaastad veetis Peeter peaaegu väljumatult Kremli ruumides.

Tsareevitš Peeter hakkas varakult õppima — viieaastasena asus ta tolleaegset lihtsat teadust omandama. Varsti leiti ka õpetaja, kelle nimega on seotud alaealise tsareevitši lapsepõlveaastad.

Selleks oli Palvekirjade-prikaasi kirjutaja Nikita Moissejevitš Zotov. Õpetajaid tsareevitšite jaoks valiti tavaliselt «vaiksete ning mittejoodikute» hulgast. Zotov vastas täielikult esimesele nõudele, aga mis puutub teisesse, siis sunnib Peetri enda poolt temale hiljem omistatud nimetus «kõige narrikama ning kõige joobnuma kontsiili vürstlik paavst» oletama, et «koolmeister» Nikita Moissejevitš Zotov vaevalt oli joovastavate jookide suhtes tagasihoidlik.

Zotov algas oma tsaarisoost õpilasega «suulise õpetusega» ja luges temaga täht-tähelt läbi aabitsa, Taaveti lauluraamatu, tunnipalvete-raamatu, evangeeliumid ja apostlid.

Kuid Zotov läks oma eelkäijaist «koolmeistreist» kaugemale. Meelsasti ning edukalt õppiv väike tsareevitš oli terase ning teadmishimulise mõistusega, tähelepanelik ning erk. Seda märgates jutustas Zotov talle Venemaa minevikust, võõrastest maadest, andis vaadata pilte. Erilised maalijad olid juba varem töötanud Peetri «ajaviitevihikute» kallal, kus olid kujutatud mitmesugused relvastusesemed, sõjaväed, lahingud, laevad jms.

Peetri ruumidesse ilmusid ka raamatud, nagu «Kuust ja kõigest taeva planeetidest», Strõikovski kroonika, «Isikute kujutused ladina keeles» jt. Zotovi jutustuste kaudu sai Peeter teada Ivan

Julmast, Dmitri Donskoist, Aleksandr Nevskist, »Venemaa algusest ja ristimisest». Üheaegselt Zotoviga õpetas Peetrit ka Nesterov, kes etendas kõrvalist osa. Zotov etendas Peetri õpetamise suurt osa ja kuigi ta võis targale ning teadmishimulisele poisikesele edasi anda ainult selle vähese, mida teadis ise (õpetuse lõpuks kirjutas Peeter viletsalt ja tema teadmised teiste teaduste alalt olid katkendlikud ning pealiskaudsed), armastas Peeter teda sellegipärast ja hiljem esines elatanud õpetaja «lähima kantselei generaal-presidendi» osas. Erinevalt oma isast ja vanaisast oli Peeter kiriklike, jumalateenistusraamatute suhtes ükskõikne. Seevastu aga huvitasid teda juba kõige varasemast lapseeas sõjalised «mängud». Juba enne streletside ülestõusu 1682. a. seisis Peetri ruumides puust telgid, kahurid ja piigid lippudega.

Saabusid 1682. a. kohutavad maipäevad. Väike Peeter jälgis õudusega veriseid stseene Punase trepi juures, kuid kannatas selle katsumuse kindlalt välja. Kaasaeglased ütlesid, et ta isegi ei muutunud näost, kui streletsid tapsid tema lemmiku Artamon Matvejevi. Sellegipärast sööbisid streletside arveteõiendamise stseenid bojaaridega kogu eluajaks Peetri mällu. Küllap vist nendest päevadest peale hakkas Peetri õlg tõmblema ja närvlikud konvulsioonid moonutasid erutuse puhul ta nägu.

Vorobjovo, Kolomenskoje, Preobraženskoje ... Neis külates möödus Peetri poisikesepõlv ja noorus. Vahel ilmub Peeter Kremisse, võttes osa õukonnatseremooniaist, saatkondade vastuvõtust. Oma mõistuse ja elavusega üllatas ta välismaalasi, kes pidasid üheteistkümneaastast poisikest kuueteistkümneaastaseks noormeheks. Kuid väsitavad tseremooniad koormavad Peetrit. Suurema osa oma ajast veedab ta Preobraženskojes.

Tema ema, põlualuse ning kibestunud, alati viriseva Natalja Kirillovna ruumides oli rusuv ja igav. Siin räägiti pikalt ning igavalt ainult Sofja salasepitsustest, solvamistest, palvetati ja õhati.

Peetrit tõmbab õuele, väljale. Siin, ümbritsetuna samaealiste poisikestega, teenijate lastega, harrastab Peeter «sõja»-mänge ja moodustab poisikestest esimesed «mängu»-väeosad — vene

kaardiväe eelkäijad. Siin, Vorobjovos, toimub esmakordselt «mängu»-laskmine kahureist.

1683. a. annab bojaar Gavriila Ivanovitš Golovkin Peetri «mängude» jaoks ümbertegemisele 16 kahurit. Samal aastal mainitakse esimest 10 «mängu»-tallipoissi, kelle hulgas olid Sergei Buhvostov ja Jekim Voronin — esimesed preobraženskilased.

Hellebardid ja trummid, protazanid (tsaari ihukaitsjate laia oda taolised relvad), palašid (laiateralised pikad mõõgad), arkebuusid ja musketid — kõike seda sõjavarustust veeti vankritel Kolomenskojesse ja Preobraženskojesse. Tsaar Peeter «mängis» ja Sofja rõõmutses, et «mäng» köitis teda. Sofja saatis talle relvi ja inimesi, mitte veel aimates, mis tuleb sellest «mängust».

Peeter huvitus mitte ainult sõjandusest. Tema teadmishimuline mõistus tungis kõigesse. Neljateistkümnendaastasena tutvus ta müürsepatööga, seejärel tegeles trükiasjandusega, puusepa-, tiseri- ja sepatööga ning näitas kõiges selles ebatavalisi võimeid ja edu.

Franz Timmermann õpetas Peetrile geomeetriat ja fortifikatsiooni, õpetas teda töötama astrolaabiga. 1688. a. leidis Peeter Izmailovo külas aidas vana inglise paadi ja oli sellest väga huvitatud, sest Preobraženskojes seisvad «mängu»-laevad ei rahuldanud teda. Hollandlane Brandt parandas paadi, mis sai «vene laevastiku vanaisaks». Jauza jõel, Prosjanõi tiigil, Perejaslavli järvel sündis vene laevastik.

«Neptunuse-mänge» asendasid «Marsi-asjad». 1686. a. ehitatakse Preobraženskojes juba terve «mängukindlus». See «mängukindlus» — Pressburg — asetses Jauza jõe ääres. «Mängusõdurid» muutusid jõuks. Preobraženskojes seisid «mängu»-majad, aidad (üks püssirohu, teine relvade jaoks), kogunemiskoda, majad ohvitseride jaoks.

«Mängusõdurite» hulgas, kõrvuti varem tundmatu, «kõige madalamast soost», tallipoisi poja Aleksandr Danilovitš Menšikovi, tulevase «kõrgusega», sammusid vürst M. M. Golitsõn, kes oli kirja pandud trummilööjana, jt.

Aktiivne, tark, kuidagi arusaadamatu, ebatavaline, muutus tsaar Peeter, võõras õukonna huvidele ja intriigidele, täielikult andunud oma kahureile, arkebuusidele, kindlustele, laevadele jne., Sofjat ja Miloslavskeid vihkav, valitsejanna'le hädaohtlikuks.

Seitsmeteistkümne-aastane Peeter oli juba täiskasvanud, täiesti väljakujunenud isik, suuteline juhtima tohutu Moskva riigi suuri asju. Välisasjade-prikaasi ja Sõjandus- ja Teenistus-prikaasi külastamises Peetri poolt nägi Sofja mitte ilmaaegu endale ähvardavat tunnust.

1689. a. jaanuaris naitis Natalja Kirillovna oma poja Jevdokia Lopuhhinaga. Sofjale oli see uueks hoobiks: valitseda täiskasvanud, abiellunud tsaari eest tema alaealisuse ettekäändel oli ebasünnis.

Mõlemad pooled valmistusid aktiivselt kokkupõrkeks. Sofja kaotas oma liitlasi, oma tuge; Peeter aga, vastupidi, muutus üha võimsamaks. Patriarh Ioakim, tema isikus aga ka kogu vene kirik, mitte andestades Peetrile tema harrastusi Lääne-Euroopa teaduste ja korra alal, esines siiski Peetri ja Natalja Kirillovna pooldajana, toetades neid mitte ainult moraalselt ja poliitiliselt, vaid ka materiaalselt.

Mis puutub aadli enamikusse, kelle suhtumine Peetrisse polnud veel kindlaks kujunenud, siis oli juba täiesti ilmne, et Sofja suhtes asub parimal juhul ebasõbraliku erapooletuse positsioonil.

Lõpuks tuleb arvestada, et Preobraženskoje ise energilise ning visa Peetri juhtimisel kujutas endast tõsist jõudu, mida Sofjal ja tema kaastegelastel oleks tahestatmata tulnud arvestada.

Sofja hindas kujunenud olukorda väga õigesti. Ta otsustas rutata. 7/8. augusti ööl 1689 valmistuti Moskvast kaitseks: kuuluste järgi pidid «mängusõdurid» Moskvasse ilmuma. Nii teatas 7. augusti päeval Moskvast leitud «heitkiri». Kuid see oli nähtavasti provokatsioon. Öösi areteeriti Moskvast Peetri juures ööteenistuses seisev Pleštšejev ja kaks «mängusõdurit». Streletside viiesajaülem Larion Jelizarov mõistis, et need ettevalmistused on

suunatud Preobraženskoje vastu, Peetri vastu. Peetrile ustavad streletsid võtsid seda hoiatusena ja kaks nende hulgast, Melnov ja Ladogin, saadeti viivitamatult Preobraženskjesse Peetrit hoiatama.

Peeter, mäletades 1682. a. õudusi, hüppas palja jalu, sär-giväel, hobuse selga. Lähimas metsasalus rõivastus ta rutuga ja ratsutas 8. augusti hommikul ühes Menšikoviga Troitsa kloost-risse. Hommikul saabusid sinna ka Natalja Kirillovna, Lev Narõškin ja Boris Golitsõn, tulid «mängusõdurid» ja Suhharevi polgu streletsid. Hiljem saabus ka patriarh Ioakim.

Valmistuti vastupanuks. Boris Aleksejevitš Golitsõn arendas energilist tegevust. Sofjale saadeti arupärimine streletside kogunemise põhjuste kohta ja tal tuli end õigustada.

Kõikjale lendasid ametlikud kirjad tsaar Peetri nimel ette-panekuga alistuda ja ilmuda Troitsasse. Rutuga hakkasid bojaarid ja aadlikud kogunema. Ilmus streletsipolkovnik Tsökler. 27. augustil olid Troitsas juba enamiku streletsipolkude esinda-jad. Peagi osutus, et Peetri juures Troitsas on rohkesti endisi Sofja pooldajaid. Vassili Vassiljevitš Golitsõn kaotas raskel minu-til täiesti pea ja sõitis Moskva-lähedasse külla.

Lõpuks otsustas Sofja ise Troitsasse sõita vennaga läbi rää-kima. Kuid Vozdviženskojes, 10 versta kaugusel kloostrist, sun-dis vürst Trojekurov ta Peetri käsul tagasi pöörduma, ähvardades, et vastasel korral toimitakse temaga «häbistavalt». Sofja oli sunnitud Moskvasse tagasi sõitma. Varsti tuldi siia Peetri poolt Šaklovitõi väljaandmist nõudma. 4. septembril löid Sofjast lahku riigiteenistuses olevad välismaalased eesotsas kindral Gordoniga ja järgmise kahe päeva pärast nõudsid streletsid temalt Šaklovi-tõi väljaandmist Peetrile, ähvardades mässuga. 7. septembril oli Šaklovitõi juba Troitsas ja ta hukati viie päeva pärast. Vassili Vassiljevitš Golitsõn saadeti Jarenskisse. Valitsejanna Sofja ise paigutati Novodevitši kloostrisse. Nii lõppes Sofja valitsemine. Algas Peetri valitsemine.

V. Peetri valitsemise algus.

Sellest hoolimata, et Peeter sai 1689. a. Venemaa valitsejaks, seisis ta esimestel aastatel riigijuhtimisest kõrval: riigijuhtimise küsimused ei huvitanud noort tsaari. Seitsmeteistkümneaastast Peetrit ei huvitanud sel ajal, kuidas töötab isevalitsusliku korra suur ja keerukas aparaat, kuidas valitsetakse tema tohutut maad. Teda veetlesid ainult «Neptunuse- ja Marsi-mängud» (merendus ja sõjandus), kuid neis «mängudes» võis märgata juba tulevaste reformide põhilisi kontuure, reformide, mis löid võimsa armee ja tugeva laevastiku — noore Venemaa toe, au ning uhkuse.

Venemaa valitsemine oli rühma bojaaride kätes. Et tsaarina Natalja Kirillovna polnud suuteline valitsema ja oli «kerge mõistusega», asus valitsuse etteotsa tema noorem vend Lev Kirillovitš Narõskin. Kuid energiline ning temperamentne Lev Kirillovitš oli samuti üsna keskpärase mõistusega isik, võimuhimuline ning ahne, kes pani kõik omaenese rikastumise teenistusse. Oma vilumatuse ja piiratud tõttu ei suutnud Lev Kirillovitš orienteeruda isegi tema juhtimisel oleva Välisasjade-prikaasi keerukais asjades, mida tegelikult juhtis sekretär Jemeljan Ukraintsev.

Vähe erines valitsejana Lev Kirillovitšist ka bojaar Tihhon Strešnev, kellele oli usaldatud Sõjandus- ja Teenistusprikaas. Trojekurov, Prozorovski jt. bojaarid, kes juhtisid mitmesuguseid prikaase, ei kujutanud endast samuti mitte väljapaistvaid riigitegelasi. Erandiks terves selles andetute valitsejate kogus oli Boris Aleksejevitš Golitsõn, suure mõistusega, eriti terava pilguga mees. Boris Aleksejevitš, «läänlane», kes sõbrutses välismaalastega, tutvustas Peetrit välismaiste ohvitseride Patrick Gordoniga ja François Lefort'iga, soodustades nende lähenemist Peetriga juba enne 1689. a. augustisündmusi. Kuid Boris Aleksejevitš «kaldus joomisele», «armastas lõbustusi», pealegi ei võidud talle andestada sidet Vassili Vassiljevitš Golitsõniga, ja tema poliitiline karjäär ei olnud hiilgav.

Kogu valitsuses oli Lev Kirillovitš «peaministriks». 10 aasta jooksul (1689—1699) ei teinud see valitsus midagi silmapaistvat.

Asjaajamises valitses seisak, riigiparaat töötas häiretega, kaubandus ja tööstus lähenesid langusele, tehased hävinesid, olles sattunud hooletu peremehe — Lev Kirillovitši kätte. Armee kandis samuti andetu valitsuse laostava mõju jälgi.

Reformide vajadus aga andis end tunda kogu maa organismis. Venemaa rahvamajandus, riigiparaat, tööstus, kaubandus ja armee vajasis uuendusi, reforme, mis oleksid soodustanud maa kiiret arenemist, tema õitsengut, tema rahvusliku sõltumatuse ja rahvusvahelise seisundi kindlustamist. Maa seisis suurte uuen-duste lävel.

* *
*

Õiendanud arved Sofja ja Šaklovitõiga, pühendab Peeter kogu oma tähelepanu, kogu oma kire, kogu oma ebatavalise mõistuse oma lemmiktegevusele.

Kord jälgib ta «mängu»-laeva ehitust, kord võtab osa sõja-lisest õppusest kindral Gordoni juures, kord püstitab palaviku-liselt «mängu»-kindlusi ja korraldab reduutide tulistamist kahureist.

Patriarh Ioakim, innukas «vagaduse» pooldaja ning «ketse-rite» vaenlane, paljud bojaarid ja tsaarina Natalja ise suhtusid laitvalt Peetri «tühistesse» askeldustesse, tema sõprusse välis-maalastega, tema «mängudesse», kuid ei suutnud midagi teha. End mitte enam tagasi hoides andus Peeter oma harras-tustele ja sõbrustas üha enam välismaalaste Gordoni, Lefort'i ja Timmermanniga, hakkas veel sagedamini käima Saksa slobodaas, kus elasid Moskvasse asunud välismaalased.

Innukalt, otse lennult omandas Peeter kõik, mis teda huvitas; ta uuris geomeetriat, aritmeetikat, fortifikatsiooni, navigatsiooni, suurtükiasjandust jne., õppis mitmesugust käsitööd. Ja välismai-sed õpetajad — aus ning otsekohene Gordon, Peetri ustav vana sõdur ning teener, rõõmus, energiline, kuid mitte eriti haritud Lefort, Timmermann ja Brandt said tema lähedasteks sõpradeks. Peetri erilise armu osaline oli iseäranis Lefort. Tõsine õppus,

«Neptunuse- ja Marsi-mängud», välismaalaste vastuvõtud vaheldusid lõbusate pidudega, tantsudega, ilutulestikkudega, kusjuures sageli lõbustuste ajal otsustati tähtsaid asju, nendelt aga siirduti jälle märkamatuks lõbustustele.

Korraldati sõjalisi õppusi ja manöövreid. 1691. a. oktoobris peeti Preobraženskoje ja Semjonovskoje all suuri «mängu-lahinguid». Neist võtsid ühes streletside, soldatite ja ratsaväelastega osa ka endised «mängu-», nüüd aga juba regulaarsed polgud — Preobraženski ja Semjonovski polk. «Vastaste» armeesid juhtisid Fjodor Jurjevitš Romodanovski ja Buturlin. «Lahingus» võitles vapralt «rittmeister Pjotr Aleksejev» — Peeter. Asi oli nii tõsine, et rohkesti mehi sai haavata ja mõnedki neist surid haavadesse.

Järgmine aasta leiab Peetri Perejaslavlis, kus ta ehitab innukalt laevastikku. Kuid järved ei rahuldanud enam Peetrit. Vastupandamatult tõmbas teda merele. «Mäng» oli lõppenud. Algas tõsine tegevus.

1693. a. juulis sõitis Peeter Arhangelskisse. Siin nägi ta esmakordselt merd. Meri jättis temasse väga sügava mulje. Peeter saatis välismaisi laevu kuni Terski rannikuni ja võttis vastu võõramaiste laevade karavane Arhangelskis. 1694. a. kevadel hakati siin ehitama esimesi merelaevu, mis lasti hiljem vette nimele all «Püha Peetrus» ja «Püha Paulus». Kuigi sõit Valgel merel ja Põhja-Jäämerel lõppes sageli äpardusega, täitis ta siiski oma ülesande. Peeter hakkas merd armastama. Meri sai tema «ihaldatuks».

Juba neil aegadel tekkis Peetril mõte, mille ta hiljem formuleeris ja teostas: ««Veteavarus — seda vajab Venemaa,» ütles ta õpetlikult vürst Kantemirile, ja samad sõnad kirjutas ta ka oma elu tiitellehele»⁴.

Pärast Arhangelskist tagasipöördumist korraldas Peeter suured maismaa-manöövrid Kožuhhovi küla all. Selles uues «asjas», mis polnud enam sugugi «nali», saatis «bombardiir Pjotr Aleksejev» oma endised «mängusõdurid» streletside vastu

⁴ K. Marx, Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century, ch. VI, London, 1899.

ja oli südamest rõõmus nähes, kuidas need streletsitele peale tungivad, veendudes enda loodud uute polkude paremuses. Naljade ja lõbustustega läbipõimitud manöövrid Kožuhhovi all sarnanesid tõelise lahinguga — haavatud ja langenud olid selle tunnistajaiks.

Kožuhhovi manöövrid näitasid uute soldatipolkude kogu paremust, kogu nende üleolekut vanadest streletsipolkudest. Peeter ei varjanud oma antipaatiat streletside vastu, rõõmustas nende lüüasaamise üle ja mõtles välja neile kõige solvavamaid tsere-mooniaid, varudes neile juba ette passiivselt end kaitsvate ja võidetute osa.

Sellega lõppesid «mängud». Kožuhhovi manöövrid sisendasid Peetrile veendumuse oma jõus. Kožuhhovi all «tehti nalja», nagu Peeter ise piltlikult väljendas, kuid varsti tuli Azovi müüride ees juba tõsiselt «mängida».

VI. Azovi sõjakäigud.

Venemaa liit Poolaga, Veneetsiaga ja Austriaga Türgi vastu, mille oli loonud juba Vassili Vassiljevitsš Golitsõn 1686. a., kestis edasi.

Austria ja Poola pidasid sõda loiult. Pärast Golitsõni ebaõnnestunud sõjakäike Krimmi ei suutnud Venemaa otsekohe alata uut aktiivset sõjategevust, vaid püüdis lõpmatute diplomaatiliste läbirääkimistega ja «sõjaseisukorraga» Türgi suhtes. Nähes Venemaa nõrkust, avaldas Türgi üha tugevamat survet vene diplomaatidele, mitte soovides mingisuguseid järeleandmisi teha. Venemaa kartis ka separaatrahu sõlmimist Türgiga liitlaste poolt. Viimased tugevdasid kogu aeg survet vene diplomaatidele, sundides Venemaad algama sõjategevust Krimmi vastu.

Peetril tuli lahendada «türgi küsimus», et vabastada Lõuna-Venemaa Krimmi tatarite röövretkede ohust ja jõuda Musta mereni, mis tollal, XVII sajandil, oli osmanite riigi (Türgi) «sisejärveks».

K. Marx märgib, et «Venemaa ei võinud enam jätta . . . Doni, Dnepri ja Bugi suudmeid ega ka Kertši väina röövimisega tegutsevate rändtatarite kätte»⁵.

Kožuhhovi manöövrid sisendasid Peetrile veendumuse ka selles, et Türgiga võib kõnelda mitte diplomaatia-, vaid relvade keelt.

1695. a. jaanuaris algas ettevalmistus sõjakäiguks. Peeter läks «Azovi alla mängima». Sõjakäiku Azovi alla hoiti rangeimas saladuses. Räägiti retkest Krimmi. 1695. a. märtsi alguses asus kindral Gordoni üheksatuhandeline väeosa esimesena sõjakäigule. Olles ületanud Donetsi ja Doni, läbinud kasakalinnakese Razdorõ, jäi Gordon ühes Doni kasakatega, kes, eesotsas ataman Frol Minjajeviga, olid temaga ühinenud, 27. juunil Azovi alla laagrisse.

28. aprillil lähtusid Moskvast Lefort'i ja Golovini väed, kuhu kuulus umbes 20 000 meest. Nendega oli kaasas ka Peeter. Lefort'i väed asusid lotjadele ja algasid veesõitu. Varsti olid nad juba Volgal. Tsaritsõni all maabusid soldatid, siirdusid Donile ja algasid uuesti sõitu jõel. Lühikese ajaga jõudsid Lefort'i ja Golovini väeosad Azovi alla ning ühinesid Gordoniga.

Algas Azovi piiramine. Azov asetses Doni suudmel ja sulges väljapääsu temast. See oli esmaklassiline, kivist ehitatud türgi kindlus, ümbritsetud muldvallide ja kraavidega. Kolme kilomeetri kaugusel Azovist, ülalpool Doni ääres seisis kaks vahitorni, teine teisel kaldal, mõlemad varustatud arvukate kahuritega. Kolm jämedat raudketti, mis olid tõmmatud tornide vahele, tõkestasid jõge. Doni haru Mjortvõi Donetsi ääres seisis väike kindlus Ljutik. Ei olnud kerge võtta Azovit, mis oli väga hästi kindlustatud ja sai kõik vajaliku (proviandi, reservid, püssirohu, kahurikuulid, püssid jms.) mere kaudu. Algasid ettevalmistused piiramiseks. Avaldusid ulatuslikult Jakob Bruce'i, Adam Weide ja Franz Timmermanni insenerianded, kelledest viimane etendas

⁵ K. Marx, Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century, ch. VI, London, 1899.

peainseneri osa. Venelased ehtasid «aprošše», s. o. muldkindlustusi, kraave, valle.

6. juuli hommikul alustati linna tulistamist kahureist, keskpäeval — müüsrüst. «Bombardiir Pjotr Aleksejev» — Peeter — töötas agarasti kahuri meeskonnas. Linnas algasid tulikahjud. Azovi piiramist segasid vahitornid. Oli tarvis need vallutada. Ohtlikule ettevõttele läks vabatahtlikult 200 kasakat. 14. juulil enne koitu hiilisid kasakad Aleksandr Šarfi juhtimisel torni juurde ja süütasid petardi. See ei aidanud. Siis kaevasid sangarid-kasakad käigu ühe ambrasuuri alla, tungisid torni ja vallutasid ta. Saagiks saadud türgi kahureist algas bombardiir Luka Habarov Azovi tulistamist. Kuid türklased panid energiliselt vastu. Samal päeval, 14. juulil, jooksis türklaste poole üle hollandlane Jansen. Reetur jutustas türklastele olukorrast vene laagris ja need võtsid ette venelastele kalliks maksma läinud väljatungi. Varsti vallutasid venelased ka teise vahitorni.

Kuid piiramine venis pikale. Türklased said vahetpidamatult toetust mere kaudu. See võimaldas neil tagasi lüüa rünnaku 5. augustil ja teha hulljulgeid väljatunge. Ebaõnnestunult asetatud miin, selle asemel et paisata õhku türgi kindlustused, surmas kümneid ja haavas sadasid venelasi. Ei kaevamistööd ega tulistamine kahureist ei andnud mingisuguseid tulemusi.

Ebaõnnestunuks osutus ka teine rünnak Azovile, mis võeti ette 25. septembril. Peeter mõistis, et seni, kuni Azov pole mere poolt ära lõigatud, ei õnnestu teda võtta. Anti käsk taganeda. Vahitornid jäid venelaste kätte ja nad kindlustati.

Edukamalt tegutsesid B. P. Šeremetevi ja hetman Mazepa juhatusel olevad väed, vallutades türgi kindlused Kazõkermen, Tavani, Orslani ja Šaginkermeni.

Peeter ei lõpetanud «mängu» Azovi all. See pidi jätkuma järgmisel aastal. Kogu talve käisid palavikulised ettevalmistused teiseks sõjakäiguks Azovile. Osavate sõjainseneride ja laevastiku puudumine — selles oli esimese sõjakäigu ebaõnnestumise põhjus. Peeter arvestas seda. Osavaid insenere pidid värbama ja Venemaale tooma vene diplomaadid.

Preobraženskojes ja Voronežis algas laevastiku ehitamine. Preobraženskoje verfides (laevatehastes) tehti galeeride ja branderite (süütelaevade) osasid. Töötasid sõdurid Preobraženski ja Semjonovski polgust ning Arhangeliskist väljakutsutud laevapuusepad ja jungad. Samaaegselt hakkasid töötama verfid Voronežis, Kozlovis ja teistes kohtades.

Kümned tuhanded talupojad, soldatid ja «tööinimesed» aeti verfidele, kümned tuhanded koormad liikusid ehituskohale. Peeter ise töötas käsi rüppe panemata. Kõik viidi mobilisatsiooniks valmisoleku seisundisse. Asja organisatsiooni juhtis Timmermann.

1696. a. veebruari lõpuks olid valmis kahekümne kahe galeeri ja nelja süütelaeva osad. Need tuli kokkupanekuks viia Voronežisse. See oli põrgulik töö. Talupojad põgenesid, soldatid mässasid. Sunnistega ei leppinud ka bojaarid ja aadlikud, kes põlnud harjunud intensiivse tegevusega, ei näinud selles mõtet, ei tundnud merendust. Peeter andis neile väga valju käsu lõpetada «tembutamine» ja ähvardas surmanuhtlusega eksimise ja hooletuse eest.

Märtsi keskel lasti need laevad vette; varsti ühinesid nendega suured 36-kahurilised laevad «Apostel Peetrus» ja «Apostel Paulus», mis ehitati talvel Voronežis vene meistri Titovi juhtimisel.

Peetri laevastik, mis oli määratud operatsioonideks Azovi all, koosnes üldse 2 laevast, 23 galeerist (üks neist oli Hollandist), 4 süütelaevast, 1300 lodjast, 100 parvest ja 30 merelootsikust. Selle aja kohta oli see tugev laevastik. 22. aprillil 1696 asusid lodjad sõjakäigule. Otse nende järel liikusid laevad ja galeerid. Galeeril «Printsiipium» sõitis ka «Pjotr Aleksejev». Varsti jõudsid laevad Doni alamjooksule. Kasakad teatasid Peetrile, et rannas seisab kaks türgi laeva, mida nad on katsunud vallutada, kuid tagajärjetult. Peeter otsustas vaenlase laevu rünnata.

19. mai õhtul läks Peeter 9 galeeriga ja 40 kasakalootsikuga merele, kuid sõidukid jooksid karile. Tõsi küll, mõne aja pärast ründasid kasakad oma lootsikuis siiski türklasi, vallutades ja põletades mitu türgi laeva. Kasutades veetõusu pääsesid vene

laevad merele ja 27. mail ilmus Aasovi mere vetele esmakordselt vene laevastik.

Tee Azovisse mere kaudu oli venelaste poolt suletud. Algas Azovi piiramine ka maa poolt. Äge kahurituli tekitas türklastele suuri kaotusi. Linn põles.

14. juunil ilmus silmapiirile 6 laevast ja 17 galeerist koosnev türgi laevastik. Umbes 4000 sõdurit ja relvi pidi ta viima piiratud Azovile. Kuid vene laevastikku nähes ei sõandanud türklased sellega võitlusse astuda, vaid pöördusid tagasi merele.

Juba 9. juunil olid saabunud austria insenerid ja artilleristid. Piiramine hakkas minema veel edukamalt. Ainult aadliväele, korratule ja õpetamatule, kes sõdis «vana-vanaisade viisi», tekitas tatari ratsavägi suuri kaotusi. 17. juulil läksid rünnakule ukraina kasakad — «tšerkassid». Nad vallutasid tähtsaimad türgi kindlustused. Azovi saatus oli otsustatud. Türklased otsustasid alistuda. 18. juulil algasid läbirääkimised ja varsti alistus türgi bei vene vägede ülemjuhatajale Seinile. Venelased astusid nende kahurväe poolt purustatud ja põletatud Azovisse. Et seal kindlustuda, jäeti sinna vägesid, nende hulgas ka streletse. Azovi garnison koosnes 6000 mehest. Valmistuti vast-ühendatud piirkonna asustamiseks ümberasujatega.

Kuid, vallutanud Azovi, polnud Peeter veel avanud endale teed Mustale merele. Kertši väina, pääsu Aasovi merelt Mustale merele, kaitsesid tugevad türgi kindlused Jenikale, Taman ja eriti Kertš. Türgiga sõja jätkamise ja Mustale merele pääsemise eesmärgil otsustas Peeter ehitada suure merelaevastiku. Samal ajal otsustas ta ka sõita välismaale. Selle sõidu kavatses Peeter ette võtta mitte ainult «teaduse» omandamiseks ja õppimiseks välismaal; ta seadis endale eesmärgiks astuda liitu teiste riikidega, et Türgit lõplikult purustada.

Algas suure laevastiku ehitamine ränkade kuludega, laevastiku, mis pidi tegema Venemaa mitte ainult Aasovi, vaid ka Musta mere peremeheks. Rahapuuduse tõttu riigikassas pidid selle laevastiku ehitama eraisikud. Kõik maaomanikud registreeriti «kompaniideks». Ilmlikud maaomanikud, moodustades «kom-

Azovi vallutamine 1696. a.
Kaasaegse gravüüri järgi.

paniid», pidid ehitama ühe laeva iga 10 000 talundi kohta, vaikulud — iga 8000 talundi kohta. Kõik linlased pidid «omal kulul» laskma vette 12 laeva. Laevastiku ehitamine kavatseti lõpetada 1698. a. aprilliks. «Kompaniid» olid kohustatud koguma raha, varuma materjali, palkama töölised jne. Meistrid kutsuti välismaalt. Vene aadlikke ja soldateid saadeti välismaale laevaehitust õppima.

1698. a. kevadeks oli valmis 52 laeva. Laevastikku ehitades mõtles Peeter Azovi kindlustamisest, sadama ehitamisest Taganrogisse. Laevastiku, kindlustuste ja sadamate ehituse tööd piinasid ning kurnasid talupoegi ja «tööinimesi». Nad otsisid pääsu põgenemises, mässasid. Raske tööga vaevatud talupoegade ja soldatite suur ülestõus toimus Tšerkasskis 11. augustil 1698. Ülestõus suruti julmalt maha. Põgenemise eest hakati üles pooma. Voronež ümbritseti sõjavägedega. Kuid tööd ei läinud nii kiiresti, nagu Peeter oleks tahtnud. Suure laevastiku ehitamine venis pikale, samuti venis pikale ka sõda Türgiga. Peeter otsis liitlasi edasiseks võitluseks sultaniga.

VII. «Suure saatkonna» ettevalmistus.

Mõte välismaale sõita tekkis Peetril juba Azovi piiramise ajal. Sündmused Lääne-Euroopas, eriti Inglismaa, Hollandi ja Austria sõda Prantsusmaa vastu, puudutasid Venemaa huvisid. 1696. a. ei tulnud sõja tõttu merel ükski hollandi laev Arhangelskisse. Peale selle mõistis Peeter pärast Azovi vallutamist, et Must meri on talle endiselt ligipääsematu, seni kui Kertši väin on türklaste käes. Osmanite riik oli alles väga tugev ja sõda temaga ei võinud lõppeda lähimal ajal. Tuli kinnitada endist liitu Türgi vastu ja otsida uusi liitlasi võitluseks Venemaa igipõliste vaenlastega. See oli Peetri välismaasõidu esimene põhjus.

Teine põhjus seisis selles, et Venemaa vajab teadmistega inimesi: laevaehitajaid, meremehi, insenere jt. Seni oli piirdunud peamiselt välismaalaste kutsumisega, kuid Peeter ei võinud sellega rahulduda. Vajati mitte ainult teadmistega, vaid ka omi,

vene inimesi. Peeter saatis kümneid venelasi Veneetsiasse, Hollandisse, Inglismaale õppima igasuguseid teadusi ja käsitööharusid. Kuid ta ei võinud taluda, et sel ajal, kui tema alamad õpivad tema armastatud tööd, ta ise peaks viibima Venemaal ning jääma nendest maha.

Peeter kirjutas: «Ja monarh häbenes jääda oma alamaist selles kunstis maha ning võttis ise ette sõidu Hollandisse . . . »

Euroopat külastades püüdis Peeter võtta temalt kõik, mida ta võis anda, õppida ise ja sundida teisi õppima kõike seda, mis oli Venemaal nii vajalik, panna Euroopa diplomaatia teenima oma kodumaa huvisid, saada temalt abi tähtsaima ülesande lahendamiseks — kuidas purustada Türgi ja pääseda Musta mere kallastele.

Niisuguseid eesmärke taotles «suur saatkond». Tema ettevalmistus algas 1696. a. Saatkond pidi külastama Austria keisri õukonda Viinis, Hollandit, Taanit, Inglismaad, Brandenburgi, Veneetsiat ja Rooma paavsti. Ta oli kavatsenud «suure saatkonnana» kõigi mainitud riikide valitsejate juurde. Ta pidi teele asuma 1697. a. kevadel. Kuid veidi aega enne tema väljasõitu paljastati vandenõu Peetri vastu.

VIII. Tsökleri vandenõu.

Peetri esimesed reformid, olles suunatud vana-vanaisade rutiini ja seiskuse vastu, kutsusid välja loomuliku vastutegevuse reaktsiooniliste rühmade poolt.

Peetril oli palju ustavaid pooldajaid eesrindlike bojaaride, aadlike ja kaupmeeste hulgas, ka mittesuursuguste, «madala päritoluga» inimeste hulgas, see-eest aga ka rohkesti vaenlasi.

Juba 1697. a. alguses vangistati rida isikuid, kes käisid koos munk Avraami juures. Nad nurisesid ametnikkude arvu suurenemise üle, altkäemaksuvõtmise üle, Peetri käitumise üle, kes ei sarnanenud sugugi oma eelkäijatega — Mihhail Fjodorovitšiga ja Aleksei Mihhailovitšiga —, laitsid tsaari tema uuenduste tõttu.

Varsti paljastati teine ring, vandeseltslaste ring, kellede eesotsas seisis venestunud välismaalane Tsökler. Tsökler oli ebatavaliselt auahne. Olles streletsi-alampolkovnikuks, võttis ta aktiivselt osa streletside ülestõusust 1682. a., pooldades tuliselt Miloslavskide. Seejärel esines Tsökler Šaklovitõi sõbra osas, nähes aga Sofja peatset langemist, jooksis ta 1689. a. augustipäeval Peetri poole üle ja sai aukõrgendust.

Kuid auahnele isikule oli kõigest vähe. Tsökler nägi, et Peeter teda eriti ei usalda ja pole veel unustanud tema sidemeid Ivan Miloslavskiga. Tsökler hakkab streletse ahvatlema, et nad tapaksid Peetri, «lõikaksid ta noaga viieks». Temaga üheskoos tegutsesid bojaar Sokovnin, innukas «vana usu» pooldaja — raskolnik, kes oli ustav Moskva bojaaride minevikutraditsioonidele ja vihkas kõike uut, värsket, eesrindlikku, ning bojaar Puškin. Neil kõigil oli Peetriga isiklikke arveid õiendada, sest ühed oli Peeter saatnud Azovisse, mida peeti ebasoosinguks ning solvamiseks tsaari poolt, teised, näiteks Sokovnini pojad, oli ta saatnud «mere taha õppima». Kibestunud vandeseltslased rääkisid avalikult Peetri tapmisest.

1697. a. veebruaris paljastati vandenõu. Juurdlus läks väga kiiresti. Ta lõpetati varsti ja vandeseltslased hukati.

IX. «Suur saatkond».

1697. a. kevadel asus Moskvast teele «suur saatkond», mis koosnes enam kui 200 inimesest. Tema eesotsas seisis F. J. Lefort, F. A. Golovin ja P. B. Voznitsõn. «Preobraženski polgu urjadniku Pjotr Mihhailovi» nime all sõitis inkognito kaasa Peeter. Venemaa valitsemise jättis ta Fjodor Jurjevitš Romodanovski, Boris Aleksejevitš Golitsõni ja Prozorovski hooleks.

Algul oletati, et saatkond külastab esijoones Viini, kuid olukord muutus ja Peetril tuli sõita läbi Rootsi valdusala. Riia oli esimene suurem linn, mida Peeter külastas. Rootslased vaatasid venelasi kartusega. Riia komandant Dahlberg mäletas noid aegu, kui Peetri isa Aleksei Mihhailovitši väed seisis

Riia müüride ees, ja talle paistis väga kahtlustäratavana uudishimu, mida pikk ning kõhetu urjadnik, kelles võis kergesti ära tunda «moskoviitide tsaari», ilmutas Riia kindluse kraavide, vallide ja müüride vastu. Peeter vaatles ankrus seisvaid laevu, tundis elavat huvi Riia garnisoni suuruse ja rootsi sõdurite relvastuse ning munderrõivastuse vastu. Peeter nurises, et teda «siin väga kardetakse ja linna ega teistesse kohtadesse ei lasta isegi karauliga...». Seda külma vastuvõttu meenutas ta Riiale 12 aasta pärast, saates piiratud linnale isiklikult kolm esimest lasku.

Nädala pärast oli Peeter juba Miitavis, Kuramaa hertsogi Friedrich Kasimiri juures. Liibavis nägi Peeter esimest korda Balti merd, oma «ihaldatut». Esinedes kiprina istus Peeter seal sageli kaua aega viinakeldris ühes uute tuttavate — kipritega, pidades piipu suitsetades pikki vestlusi merest, laevadest ja kaugeist maadest.

Saatkonnast ette rutates jõudis Peeter lühikese ajaga Königsbergi. Siin toimus «moskoviitide tsaari» salajane kokkusaamine Brandenburgi kuurvürsti Friedrich III-ga.

Königsbergis õppis Peeter suurtükiasjandust põhjalikult tundma ja sai atestaadi, milles on öeldud: «Pjotr Mihhailov tunnistas täiuslikuks pommide heitmises, ettevaatlikuks ning osavaks tulistamiskunstnikuks...». Peeter tänas kuurvürsti inseneride eest, kes aitasid vallutada Azovi, aga kui kuurvürsti minister tahtis hakata kõnelema lepingust võitluseks Rootsi, viisid vene diplomaadid jutu viisakalt teisele teemale, ehkki lubasid kuurvürsti aidata. Alles 22. juunil 1697 kirjutati leping alla ja sellega kerkis Venemaa ette jällegi «Balti küsimus».

Peeter jäi kauaks ajaks Pillausse, sest sel ajal toimusid Poolas kuningavalimised. Venemaa oli huvitatud sellest, et Poola troonil oleks temale soovitav, sõbralik valitseja. Poola kuningatroonile oli esitatud kaks kandidaati — prantsuse prints de Conti, kellelt võis oodata liitu astumist Türgiga, ja Saksi kuurvürst August II. Venemaa toetas viimast. Poola piiride äärde viidi 40 000-meheline vene armee. Peeter jäi Pil-

lausse 30. juunini, oodates lõplikke kuningavalimisi, ja alles siis, kui August oli kuningaks valitud, liikus ta Saksamaa kaudu edasi. Ta läbis Kolbergi, Berliini, Koppenbrügge. Viimases linnas sattus Peeter esmakordselt ballile. Ta oli väga kohmetu. Peeter ütles, et ta ei armasta õukonnaelu, kuid armastab väga ehitada laevu ja sõita merel, ning näitas oma rakkus käsi. Brandenburgi printsesside arvates oli tal väga elav mõistus.

Peetrit ahvatles Holland, kus ta võis anduda armastatud laevandusele, ja 8. augustil 1697 oli ta juba Amsterdamis. Siin asus ta vana tuttava, sepp Gerrit Kist'i juurde, kes töötas varem Moskvast. Sepp Gerrit Kisti lihtsa majakese seinad nägid hiljem paljusid ja paljusid «selle maailma vägevaid», kes soovisid näha, kuidas elas «Suur Peeter». Nende hulgas oli ka Napoleon.

Saardamis töötas Peeter puusepana Rogge verfis. Tööst vabal ajal külastas ta tööstusettevõtteid. Kuid uudishimuliku rahvahulga eest, kes oli kuulnud, et suurekasvuline, kohutavat füüsilist jõudu omav laevapuusepp ongi «moskoviitide tsaar», ei saanud end kuidagi varjata, ja Peeter siirdus varsti Amsterdamisse. Siin töötas ta neli kuud Ida-India kompanii verfides. Amsterdamis ei suutnud ta enam oma päritolu varjata ja oli hirmus pahane, kui teda verfi teiste tööliste hulgast esile tõsteti. Amsterdamis viibimise ajal õppis Peeter matemaatikat, astronoomiat, joonistamist, külastas töökodasid, manufaktuure, muuseume, käis kunstnike ja õpetlaste pool, kogus mitmesuguseid instrumente ja väärtasju. Ühtlasi oli Peetril kõnelusi rea poliitikategelastega, kaupmeestega ja töösturitega. Tema teadmiste ring rahvusvaheliste suhete alal, kaubanduse ja manufaktuuride arendamise alal laienes kogu aeg. Mõte sõjast Türgiga, pääsust merele ei lahkunud temast üldse.

Korduvalt püüdis Peeter kallutada Hollandit liiduks Türgi vastu, lubades talle kaubanduslikke privileege, kuid tema pingutused jäid asjatuks: Holland kartis Türgi liitlast — Prantsusmaad.

Saanud oma meistrit Gerrit Klaas Pool'ilt tunnistuse laevaehituse meisterlikust tundmisest, on Peeter 1698. a. jaanuaris

juba teel Inglismaale, kus laevaehitusala oli viidud täiuslikkuseni. See nimelt huvitaski Peetrit. 11. jaanuaril oli Peeter juba Londonis. Inglise kuningas William III ei sümpatiseerinud eriti Peetrit tema armastuse pärast merenduse vastu, mida William pidas omaseks ainult inglastele.

Peeter kogus innukalt teadmisi laevastikust, navigatsioonist, külastas verfe, Portsmouth'i, Woolwich'i arsenalit, kus «proovis pommide heitmist», sõitis Thames'il. Ta elas väikeses majakeses Thames'i kaldal. Peeter külastas Inglise parlamenti, kuid kuninga-võimu piiramine ja parlamendiliikmete sõnaohtrus ei meeldinud talle sugugi, kuigi ta tähendas, et on «lõbus kuulata, kui alamad ütlevad oma valitsejale avameelselt tõtt; seda tuleb inglastelt õppida».

Peeter ammutas oma viibimisest Inglismaal kõik, mida tahtis ja suutis, jäädes ise oma sõiduga rahule ning jättes endast mälestuse kui targast, aktiivsest, olgugi äärmiselt tahumatust isikust.

Aprilli lõpul sõitis Peeter Hollandisse, Lefort'i juurde, sealt aga Saksi ja Praha kaudu Viini, keiser Leopoldi juurde. Viinis võeti Peeter väga hästi vastu, kuid tema visa püüdu viia Austria aktiivsele sõjategevusele Türgi vastu ei krooninud edu. Olles seotud võitlusega «Hispaania pärandi» eest, tegi Austria Türgiga rahu. Viimasega sõlmis rahulepingu ka Poola.

Peetri diplomaatilisele missioonile langes osaks üks ebaõnnestumine teise järel. Idee sõjast Türgiga oli ebapopulaarne. Peeter valmistus sõiduks Veneetsiasse, kes oli ammust ajast Türgiga vaenujalal, kuid see sõit jäi teostamata.

19. juunil asus Peeter rutuga teele Moskvasse: seal oli puhkenud streletside mäss. «Suure saatkonna» ees seisnud otsene diplomaatiline ülesanne jäi lahendamata — ei õnnestunud luua riikide Türgi-vastast liitu. Kuid see-eest mõistis Peeter, et Vene välispoliitika suundlust tuleb muuta. Mitte Türgiga Aasovi ja Musta mere pärast, vaid Rootsiga Balti mere pärast tuleb alata sõda — nõnda mõtles Peeter. Ja juba siis tekkis tal plaan luua «Põhjaliit», et taasvallutada isade ja isaisade maad, roots-

laste poolt anastatud vanad vene Novgorodi maad Soome lahe kallastel ja Neeva ääres.

Seepärast, nagu õigesti tähendas inglise ajaloolane Macaulay, «see reis moodustab epohhi mitte ainult Vene, vaid ka Inglise ja kogu maailma ajaloos».

X. Streletside mäss.

Streletsid nägid, et nad polnud enam endine eesõigustatud sõjavägi, et kunagi ei teostu nende unistus — saada «õukonnajalaväeks». Sokovnin oli streletsidele juba ammu ennustanud, et «neid ootab hukk». Streletsid mõistsid oma nõrkust, nägid, et Peetri soldatipolgud lähevad neist mööda, jõuavad neist ette, tundsid Peetri sallimatust endi vastu.

Peeter vihkas streletsipolkude tõrksust ja isemeelsust, nende vanu taktikalisi võtteid, nende oskamatusi ja tahtmatust ümber korralduda. Streletsid ei olnud rahul. Azovi sõjakäikude ajal olid nad kandnud raskeid kaotusi, seejärel sunniti jällegi neid teostama Azovi kaitset. Nad olid lahti kistud oma perekondadest, oma käsitööst ja kauplemisest. Varem kasutasid streletsid soodustusi ja teostasid «kroonuteenistust» ainult kuidagiviisi, hoolitsedes vaid oma «tulude» ja perekondade eest. Nüüd olid saabunud teised ajad. Raskel sõjaväeteenistusel ei paistnud lõppu. Streletsid vihkasid Peetri uuendusi, mis kaotasid nende endised eesõigused. Nad ei tahtnud mingeid uuendusi vastu võtta, pidasid minevikust kinni, laitsid Peetri tegevust, tema sõprust välismaalastega ja sõitu välismaale.

Streletside rahulolematust kasutas endiselt poliitilisest käärast unistav Sofja. Ta teatas streletsidele nende naiste kaudu, et nad tapaksid Peetri aukandjad ja valmistuksid riigipöördeks.

Atmosfäär oli pinev. Kui tuli käsk viia neli streletsipolku Azovi alt Poola piirile, Toropetsi ja Velikije Luki alla, algas massiline deserteerimine. Väejooksikud-streletsid ilmusid Moskvasse, levitasid «laimujutte tsaari kohta», ähvardasid välismaalastega arveid õiendada. Siin algasid nad salajasi läbirääkimisi

Streletskaia kashchitsa.
V. I. Surikovi maali järgi.

Sofjaga ja tema õe Marfaga; kui nad pöördusid polkudesse tagasi, valasid nad oma juttudega õli tulle. Puhkes mäss. Streletsid otsustasid minna Moskvasse, rüüstata Saksa slobodaa ja tappa sakslased, sest «nende pärast on õigeusk paadunud», panna Sofja valitsejannaks, tuua Vassili Vassiljevitš Golitsõn tagasi, anda troon Peetri pojale Alekseile ja tappa Peeter, kui ta jõuab Euroopa-reisult tagasi.

Streletsid lähenesid Moskvale. Neile läksid vastu Gordoni väed. Saadi kokku Voskressenski kloostri juures. Gordon arvestas õigesti, et streletsidel ei ole aktiivset peameest. Mõnest kogupaugust, mis äratasid vaikuse päevaajal 17. juunil, jätkus streletside mässu lõpetamiseks. Algasid vangistamised. 56 streletsi hukati, kuid mitte ükski neist ei lausunud sõnagi oma sidemeist Sofjaga.

Peeter mõistis, et streletsid on ainult tööriistadeks reaktsioonilise bojaarkonna ja tema õe Sofja käes. Ta kirjutas: «Ivan Mihhailovitši (Miloslavski) seeme kasvab.» Peeter teadis, et võideldakse mitte ainult tema enda, vaid ka tema salajase unistuse — Venemaa reformimise vastu. Sellega seletub kiirus, millega Peeter lahkus «suurest saatkonnast» ja ruttas Venemaale. Ta oli sunnitud streletside mässu väljajuurimise ise käsile võtma.

Augusti lõpul oli ta juba Moskvas. Algas kõige tõsisem juurdlus. Peeter otsis streletside mässu peamehi ning algatajaid, mässu, mis oli provotseeritud reaktsioonilise bojaarkonna poolt.

Varsti algasid ka massilised hukkamised. Streletside vägi kaotati. Allesjäänud streletsid saadeti kaugeisse linnadesse laiali, registreeriti possaadielanikeks ja keelati neil surmanuhtluse ähvardusel soldatiks hakkamine. Sofja salgas oma osavõttu mässust, ütles, et ta pole streletsidele mingisuguseid kirju kirjutanud, kuid piinatavate streletside ülestunnistused kõnelesid tsarevna tõelistest plaanidest. Sofja ja Marfa Aleksejevna pühitseti nunnadeks. Samal ajal pühitseti Peeter nunnaks ka oma naise Jevdokia Lopuhhina ja paigutas ta Suzdali kloostrisse.

Nii lõppesid Peetri-aegsed streletside ülestõusud, mis olid muutunud rahulolematute streletside mässudeks, kelle seljataga seisid reaktsioonilised jõud, kes püüdsid iga hinna eest takistada Peetri reforme ja uuendusi, säilitada vana korda, kogu Vana-Moskva elulaadi.

XI. Ettevalmistus sõjaks Rootsiaga.

«Tema esimesel sõjal Türgiga oli eesmärgiks Aasovi mere vallutamine,» ütleb Peetrist K. Marx ja tähendab edasi, et «ei Aasovi, Must ega Kaspia meri ei võinud Peetrile avada otsest pääsu Euroopasse», et Peetri esimene Türgi sõda õieti «... jätkas teatud mõttes venelaste traditsioonilist võitlust tataritega» ja oli «... mitte midagi muud kui eelmäng sõjale Rootsiaga» ⁶. «Veteavarust — seda vajab Venemaa,» ütles Peeter. «Veteavaruseks» Venemaa jaoks, mis andis talle otsese pääsu Euroopasse, oli ainult Balti meri.

Asudes Balti küsimuse lahendamisele, arvestas Peeter väga õigesti Venemaale soodsat olukorda Euroopas. Juba 1697. a. Kuramaal rääkis Peeter sellest, et ta püüab asetada jala kindlasti Balti mere kaldale. Samal ajal peeti Brandenburgigi kuurvürstiga läbirääkimisi liidust rootslaste vastu. Viinist Moskvasse tagasi pöördudes sõitis Peeter Poola kaudu. Ta külastas Krakovit, Wieliczka't ja Rawa Ruska't. Viimases linnas kohtas ta Poola kuningat August II-st ja sõlmis temaga 3. augustil 1698 suulise lepingu sõja kohta Rootsiaga.

Neis läbirääkimistes etendas tähtsat osa Johann Patkul, Rootsi valitsusega mitterahuloleva balti-saksa aadli esindaja. Ta soovitas Augustile Peetriga kokku leppida, kuid teha seda nii, et «see võimas liitlane ei haaraks meil nina alt praadi ära, mille me pistame küpsetusvardale». Patkul tahtis, et Peeter ei läheks Narvast kaugemale, sest kui ta vallutab Narva, on tal kerge haarata ka Eesti- ja Liivimaa.

⁶ K. Marx, Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century, ch. VI, London, 1899.

1699. a. oktoobris külastas Moskvat kindral Karlowicz'i juhtimisel poola saatkond, mille koosseisu kuulus ka Patkul. See-kord kõneldi juba Poola, Taani ja Vene agressiivliidust Rootsi vastu. Kokkuleppe järgi pidid sõda algama Taani ja Poola, hil-jem, peale rahu sõlmimist türklastega, pidi sellesse astuma ka Venemaa. Juba varem, 1699. a. juulis, oli Peeter sõlminud lepingu Taaniga. Diplomaatiline ettevalmistus sõjaks Rootsiga oli lõpe-tatud. Võeti käsile vene vägede ettevalmistamine sõjaks.

Olles lõpetanud «streletside juurd'luse», sõitis Peeter Voro-nežisse. Seks ajaks olid kompaniid ehitanud kaunis suure laevas-tiku. 1698. a. sügisel alustas Peeter ise 58-kahurilise laeva «Pre-destinatsioon» ehitamist. Selle laeva ehtasid välismaal õppinud vene meistrid.

1699. a. kevadel saabus vene laevastik Azovisse, siis Tagan-rogis, 18. augustil aga oli eskaader juba Kertši juures. Ank-russe jääva vene eskaadri ilmumine Kertši juurde kutsus välja erakordse vastukaja. Türklased tundsid hirmu, kuuldes võimsast vene laevastikust. Kreeklased kirjutasid kirju, oodates peatset vabanemist venelaste abil sultani vihatud ikkest. Eurooplased kuulsid esmakordselt «moskoviitide» hiilgavaist võimeist meren-duse alal.

2. septembril 1699 randus kolme miili kaugusel Konstanti-noopolist, saluteerides kõigi reeglite järgi, kummaline laev. Temal lehvis lipp, mida seni keegi polnud näinud — valge, risti ühest nurgast teise minevate siniste vöötidega. See oli 46-kahuriline vene fregatt «Krepost» (Kindlus), mis viis Konstantinoopolisse vene saadiku, sekretär Jemeljan Ukrainitsevi. Temale oli usal-datud ülesanne sõlmida sultaniga rahuleping. «Urussid» olid tul-nud merele, lakanud olemast maismaarahvas kauges külmas Moskoovias.

Läbirääkimised venisid pikale. Sõjaks valmistudes hakkas Peeter värbama ja õpetama uusi vägesid. Vabatahtlikud ja nek-rutid holoppide, talupoegade ja vabadikkude hulgast said uute soldati- ja dragunipolkude reameesteks. Relvastuseks anti neile kivilukuga püssid täakidega, nad rõivastati tumerohelistesse

kaftanitesse ja kolmnurkseisse kübaraisse ning õpetati neid hommikust õhtuni.

Aga kes õpetas? Õpetasid välismaised ohvitserid, kes teenisid raha eest, vihkasid ja põlgasid kõike Venemaal, ei osanud isegi vene keelt. Nad ei suutnud oma soldateile midagi õpetada ja oma kõrkuse ning julmusega kutsusid välja vihkamise endi vastu. Vene ohvitseri oli vähe. Välismaalane Gummert kirjutas vene soldateist, et nad «iseenesest on nii head, et kogu maailmas ei või leida paremaid, kuid puudub peamine — õige kord ja õpetus. Mis on kasu, kui koerad on väga tublid, aga jahimehed oskamatud?»

Rutuga värvati ja õpetati välja kolme kuu jooksul 32 000 soldatit, kes moodustasid 25 jalaväe- ja 2 dragunipolku. Muidugi ei võinud nad olla täisväärtuslikud sõdurid. Peetri ülejäänud armee, aadlivägi kaasa arvatud, oli veel vähem kohane sõjaks tugeva Rootsiga. Oli olemas ka irregulaarne ratsavägi: kaskad, baškiirid, kalmõkid. Suurtükivägi oli halb, ebaühtlase koosseisuga, vananenud; paljud kahurid olid valatud juba Ivan Julma aegadel, olid rasked ning kohmakad. Püssirohi oli halb. Osavaid suurtükiväelasi oli vähe. Erandi moodustasid ainult Preobraženski ja Semjonovski polk.

Niisuguse sõjaväega, peaaegu ilma maakaitse vajadusi rahuldava tööstuseta, arhailise riigiaparaadiga — nii astus Peeter võitlusse ühega Euroopa tugevaimaist maadest — Venemaa õelaima vaenlasega, kes kogu aja püüdis hoida teda võimalikult kaugemal kultuurist, tsivilisatsioonist, progressist, eraldada teda maailma eesrindlikest maadest, muuta ta endast sõltuvaks.

See vaenlane oli Rootsi.

8. augustil 1700 sai Peeter Ukrainitsevilt teate, et Türgiga on sõlmitud rahu 30 aastaks. Venemaale jäid Azov, Taganrog, Troitskoje, Aasovi mere rannik ja stepp kuni Dneprini, kus kunagi seisis nüüd lammutatud kindlus Kazõkermen, mille vallutas esimese Türgi sõja ajal Boris Petrovitš Šeremetevi armee.

9. augustil 1700 lähenes vene vägi Narvale. Algas Põhjasõda.

XII. Põhjasõda.

Põhjasõda oli võitlus mere pärast. «Ükski suur rahvas pole elanud kunagi ega võinud elada nii kaugel meredest, kui oli esialgu Peeter Suure riik,» märgib K. Marx, kõneldes Põhjasõjast, ja edasi tähendab: «Kuidas me ka hindaksime selle eesmärke, tulemusi ja pikalevenivat iseloomu, nimetame teda edaspidi siiski Peeter Suure sõjaks. Kogu tema elutöö põhineb Balti ranniku vallutamisel.» «...Moskoovia Venemaaks muutumise fakt ise oli võimalik,» rõhutab Marx, «tänu tema muutumisele pool-asiaatlikust kontinentaalsest riigist kõige võimsamaks mereriigiks Balti mere ääres.» «Peeter Suur... oli sunnitud Venemaad tsiviliseerima. Olles vallutanud Balti provintsid, omandas ta ühtlasi ka selleks protsessiks vajalikud vahendid»⁷. Nii hindab sõda Rootsiga K. Marx. Põhjasõda moodustab Peetri kogu sõjalise biograafia.

1700. a. astus Venemaa Põhjasõtta pool-asiaatliku, arhailise, kontinentaalse, mahajäänud «Moskooviana», aga lõpetas selle sõja 1721. a. võimsa, tsiviliseeritud Vene impeeriumina, suure mereriigina, kes oli auga kaitsnud oma õigust iseseisvaks olemasoluks ja võitlusega tunginud maailma kõige tugevamate ning mõjukamate riikide ritta.

Võitlus Baltikumi pärast oli võitlus isade ja isaisade maade taasvallutamiseks.

Mäletamatuist aegadest olid Baltikumi hõimudel olnud tihe-
dad sidemed Venemaaga. Juba uue ajaarvamise alguses asusid slaavlased, kes tollal kandsid venedide nimetust, balti hõimude naabruses. Ühes vene hõimudega — sloveenide ja krivitšitega — võitlesid IX sajandil, vene riikluse koidikul, kiskjalike ning ahnete normannide — varjaagide vastu Tšuudimaa elanikud — eestlased. Vana-Vene riigi loomisest Volhovi kallastel, riigi, mida araablased nimetasid Slaaviaks ja mille keskuseks oli Novgorod, võtsid osa mitte ainult venelased, vaid ka balti

⁷ K. Marx, Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century, ch. VI, London, 1899.

hõimud. Vladimiri ja Jaroslav Targa ajal kuulus Baltikum Kiievi riigi koosseisu. Jaroslavi ristiusunime (Juri) järgi nime-tati tema poolt Tšuudimaale rajatud linn Jurjeviks (Tartu). Vene laenud eesti keeles (näiteks tapper—топор, look—лык, obruk—оброк jne.), vana-vene müntide, ehete, ristide leiud Eestis, vene kirikute varemed, — see kõik tunnistab tšuudi-vene sidemete põlisusest.

Ja edasi, Baltikumi lõunaosas, Väina alamjooksul, elasid kurelased, seelid, lätlased, latgallid, liivlased ammust ajast vene-laste naabruses, kes olid tunginud Väina alamjooksule juba kaua enne Vana-Vene riigi loomist. Venelased töid Baltikumi ristiusu ja sellega ühes kirjaoskuse, kõrgema kultuuri alged, kindlustasid Baltikumi kaubanduslikke sidemeid Idaga ja Läänega, soodus-tades nõnda maa majanduslikku arenemist ja elanikkonna kul-tuuri kasvu.

Latgallide, lätlaste ning leedulaste maal tekkisid esimesed vene linnad ja vürstkonnad (Jersika, Koknese) segaelanikkon-naga.

Kõigi kuni mereni ulatuvate Väina-äärsete maade ülimaks valitsejaks peeti Polotski vürsti.

Venelased ei sundinud vägivaldselt peale ei oma usku, poliitilisi asutusi, korda ega kombeid, ei riisunud ega rõhunud koha-likku elanikkonda. Seepärast, kui XII sajandi lõpul ilmusid Balti kumisse saksa rüütlid, järgmise sajandi alguses aga loodi rööv-rüütlite Liivi ordu, algasid venelased, liivlased, lätlased ja eest-lased ühist sõda anastajatega.

Kasutades oma arvulist üleolekut ja oma sõjalise organisat-siooni paremust, vallutasid saksa rüütlid Baltikumi. Ja sellest momendist kuni ordu purustamiseni Ivan Julma vägede poolt oli eestlase ja lätlase, latgalli ja liivlase, leedulase ja venelase kujutluses raudrüüs «jumalasõduri», rüütli-mõõgavenna kuju valges mantlis sellele tikandatud mõõgaga, röövija, rõhuja ning tapja sümboliks. Baltikumi rahvad vihkasid oma rõhujaid ning orjastajaid, üritasid ülestõuse, pöördusid abipalvetega venelaste poole. Nii oli see a-il 1215—1224, a. 1343, eestlaste suure üles-

tõusu ajal sakslaste vastu, kui jüriööl võitluseks ülestõusnud eestlastele tulid appi vene sõjamehed.

Need ammuaegsed vene-eesti sidemed on põhjus, miks Tšuumaa suured linnad kannavad vene nimetusi (Tallinn — Колывань, Tartu — Юрьев, Rakvere — Раковор, Võnnu — Кесъ, Otepää — Медвежья Голова jne.).

Baltikum oli Venemaale «aknaks Euroopasse» juba ammu enne Peetrit. Siitkaudu käis suur tee «varjaagide juurest kreeklaste juurde», siit viisid üle Novgorodi ja Pihkva kaupmeeste maismaa-, jõe- ja mereteed, mis ühendasid Venemaad Lääne-Euroopaga. Nende teede kaudu sõlmis sidemeid Läänega noor, tormiliselt kasvav Moskva, kujuneva Vene rahvusliku riigi pealinn. Ja juba Ivan III ajal hakkas ilmnenema Moskva välispoliitika suund Balti mere poole, maade poole, mis ammust ajast olid kuulunud Venemaale, sest ilma pääsuta merele oleks Vene väliskaubandus olnud määratud kiratsemisele.

Jõuetud võitluses Venemaaga, püüdsid Liivi saksa rüütlid takistada Vene rahvusliku riigi kasvu ja kindlustumist blokaadi abil, Balti merest ja Liivimaalt kaupmehi ja meistreid mitte läbi lastes. Seepärast saabki Ivan Julma välispoliitika peamiseks suunaks Lääs, Baltikum, ja eesmärgiks — blokaadi läbimurdmine, milles hoidsid Venemaad temale vaenulikud riigid — Liivi ordu, Leedu, Poola ja Rootsi.

Karl Marx ütleb, kõneldes Ivan Julmast: «Ta oli visa oma üritusis Liivimaa vastu; tema teadlikuks eesmärgiks oli anda Venemaale pääs Balti merele ning avada ühendusteed Euroopaga. See on põhjus, miks Peeter (Peeter I. — V. M.) oli temast nii vaimustatud»⁸.

Liivi sõda, mida pidas Ivan Julm, oli võitlus Balti mere eest, isade maa eest. Ta oli tarvilik Venemaa edasiseks arenemiseks ja kindlustumiseks, olles dikteeritud riigi majanduslike ja sõjanduslike huvide poolt, mis nõudsid sidemete tugevdamist Läänega.

⁸ К. Маркс, Хронологические выписки. «Пролетарская революция» № 3, 1940, lk. 148.

Vene vägede löökide all varises ordu kokku nagu kaartidest majake. Kuid sõda ei lõppenud sellega: Venemaal tuli võidelda Rootsi, Leeduga ja Poolaga. Ahistatuna ühendatud leedupoola ja rootsi vägede poolt, pidi Vene armee Baltikumis võidetud maad loovutama.

XVII sajandi alguses anastasid rootsi intervendid ammuaegsed vene maad Neeva kallastel ja Soome lahe rannikul. Rootslased vallutasid vanad vene linnad Jam'i, Koporje, Karela, Oreški, Ivangorodi.

Venemaa tähtsaimad elusooned olid läbi lõigatud. Neeva oli rootslaste käes. Rootsi kuningas Gustav Adolf kirjutas: «... Neeva ja Narva jõgi võivad olla rootsi kaubandusele väärtuks, mida on kerge igal ajal venelastele sulgeda. Venelased on Balti merest täiesti ära lõigatud, nii et nad ei või tema laienele lasta isegi lootsikut.»

Silmas pidades Venemaa tootmisjõudude kasvu ja tema väliskaubanduse laienemist, diplomaatiliste ja kultuuriliste sidemete tugevnemist Venemaa ja Lääne-Euroopa vahel oli Neeva ja Balti merele pääsu kaotus eriti tunduv. Mitte põhjusetult ei taotlenud XVII sajandi suurim poliitikategelane Ordõn-Naštšokin, kes mõistis väga hästi, milles on Vene välispoliitika peamine ülesanne, rootslaste poolt anastatud maade taasvallutamist, maade, kus seisid vene linnad ja külad, kulgesid vene teed ja rajad, kus kõlas vene keel, kus olid võidelnud Aleksandr Nevski kuulsusrikkad novgorodlased ja Ivan Julma sõjamehed, maade, mis olid suure Venemaa loomulikuks jätkuks.

Aleksei Mihhailovitši ajal läksid vene väed Neevani ja piirasid Riia, kuid sõda Poolaga Ukraina pärast tõmbas vene jõud lõunasse ja sõda Rootsi vastu lõppes sellega, et riigi piirid jäid endisteks.

Küsimus põliste vene maade taasvallutamisest jäi Peetri ajani lahendamata.

Tugeva müürina seisis Rootsi Balti mere kallastel ja ainult Peeter Suurele osutus jõukohaseks «Euroopasse akent raiuda». Nimelt tema pidi ja oli suuteline edukalt lõpetama Venemaa

igipõlise võitluse kaotatud maade eest, pääsu eest «sinisele merele», Neeva kallaste eest, vene inimeste higi ja verega kastetud maade eest, mille majanduslikku ja strateegilist tähtsust vene rahva edasises ajaloolises saatuses oleks raske ülehinnata.

Selles oli Põjasõja mõte.

Ja Peeter mõistis seda.

1. Lahing Narva all.

1700. a. septembri lõpul lähenesid vene väed Narvale. Raske oli vene vägede tee, raske oli ka esmaklassilise rootsi kindluse piiramine. Halbade teede, soode, sügisese teedelagunemise ja pori tõttu jäid moonavoorid vägedest maha. Jäi maha ka piiramiskahurvägi. Oli puudus proviandist, hobusemoonast, püssirohust, kuulidest, granaatidest. Oli puudus veokeist ja hobustest.

Hoolimata sõjakäigu usumatult raskeist tingimustest algas 20. oktoobril linna pommitamine. Kuid osutus, et vene kahurvägi ei seisa kaugeltki ülesande kõrgusel. Piiramiskahureid oli vähe, need aga, mis Peetril olid, osutasid halvakvaliteedilisteks. Oli puudus kuulidest. Püssirohi oli halb. Tuli panna poolteisekordsed laengud, aga see oli ohtlik, sest sageli lõppes lugu viletsa tuula kahuri lõhkemisega, lafeti purunemisega, artilleristide haavataaamisega ja surmaga. Varsti keerustas asja reetmine Peetri lemmiku, pommitamisroodu kapteni, artillerist Gummert'i poolt, kes läks üle rootslaste poolele. Halvasti väljaõpetatud vene armee osutus Narva all jõuetuks.

Jõudis kätte hilissügis. Narva tulistas ikka veel oma kahureist vastu. Liikusid kuuldused, et «Taani kuningas on võidetud» ja et Rootsi kuningas Karl läheneb Narvale. See oli tõesti nii, sest Karl oli suutnud oma väikese, kuid väga hästi varustatud ja õpetatud, lahinguis karastatud rootsi väega Taani purustada ja sundida teda rahu tegema. Vene väes algas ärevus. Bojaar Šeremetev kaotas julguse ja taganes Rakvere (Rakovor'i) alt. Tähtsad strateegilised teed sattusid rootslaste kätte. Venelased vajasisid laskemoona, aga voodid kuulide ja püssirohuga olid halbade teede

tõttu Novgorodi soodesse kinni jäänud. Armeel oli puudus ka toidumoonast. Varsti leidsid kuuldused Karli lähenemisest kinnitust. 8000-meheline rootsi vägi kuningaga eesotsas lähenes Narvale haruldase kiirusega.

Siis lahkub Peeter ühes Goloviniga Narva laagrist, andes komandeerimise üle vene teenistuses o'levale hertsog de Croy'le, ja suundub Novgorodi, et kiirustada Narvale lähenevaid, kuid mahajäänud vene vägesid ning ette valmistada Novgorodi ja Pihkva kindlustamist seks juhuks, kui Karl peaks suunduma Moskvale.

Järgmisel päeval, 19. novembril, jõudis Karl Narva all o'leva vene laagri juurde. Kaheksatuhandelise rootsi väele seadsid venelased vastu 35 000—40 000 meest. Siiski polnud jõud hoopiski mitte võrdsed. Vene armee oli tollal alles väga kaugel täiuslikkusest. Välismaalased-ohvitserid pidasid lahingut juba ette kaotatuks ja otsisid juhust end rootslastele vangi anda. Kõik see ei võinud jätta lahingu tulemusele mõju avaldamata.

Puhus kange tuul, lumetuisk peksis venelastele näkku, pimestas silmi, raskendas tulistamist. Seda kasutades algasid rootslased kell kümme hommikul pealetungi. Poole tunni pärast tungisid nad juba kindlustatud vene laagrisse, löid Trubetskoi väed reast välja, tekitasid kabuhirmu ja segadust.

Vilumatud ning õpetamatud vene soldatid taganesid. Peaaegu kogu välismaine ohvitserkond hertsog de Croy'ga eesotsas tõttas Karlile alistuma. Soldatid õiendasid arveid palgaliste ohvitseride-välismaalastega, äraandjate ning reeturitega. Aadlivägi põgenes. Ilma ohvitserideta, salgakaupa, võitlesid soldatid pealesuruvate rootslaste vastu. Igaüks teotses enda riisikol. Kõik oli segaduses ja kaoses. Kuid vene väe au päästsid vahvad kaardiväelased — Preobraženski ja Semjonovski polk. Kohutava müürina seisis nad oma kindlustatud laagri — «wagenburgi» — kaitsel, mis asetses üle Narva jõe viiva silla juures.

Mitu korda teostasid rootslased rünnaku kaardiväelaste kindlustustele, kuid nad paisati iga kord tohutute kaotustega tagasi.

Kuuldes tugevat tulistamist, ratsutas Karl ise kohale ja võttis

lahingu juhtimise enda kätte. Kuid seetõttu ei muutunud olukord sugugi. Karli ümber langesid tapetuina tema soldatid ja ohvitserid; teostades ühe rünnaku teise järel, kandsid rootslased raskeid kaotusi. Vene kaardiväelased, mitte sammugi taganedes, purustasid ja hävitasid vaenlast. Noore vene kaardiväe polkude sitkus sundis Karli muutma oma arvamust «Moskva matside» sõjalistest võimetest, nagu neid põlglikult nimetas «rootsi paladiin», kes oli veendunud, et tema väed, olles parimaid Euroopas, purustavad vene armee kergesti ja kiiresti.

«Tublid matsid!» ütles Karl oma kindraleile, jälgides murelikult lahingu käiku.

Võitlus rauges alles pimeduse tulekuga. Kaardiväelaste mehine vastupanu sundis Karli 20. novembri hommikul alustama vene väejuhatusega läbirääkimisi.

Vene vägi sai õiguse minna üle silla Narva jõe taha. Preobraženski ja Semjonovski polk, lastes endast mööda kogu vene väe, keda nad olid kaitsnud enda rinnaga, kelle olid päästnud lüüasaamisest ja säilitanud isamaa jaoks, läksid viimastena, täies relvastuses, lehvivate lippudega ja trummipõrinaga üle silla.

Narva all sai Peetri armee Karl XII-ndalt rängasti lüüa. Viimane oli sügavasti veendunud, et Venemaa ei toibu sellest lüüasaamisest, ja ei hakanud purustatud venelasi isegi jälitama. Karl oletas, et «Moskva matsidega» on asi lõpetatud. Lääne-Euroopas oldi samuti veendunud, et Peetriga on lugu lõplikult läbi ja et Venemaa ei pääse kunagi «barbaarsusest», et tal ei õnnestu teostada mingisuguseid reforme, ei õnnestu purustada oma «tsiviliseeritud» naabrit ning vaenlast.

Kuid Peeter ei mõtelnud nii. Karl arvas, et sõda on lõpetatud, — Peeter alles algas teda.

Oma «Journal'is» (päevikus) kirjutas Peeter Narva kohta: «Mis on selles imet, et vana, väljaõpetatud, kogenud vägi saavutab võidu sellise vilumatu üle?»

Peeter kannatas raskesti Narva juures saadud «häbi» all. Kuid purustatud armeed õpivad hästi. Ilma Narvata poleks olnud Poltavat.

2. Reformide algus.

Peeter ei mõtelnudki relvi maha panna. Vastupidi, ta hakkab palavikuliselt teostama reforme, mis pidid kindlustama vene armeele võidu eelseisvas kestvas võitluses tugeva vaenlasega.

Sõja jätkamiseks oli kõigepealt vaja raha. Seda saadi mak-
sude suurendamise teel, milliseid pidi maksma iga rakkekohuslik
majand — nii talupoja kui ka linlase oma. Koguti igasuguseid
erakordseid paniseid: laeva-, valjaste-, draguni-, sadula- ja muid
paniseid. Neid võeti kõige eest: habemete, tammepuusärkide,
saunade, kirveste, keldrite jms. eest. Suurendati kaudseid makse.
Terve rida kaupu kuulutati riigi monopoliks ja nendega kauple-
mine hakkas tooma riigikassale tohutut tulu.

Raske surve langes rahvamasside õlgadele. Talupojad mitte
ainult ei maksnud makse, vaid pidid pealegi täitma terve rea
sunniseid: neid aeti igasugusele tööle kindluste, tehaste, verfide,
teede, kanalite jne. ehitamisel. Sel kombel hangiti sõjaks vaja-
likku raha elanikkonna maksuvõimeliste jõudude uskumatu üle-
pingutuse hinnaga.

Määratu suurt osa sõjaliste reformide kindlustamises mängis
vene kasvav tööstus. Suurtükiväe-prikaasi ülem Winius sai kor-
ralduse valada uusi suurtükke. Hakkasid töötama Tuula, Kašira
ja Olonetsi tehased. Materjaliks läksid Peetri käsul kirikutelt
mahavõetud kellad. Armee heaks rakendati tööle üha uusi käitisi:
Brjanski, Lipetski, Petrovski jt.

Endise Tuula sepa Nikita Demidovi algatusel sai vene metal-
lurgia keskuseks Uural. Varsti hakkasid toodangut andma
Uurali tohutud metallurgia- ja metallitöötlemistehased: Nev-
janski, Tagilski jt., mille juurde kinnistati tuhandeid pärisoriseid
talupoegi. Tehastes valati ja taoti kahureid, kuule, granaate,
püsse, tääke, ankruid, mõõku jne. Tekkisid kalevi-, lõuendi-, pur-
jeriide-, köie- ja muud manufaktuurid, mis teenindasid armee ja
laevastiku vajadusi. Lodeinoje Pole verfis ehitati ja lasti vette
sõjalaevu. Nüüd polnud vaja välismaalt sisse vedada «Lüttichi
musketeid», nagu tegi Peeter enne sõda — neid valmistati juba
Venemaal.

Peeter tegutses otsustavalt ja energiliselt. Selle tulemusena valati aasta jooksul 300 kahurit — kaks korda rohkem, kui taganev vene armee jättis Narva alla. Vene väed said väga head relvad, mis mõnes suhtes ületasid vaenlaste omad. Jalaväe relvastuseks võeti seitsmeliiniline kivilukuga püss täägiga ja mugava laega, mis võimaldas jalaväelasel pidada niihästi kaugevõitlust kui ka lähivõitlust täägiga.

Täák oli noli aegadel Lääne-Euroopa sõjaväes uudis. Üks osa jalaväge selleaegseis Euroopa riikides oli kõige sagedamini varustatud püssidega, teine osa aga külmrelvadega. Seepärast võttis lahingust tavaliselt osa mitte kogu jalavägi: kui tulistasid püssidega varustatud jalaväelased, olid teised tegevuseta.

Jalaväe arvulist koosseisu mitte suurendades tõstis Peetri poolt tarvitusele võetud täák tunduvalt tema võitlusvõimelisust ja tegi vene jalaväe parimaks lahingujõuks Euroopas.

Loodi erilised grenaderiväeosad. Mahukas seljakotis kandis grenader kaasas mitu ümmargust granaati; viimased olid varustatud erilise ainega immutatud süütenööri, mis süüdati enne viskamist. Grenaderi tugeva käe poolt visatuna oli selline granaat kohutavaks relvaks.

Peale selle võeti jalaväelaste relvastuseks väikesed, lühikese-raualised, suurekaliibrilised püssid, mis meenutasid tillukesi laega müüstreid, olles kohandatud tulistamiseks väikeste granaatidega.

Mõne aasta jooksul õnnestus Peetril varustada vene armee esmaklassiliste tulirelvadega, milliseid polnud kaugeltki mitte kõigi Euroopa maade relvastuses. Loodi eriline, kergesti liikuv, nn. «sõitev jalavägi», kes istus saanides.

Suured muudatused teostati ka ratsaväe relvastuses. Seni olid ratsaväe peamisteks relvadeks mõõk ja piik. Peeter varustas vene ratsaväelased lühendatud, ilma täägita püssidega, püstolitega ja palaššidega. Esmakordselt sõjakunsti ajaloos lisati ratsaväele kerge välikahurvägi. Pannes meeskonna hobuste selga ja tehes kahurväe peaaegu niisama liikuvaks kui ratsavägi, lõi Peeter ratsakahurväe. Ratsakahurvägi oli uudiseks ja Peetri armee

jõudis ses suhtes Euroopa armeedest tunduvalt ette. Vene ratsaväe lahinguvõimelisuus tõusis märgatavalt.

Ka suurtükiasjanduses teostati suuri muudatusi. Olles väga hea artillerist, «täiuslik pommide heitmises, ettevaatlik ning osav tulistamiskunstnik» (nii kõlas Peetrile Königsbergis peale katseid antud tunnistus), mõistis noor väejuht väga hästi kahurväe tähtsust lahinguväljal. 1701. a. hakkas töötama Kahurväe-prikaas. Olles Narva all suure osa oma kahurväest kaotanud, ei heitnud Peeter siiski meelt. Rootslaste kätte sattunud kahurid olid vanad, ebatäiuslikud. Uuteks lahinguteks valmistudes kaotab Peeter kahuritüüpide mitmekesisuse ja vajab uued kahurid nende kolme tüübi järgi, mis on säilinud tänapäevani — kahurid, haubitsad ja müüsid. Võetakse tarvitusele laskemoonavankrid kahurite juures püssirohu ja kuulide jaoks, mis oli Euroopas kaugeltki mitte kõigis armeedes tuntud uuenduseks. Kuulus Jakob Bruce, Peetri lähim kaastööline sõjanduse alal, endine «mängusõdur», õpetatud matemaatik ning astronoom, võtab tarvitusele «artilleeria-astriku» ja «artilleeriakaalu», mis olid kahurväe materiaalse osa teadusliku konstrueerimise aluseks. Kõigisse tehastesse saadetud instruksioonid ja joonestused määrasid kindlaks artilleeria-süsteemide ühtluse. Peeter, olles korduvalt kibedusega märkinud kahurväe vähest liikuvust, kes lahingu otsustavaks momendiks tavaliselt hilines, võtab tarvitusele erilised 26- ja 36-puudalised pikad haubitsad, mis läksid ratsakahurväe varustamiseks. Ratsakahurväe ja tema jaoks spetsiaalse kahuri loomise idee, mida tavaliselt omistatakse Preisi kuningale Friedrich II-le, teostati niisiis esmakordselt vene armees juba Peetri aegadel, 50 aastat enne seda, kui ratsakahurvägi ilmus preisi armees.

Venemaal jälgiti tähelepanelikult uuendusi Euroopa sõjatehnikas. Kui vene saadik Pariisis, Kurakin, teatas Peetrile, et Prantsusmaal on leiutatud magasinist laetav kahur kiillukuga, vastas Peeter:

«Kahurid, millel kiil käib alt sisse ja välja, see leiutus on meie ammu tuttav, kuid ei ole tarvitusele võetud, sest kui tulistada kaks või kolm korda, siis ei saa põlenud salpeetri tõttu kiilu välja».

Venemaal võeti tarvitusele mitmetorulised kahurid, süüte- ja valgustusmürsud jne.

Peeter oli vene kahurväe taktika looja. Ta nõudis kahurväelt kiiret tulistamist ja kiiret kahurite vedu, koostöö organiseerimist ratsa- ja jalaväega. Asetuda lahinguväljal vastavalt olukorrale, kasutada maastikku, järgneda kõikjale jala- ja ratsaväele ning aidata neid tulistamisega, «sekundeerida üksteisele» — seda nõudis Peeter kahurväelt.

«Oma higi ja vaevaga» loodud vene kahurväelaste jaoks kirjutas Peeter «Käsiraamatu artillerialele». Tema poolt selles esitatud printsiibid kahurväe taktika kohta olid uuendusteks, millest tol ajal Lääne-Euroopas veel ei mõeldudki.

Suure täiuslikkuse saavutab vene sõjainsenerikunst. Tõsi küll, vene kahurväelaste täpne tuli vabastab sapöörid sageli vajadusest teha suuri ja keerukaid töid kindluste piiramisel, kuid see-eest ei tundnud vene insenerid välisõjas endile võrdseid. Peeter ise oli hiilgava plaani algatajaks, mille järgi Poltava lahingu väljal ehitati sari üksteisele perpendikulaarselt asetsevaid üksikuid kindlustusi, mis teotsesid tulistamise alal vastastikuses seoses. Peetri idee, kes näitas end ebatavaliste võimetega sõjainsenerina, õigustas end Poltava lahingus. Peetri «reduudid» Poltava lahingu väljal osutuvad nüüdisaegsete risttulega dzottide eelkäijaks. Sellised välikindlustused olid Lääne-Euroopas tundmata.

Peeter lõi vene armee uue taktika. Armee pidi «vaenlast ennetama ja kõigiti püüdma teda väärata».

See oli pealetungi ning aktiivse kaitse taktika, ainus taktika, mis kindlustab võidu.

Armeed hakati koostama uue printsiibi järgi. Armee komplektimise aluseks võeti 1699. a. 8. novembri ukaas maksualuste hulgast soldatite värbamisest, keda hakati nimetama nekrutiteks. Määrati kindlaks nekrutite andmise kohustus. Teatav arv talu- ja possaadimajandeid pidi andma ühe nekruti. Nende majandite arv kõikus sõltuvalt sellest, kui palju armee vajab noorsõdureid, ja langes kord 20-ni, kui tunti tungivat puudust sõdureist, kord tõusis 80-ni ja isegi 100-ni.

1705. a-st alates sai nekrutivõtmine peaaegu ainsaks armee komplektimise viisiks. Nekrutite värbamine toimus igal aastal. Nii lõi Peeter regulaarse armee. Tema loomises aitasid Peetrit endine «mängusõdur» Weide ja Avtonom Golovin, kes kirjuţasid esimesed määrustikud. 1716. a. avaldati «Sõjaväemäärustik» — hoolikalt väljatöötatud käsiraamat vene noorele regulaarsele armeele. Vene komandörid: Golovin, Rõpnin, Šeremetev, Apraksin, Menšikov jt. kasvasid suurepäraseks väejuhtideks.

Tungiv vajadus haritud vene ohvitseride järele sundis Peetrit asuma juhtivate kaadrite ettevalmistamisele. Selle eesmärgiga pandi kahurväeohvitseride väljalaskmine 1701. a. Moskvas asutatud navigatsioonikoolile, hiljem — Moskva insenerikoolile, 1714. a. aga loodi Peterburis esimene spetsiaalne vene kahurväekool.

Sõjainseneride ettevalmistuseks asutati Moskvasse (1712) ja Peterburi (1719) sõjainseneride kool. Järk-järgult kasvavad haritud ning osavate, vahvate ning isamaale ustavate vene ohvitseride kaadrid. Preobraženski ja Semjonovski kaardiväepolk saavad omapäraseks sõjakoolideks, mis varustavad ohvitseridega jala- väe- ja dragunipolke.

Kuid vene armee otsustavaks jõuks oli ikkagi soldat. Soldatite väljaõpe toimus iga päev, kusjuures ei rõhutatud mitte drilli (püssivõtted ja rivi olid väga lihtsad), vaid tegutsemist lahingulukorras. Peeter ei dresseerinud, vaid kasvatas sõdureid.

Suurt tähelepanu pühendas Peeter enda loodud vene laevastikule. Purje- ja sõudelaevu teenindasid osavad madrused, kes olid värvatud peamiselt põhjarandlaste ja suurte vene jõgede kaldail asetsevate külade elanike hulgast, ja ohvitserid, kes olid lõpetanud navigatsioonikooli kursuse.

Kõike seda ei saadud luua ühekorraga. Oli vaja palju aega ja jõudu, et teha vene armee täiuslikuks.

Kuid juba esimesi energilisi korraldusi sel alal kroonis varsti rida hiilgavaid võite nii maal kui ka merel.

Uuendati ka riigiaparaati. Loodi uued prikaasid, mis juhtisid niisuguseid alasid ja niisuguses maastaabis, milliseist XVII sajandi

Moskva-Venemaal ei osatud mõeldagi. Hakkasid töötama Kahur-
väe-, Mere-, Toitus-, Mäeasjandus- jt. prikaasid. Tekkis arvukalt
kantseleisid, mis juhtisid mitmesuguseid tähtsaid riigiasju. Kõik
pandi ühe eesmärgi — vaenlase purustamise teenistusse.

Ja need Peetri esimesed otsustavad teod, tema esimesed
reformid, mis olid tingitud noore, kiiresti kasvava, tsivilisatsiooni
ja kultuuri poole püüdleva Venemaa kaitse vajadustest, andsid
varsti tagajärgi.

3. Esimesed võidud.

Veendunud selles, et peale Narvat on «metsiku Moskoovia»
«läbikukkunud» uuendajaga — Peetriga — kõik lõpetatud, sööstis
Karl Poola kallale, kuhu ta, Peetri kujuka väljenduse järgi,
«takerdus» kauaks.

Baltikumisse oli jäänud 15 000 rootsi sõdurit. Venelased aga
suutsid koondada umbes 60 000 meest.

1702. a. jaanuaris purustas Šeremetev Erastveres, 50 km kau-
gusel Tartust, Schlippenbachi juhatuse all oleva kaheksatuhande-
lise rootsi väe. Pool sellest langes rivist välja, venelaste kätte sat-
tus 6 kahurit. Rootslastelt Narva all saadud õppetund ei jäänud
kasuta. Rootslased said esimese hoobi.

Esimene võit rootslaste üle sai üldrahvalikuks pühaks. Peeter
jagas kinke lahingust osavõtnud soldatele ja feldmarssal Šere-
metevile. Ta ei kaldunud seda võitu ülehindama, kuid arvestas
vene armee kasvavat võimsust. Ta ütles: «Me oleme jõudnud nii-
kaugele, et võime rootslasi võita, võideldes kaks ühe vastu, kuid
varsti hakkame neid võitma ka mees mehe vastu.» 1702. a. juu-
lis puhastasid vene soldatid lootsikuis, Tõrtovi, Ostrovski ja Tol-
buhhini juhatusel, osava tegevusega Laadoga ja Peipsi järve veed
rootslastest. Samal ajal purustas Šeremetev Hummuli mõisa juu-
res (Liivimaal) teiskordselt otsustavalt Schlippenbachi. 6000
rootslasest jäi ellu ainult 500. Kõik kahurid ja lipud langesid vene-
laste kätte. 13. augustil 1702 purustas Apraksin Ižora jõe ääres
Cronhjort'i rootsi väed. Esimeste võitude tähtsus oli väga suur.

Rootsi väe võitmatuse oreool oli kustunud. Vene väed omandasid lahingukogemusi, muutusid vaimult erksaks, julgeks. Vene komandörid kasvasid suurepäraseks väejuhtideks. Vene soldatite vahvusest, mehisusest, vastupidavusest ja malbusest pidid kõnelema isegi vaenlased.

Kõik see andis Peetrile võimaluse katsuda üle minna oma peaülesande — Balti ranniku vallutamise — lahendamisele. Õnnestumise korral oleks Peeter mitte ainult saanud Venemaale vajaliku pääsu merele, vaid ka lõiganud rootsi armee kaheks osaks: lõunapoolseks Eesti- ja Liivimaal ning põhjapoolseks Soomes. Selleks tuli vallutada Neeva. Kuid tema lähtel seisis üks rootsi kindlus — Nöteborg (endine vene linn Orešek), suudmel aga teine — Nyenskans. Peeter otsustas need rootsi kindlused vallutada.

Tänu vene armeesse sõbralikult suhtuva kohaliku vene ja soome elanikkonna abile õnnestus Peetril koguda kõik vajalikud andmed.

Ta teostas tulevase sõjavälja uurimise luure abil. Kuulus vene insener Kortšmin käis Nöteborgi piirkonnas ja selgitas eelseisva piiramise tingimused, 1702. a. kevadel aga teostas terve väesalk Tatištševi juhatusel maastiku rekognostseerimise. 1702. a. septembris koondas Peeter Šeremetevi ja Repnini 14 polku Nöteborgi juurde, kus juba oli 40 vene piiramiskahurit suure kuulide- ja püssirohu-tagavaraga. Kõrged ning paksud müürid ümbritsesid ligipääsematut rootsi kindlust, mis seisis saarel keset laia Neevat. 142 kahuri suudmed ähvardasid vene soldateid. Kindluses oli tugev garnison. Oli oodata rasket piiramist.

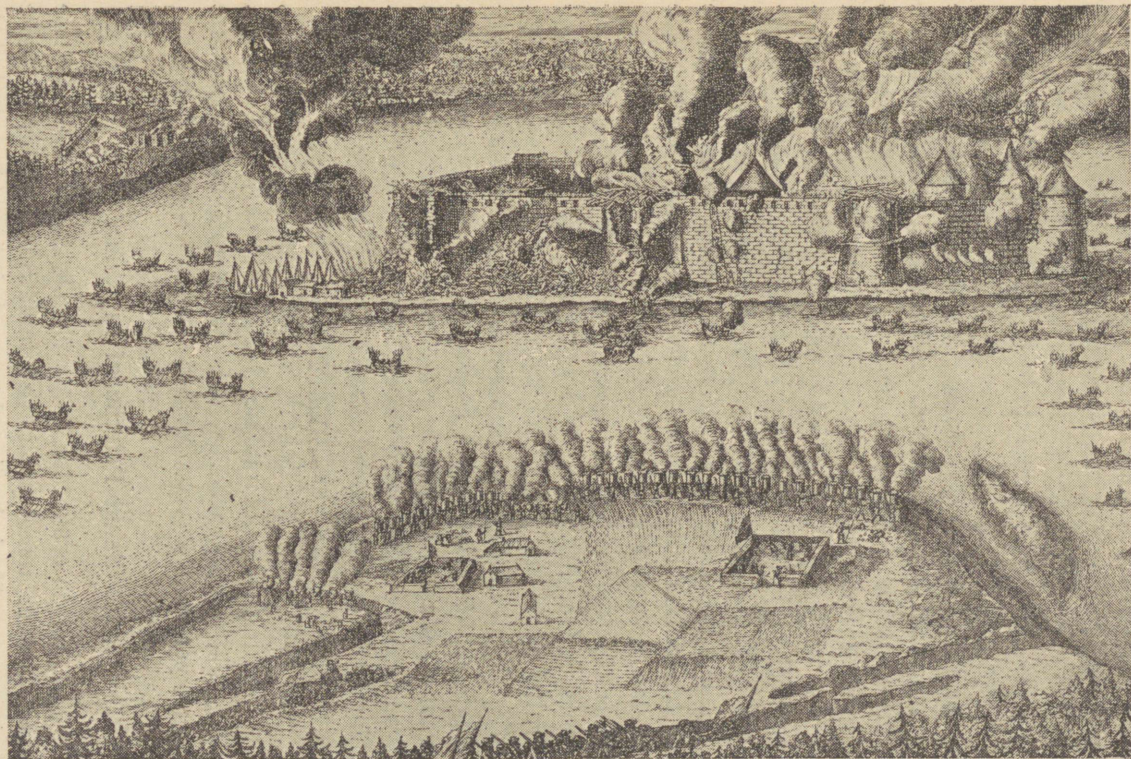
Asudes laagrisse Neeva vasakule kaldale kaks versta allpool Nöteborgi, lõikasid venelased kõigepealt kindluse Nyenskansist ära, kust rootslased oleksid võinud abi saada. Septembri viimastel päevadel ehitati kaks patareid ja 40 vene kahurit seati linna tulistamiseks valmis. Nöteborgi ründamiseks oli vaja lootsikuid, kuid tuua neid Neevat mööda vaenlase kahurite sihttule all otse kindluse müüride juurest läbi oli võimatu.

29. septembril käskis Peeter soldateid raiuda siht tihedasse põlismetsa, ja ööpäeva jooksul veeti Neevale 50 suurt lootsikut. Soldatitega ühes vedas lootsikuid ka Peeter ise.

30. septembril läks tuhat Preobraženski polgu kaardiväelast Peetri juhatusel üle Neeva ja vallutas rootslaste muldkindlustused jõe paremal kaldal. Nöteborg oli igast küljest piiratud. Peeter tegi rootslastele ettepaneku auga alistuda, kuid Schlippenbach keeldus. Siis, 1. oktoobril kell 4 pärast lõunat hakkasid venelased linna pommitama. Kahe päeva pärast saatis Schlippenbachi naine Peetri juurde trummilööja palvega, et ohvitseride naistel lubataks põlevast linnast lahkuda. Peeter vastas, et kui nad «...suvatsevad kindlusest lahkuda, võtku nad ka oma armsad abikaasad enesetega ühes».

Peale kümnepäevalist pommitamist algasid vene sõdurid 11. oktoobril rünnakut. Tulistamist jätkata polnud võimalik: kahurid olid kuumaks läinud. Kutsuti üles vabatahtlikke, sest kõigile ei oleks jätkunud lootsikuid. Soldatid viidi saarele ja tõugati siis lootsikud kaldast eemale, et nad teaksid, et pole kuhugi taganeda. Rootsi kindluse müürid seisid vankumatult. Ainult kahes kohas ülal oli näha auke. Redelid seati püsti, kuid nad osutusid liiga lühikesteks. Rootslastel tuli vastu, tõukasid redelid ümber, valasid ründajatele keeva vett ja tõrva. Kolmteist tundi ründasid sangarlikud vene soldatid Nöteborgi. Nähes venelaste vahvust ja visadust, olles kurnatud pidevast tulistamisest, hakkasid rootsi soldatid oma ohvitseridele vastu ja nõudsid kindluse alistumist. Algasid läbirääkimised alistumise kohta ja varsti lahkusid rootsi väed alatiseks kindlusest. Nöteborg-Orešek sai jälle vene linnaks. Peeter kirjutas: «Tõsi küll, et väga kõva oli see pähkel (Orešek — diminutiiv sõnast oreh — pähkel. Tõlk. märkus.), kuid tänu jumalale on ta nüüd õnnelikult purustatud.» Peeter nimetas linna ümber Šlisselburgiks, mis tähendab «linn-võti». Võti merele oli jälle venelaste käes. Nüüd tuli vallutada ka meri ise. Merest eraldasid venelasi ainult Neeva jõgi ja Nyenskansi kindluse muldvallid.

Kogu talve valmistus Peeter aktiivselt selleks, et vallutada

Nöteborgi vallutamine venelaste poolt 1702. a.
Kaasaegse gravüüri järgi.

päas merele. 1703. a. veebruaris algas Olonetsi verf Lodeinoje Pole juures laevastiku ehitamist. Juba 1702. a. õnnestus tohütute pingutustega vedada lohistades mõned laevad Valgelt merelt üle kaljude, läbi taiga, üle Karjala järvede ja soode, Povenetsi kaudu Laadoga järvele. Määratu, kümnete verstade pikkune siht metsades märkis sangarlike venelaste teed. 1703. a. kevadeks oli laevastik tegevusvalmis.

25. aprillil lähenes vene armee Nyenskansile ja jäi kindluse müüride ees, valli taga laagrisse. Seni kui ehitati muldkindlustusi, et varjata rootsi kindluse tulistamiseks määratud kahureid, läks Peeter seitsme rooduga Ohta jõelt Neeva suudmeni ja jättis sinna väeosa, mis sai käsu piiratud kindlusele Nyenskansile appi tulevaid rootslasi mitte läbi lasta. Kui kahurite ülesseadmine oli lõpetatud, tegi Šeremetev rootslastele ettepaneku alistuda. Need keeldusid. Sellele vastuseks hakkasid kell 7 õhtul kõnelema vene kahurid. 1. mai hommikul alistus kindlus. Neeva suue kuulus jälle venelastele.

Võitlus ei lõppenud veel sellega. Juba 6. mail tulid Neevale kaks rootsi laeva. Mitte teades Nyenskansi alistumisest tahtsid nad piiratud rootslastele appi minna. Peeter otsustas teotseda seekord vee peal niisama resoluutselt kui maal. Pannud kaardiväelased lootsikuisse, ründasid Peeter ja Menšikov mere poolt, minnes ümber Vassiljevski saare, ja Neevalt rootslasi. Venelased läksid vaenlase laevadele ja rootslaste äge vastupanu murti peagi.

Lahingust Neeva suudmes 6. mail 1703 said alguse vene sõjamerelaevastiku kuulsusrikkad traditsioonid.

16. mail 1703 algas Jänissaaril, vene keeles Zajatši Ostrov'il, Petropavlovski kindluse ehitamine. Nii rajati «Sankt Peterburg», Peetri lemmik, tema «paradiis», mis sai varsti määratu suure impeeriumi pealinnaks.

4. Sankt Peterburgi rajamine.

K. Marx märgib erakordset julgust, millega «Peeter rajas uue pealinna esimesel tema poolt vallutatud maalapil Balti mere rannikul, peaaegu ühe kahurilasü kaugusel piirist, andes ettekavat-

setult oma valdustele ekstsentrilise tsentrumi. Viia tsaaritroom Moskvas Peterburisse tähendas asetada ta niisugustesse tingimustesse, milles ta ei võinud olla kallaletungide eest kindlustatud, seni kui kogu rannik Liibavist kuni Tornioni ei ole alistatud»⁹, s. o. seni kui pole vallutatud kogu Soome.

Sellega Peeter otsekui visandas oma vallutuste edasise plaani. Vene kahurite mürin Soome lahe kaldal kuulutas uue etapi algust Venemaa ajaloos. Pealinna ületoomisega hävitas Peeter sidemed oma riigile ainult maismaad liita püüdvate Moskva tsaaride vana vallutussüsteemi ja ammu mere poole tungiva «suure vene rassi loomupäraste võimete ja püüdluste» (K. Marx) vahel.

Juba siis, kui 16. mail 1703 alustati Petropavlovski kindluse ehitamist, hakati Fomini saarel (Petrogradskaja Storona'l) linna planeerima. «Sankt Peterburg» kasvas muinasjutulise kiirusega. Linna ehitamise erakordne tempo ja pingsus olid tingitud Peetri püüdest Neeva suuet võimalikult kiiresti omaks teha. Neeva tühjadel soistel kallastel ja saartel üksikuna asetsev linn vajas häid juurdesõiduteid. Ja juba 1703. a. algas maa- ja veeteede ehitamine. 1703. a. alustati, 1709. a. lõpetati Neevat Volgaga ühendava Võšnevo'otski kanali ehitamine, 1718. a. algas Laadoga kanali ehitamine. Peterburi kasvas kui sadamalinn, kui Venemaa valvur. Ja mitte juhuslikult ei alanud tema ehitamine Petropavlovski kindluse rajamisega. Juba 1703/04. a. kerkisid Aptekarski, Admiralteiski ja Vassiljevski saarel kohutavad patareid. 1704. a. hakati ehitama Pea-admiraliteedi verfi, 1713. a. — väikeste laevade verfi, nn. Uut Admiraliteeti, 1720. a. tekkis Ohta asula, mis oli samuti määratud väikeste laevade ehitamiseks, 1721. a. rajati sadam.

Armee, valitsuse ja elanikkonna vajadusteks ning linna enese ehitamise huvides asutati valukoda (1711) ja rahapaja (1718), suhkrutehas ja püssirohutehas Vöborgskaja Storona'l (1718), vahatehas Petrovski saarel (1719), köietehas (1723). Tekivad tel-

⁹ K. Marx, Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century, ch. VI, London, 1899.

liskivi-, katusekivi-, pottsepa- ja nahatehased, tapetimanufaktuur Neeva paremal kaldal jt.

Et Peterburi oli määratud Lääne-Euroopaga kauplemise organiseerimiseks, varustati ta varsti börsiga, kaubahooviga, poodidega, postkontoriga. Erilistes eeslinnades ja tänavais asusid possaadielanikud — kaupmehed ja käsitöölised. Neeva paremal kaldal, Petrogradskaja Stora'n, seisis linna rajaja — Peetri väike majake, ehitatud 1703. a. juunis. Hiljem, 1712. a., lõpetati vasakul kaldal lossi ehitus ja rajati park (Letni Sad) purskkaevudega (fontäänidega), millede jaoks võeti vett lähedal voolavast väikesest jõest, mis saigi seetõttu nime Fontanka. Peaaegu kogu linn oli ehitatud puust. Ainult Menšikovi loss paistis silma oma rikkuse ja toredusega. Selles korraldati ametlikke õukondlikke vastuvõtte ja balle. Neeva vasakul kaldal, Admiraliteedi juures, asetses laialdane eeslinn tööliste, ametnike ja välismaalaste jaoks. Siinsamas, nüüdse Iisaku peakiriku kohal, seisis püha Iisaku kirik, puuehitis, mille taga algas juba väli. Kõikjal kohasid alles metsad, haljendasid mädasood, laiusid luhad.

Rootslaste purustamine Poltava all 1709. a. ja Viiburi vallutamine 1710. a., mis pidi olema «tugevaks padjaks Sankt Peterburgile», kinnitasid Peetri veendumust selles, et Neeva suue on võidetud püsivalt. Sellest momendist alates lähevad Peterburi ehitamine ja asustamine veel kiiremini. Juba mitte enam puust, vaid kivist Peterburi ehitamise keskuseks saavad nüüd Vassiljevski saar ja Neeva vasak kallas, kus piki kaid kerkivad kõrgaadli lossid, nende järel ka välismaalaste üksikelamud (nüüdne Halturini tänav). Ehitatakse valitsusasutuste hooneid: Kaksteistkümmend Kolleegiumi jt.

Algab kohustuslik ümberasumine Peterburisse: 1710. a. peavad siia asuma kõrged aukandjad, 1712. a. — õukondlased, seejärel ka õukond üldse, kusjuures iga perekond oli kohustatud ehitama endale maja, mille suurus sõltus omaniku pärisorjade arvust. Samal 1712. a. tuuakse Peterburisse üle valitsusasutused ja majutatakse siia kaardivägi.

Sankt Peterburgi vaade XVIII sajandi 20-ndail aastail.
Kaasaegse gravüüri järgi.

Kuid Peetrile oli Peterburi mitte ainult pealinnaks. Ta pidi saama kaubandus- ja tööstuslinnaks. Sel eesmärgil sunnib ta «igaveseks ajaks» Neeva kaldale ümber asuma 300 kaupmehe- ja 300 käsitöölisperekonda. Väljarändajatega Vologda ja Arhangel'ski oblastist — talupoegadega, kaupmeestega, käsitöolistega jne. — asustatakse Peterburi eeslinnad: Jamskaja, Kuznetšnaja, mis asetsevad Moskva maantee ääres, Ohtenskaja, Hamovnaja (hiljem Mohhovaja). Läbi metsade ja soode rajatakse «perspektiivid». Neeva «perspektiiv» ühendas Pea-admiraliteeti Nevski kloostri ja Smolnaja eeslinnaga, kus keedeti Admiraliteedi jaoks tõrva. Rajatakse Liteinaja ja Jekateringofskaja «perspektiiv». Linn kasvas. Ja kuigi öösiti «perspektiivide» ääres kuuldus huntide ulgumist ja rohkem kui üks elanik kisti karmide Peterburi pakaste ajal hallide metsaelanike poolt lõhki, kuigi talveööde pimeduses ainult siin-seal vilkusid rasvalambid ja kostis vahisõdurite kaeblik hüüdlemine, kuid vaiade ragin, kirveste kopsimine, saagide vingumine ja kivilõhkujate vasarate kõlksumine rääkisid sellest, et Peterburi kasvab, et Peterburi on tulevik, et Peterburi on pealinn.

Ja kui 1703. a. sügisel üksainus välismaine laev randus Neeva kalda ääres, siis 1720. a. navigatsiooniajal õõtsus Peterburi sadamasildade juures 76 laeva mitmesuguste rahvaste lippudega, 1724. a. aga oli neid juba 180.

1725-ndaks aastaks oli linnas 70 000 elanikku, milline arv moodustas ühe viiendiku Venemaa kõigi linnade elanikkonnast. Nii kasvas külmade soome kaljude keskel, soodes ja metsades, «Põhjamaa Palmyra».

Polnud kerge ehitada tohutut linna metsade ja soode keskel, karmis põhjamaises kliimas. Sajad ja tuhanded talupojad, tööliised, kasakad ja vangid, töötades usumatult rasketes tingimustes, ehitasid Peterburi maju ja tehaseid, kaebasid kanaleid, rajasid prospekte, raiusid metsi, kuivendasid soid. Venemaa uus pealinn maksis paljude töötajate elu. Kuid tema kasv ja arenemine oli Venemaa kasvuks ja arenemiseks.

Juba 1703. a. sügisel ehitati Kotlini saarele kindlus Kronšlot, mis oli nüüdisaegse Kroonlinna (Kronštadti) aluseks.

Venemaa oli saanud pääsu merele. Rootslased ei suutnud leppida mõttega Neeva kaotusest ja katsusid igati kaotatud tagasi võita. Nad püüdsid muinasjutulise kiirusega kasvavat Peterburit ükskõik millise hinnaga oma valdusse saada.

1704. a. lähenes kaheksatuhandeline rootsi vägi kindral Majdell'i juhatusel maa poolt Peterburile. Samal ajal katsus 12 laevast koosnev rootsi eskaader Kronšlotti vallutada.

Ilma eriliste kaotusteta löid venelased rootslased tagasi.

1705. a. kordasid rootslased katset rünnata Kronšlotti. Sel korral koosnes nende eskaader 22 laevast 710 kahuriga. Rootslased kavatsesid teostada Kotlini saarele dessandi 2000 soldatiga.

Jälle paisati nad suurte kaotustega tagasi.

Pärast seda ei sõandanud rootslased enam Peterburit rünnata. 24 vene sõjalaeva, mis olid ehitatud Sviri ääres, õõtsusid Kronšloti juures laineil, valvates Peterburit mere poolt.

Tugevnenud vene armee võis juba teostada eduka pealetungi. 1703. a. vallutasid venelased Jam'i, Koporje, Marienburgi; 1704. a. võtsid nad oma valdusse vana vene linna Jurjevi, mille sakslased olid omal ajal Dorpatiks ümber nimetanud, Ivangorodi ja Narva. «Aken Euroopasse» oli kindlasti läbi raiutud. Vaenlaste poolt anastatud vanu vene maid tagasi võites Peeter, K. Marxi väljenduse järgi, «vallutas kõik selle, mis oli absoluutselt vajalik tema maa loomulikuks arenemiseks».

Et kindlustada pealinna vaenlase löökide vastu, pidi Peeter minema kaugemale põhja poole ja rootslastelt tagasi võtma nende poolt anastatud vene ja karjala maad Karjala maakitsusel. 1706. a. üritavad vene väed Viiburi piiramist. Kuid piiramine ei õnnestunud, sest Viiburile tuli Björköst appi tugev rootsi laevastik. Väejuhatuse otsustas luuret teostada ja sel eesmärgil läks väeosa Preobraženski polgu seersandi Ššepotjevi, bombardiir Dubassovi ja mereväe-allohvitseride Sinjavini ja Skvortsovi juhatusel 12. oktoobri pimedal ööl 5 lootsikuga Viiburi lahte ja vallutas neljakahurilise rootsi paadi. See vaprate venelaste salajane äkk-

rünnak kohutas rootslasi tugevasti. Ainult vaenlase üleolek vägede arvulise koosseisu ja laevastiku poolest sundis venelasi Viiburi piiramist lõpetama.

Baltikum sai Venemaaks. Algas vanade vene maade tagasi-võitmine.

Neis lahinguis õppisid venelased võitmiskunsti.

Peeter ütles: «Rootslased võivad meid veel paar korda lüüa, kuid neilt endilt me õpimegi võitma.»

Kampaania lõpuks Baltikumis oli Peetri strateegiline plaan teostatud: Soomes tegutsevad rootsi väed olid eraldatud Eesti- ja Liivimaal asuvaist vägedest, samuti ka Karli enda armeest. Viimaks ometi oli Peeter jõudnud mereni. See oli Venemaale suur edusamm.

Juba 1703. a. sügisel randus Neeva kaldal esimene hollandi kaubalaev. Balti merel paistsid vene laevade purjed.

Lühikese aja järel osutus Peeter suutliseks aitama oma edutut liitlast — Poola kuningat August II. Viimane sai kogu aeg lüüa. Karl XII oli tal kannul. Kuuekümnentuhandeline vene vägi Šeremetevi ja Ogilvy juhatusel liikus kaugele Poola piiridesse Augusti appi. Venelased vallutasid Polotski, kuhu varsti saabus ka Peeter. Peagi puhastasid venelased rootslastest kogu Kuramaa ja vallutasid ta pealinna — Miitavi. Peeter jõudis Grodnosse. Vene väed läksid kaugele Poolamaa piiridesse.

1705. a. juunis pöördus Peeter Poola elanikkonna poole manifestiga ühisest võitlusest rootslaste vastu.

Venemaa positsioonide tugevnemine Poolas sundis Karli idasse suunduma. Tema plaan oli Grodnos asuvad vene väed ära lõigata. Peeter andis feldmarssal Ogilvy'le näpunäite, kuidas lõksust pääseda, ja 24. märtsil 1706 läksid venelased üle Neemeni, jättes rootslased teisele kaldale. Alles 3. aprillil organiseerisid rootslased jõest ülemineku, kuid oli juba hilja: venelased olid kaugel. Karl pöördus jälle Poolasse, ja uuesti saadeti vene väed poolakaile appi. 1706. a. sügisel purustas Menšikov rootslased Kaliszi juures. Ent kõik venelaste pingutused ei suutnud siiski Augusti päästa. Poola purustati ja samal 1706. a. kir-

jutas August alla Altranstädti rahu Rootsiga. Karl pühtses võitu. Poola troonile asus Karli soosik, Rootsi pooldaja, Stanisław Leszczyński. Vene vägi läks Saksimaale. Venemaa kohale oli kogunenud ähvardav pilv — Karl valmistus sõjakäiguks Moskvaile.

XIII. Rahvaliidumised XVIII sajandi alguses.

1. Rahvamasside seisund.

Põhjasõda lasus raske ikkena rahvamasside õlgadel: selle all kannatasid talupojad, käsitöölised ja teised linlased, töölised, kogu rakkealune rahvas. Maksud ja panised olid kasvanud mitmekordseks. Neid võeti kõigelt — soolalt, mesipuudelt, kurkidemüügilt jne. Erilised ametnikud, nn. kasumiotsijad («pribõlštšikud»), mõtlesid välja igasuguseid uusi makse ja paniseid. Maksu alla pandi kõik, mis vähegi võimalik, kvass ja susla kaasa arvatud. Maksud olid kasvanud viiekordseks. Mitmesugused sunnised, nagu me juba nägime, raskendasid veelgi enam talurahva elu. Nekrutivõtmised eemaldasid külast kümned tuhanded talupojad. Väga sageli olid nad jäädavalt perekonnast lahti kistud ja ei pöördunud enam kunagi isamajja tagasi.

Pärisorised talupojad maksid peale riigimaksude veel renti oma peremehele — mõisnikule, ja kandsid peale riiklike sunniste rasket teoorjust. «Tsaariteenistus» tõmbas talupojad nende majandeist ära, laostas talupoegkonna. Oma «isandad» aga, mõisnikud, kelle väljaminekud pidevalt kasvasid, nõudsid üha rohkem. Mõisnike kulud «riigiteenistuses», nende sõidud välismaale, nende toreduskire ja «meretaguste» asjade harrastuse pidid talupojad kinni maksma. Teoorjuse ja obroki määrad kasvasid. Talupoegadelt võeti ära kõik. «Ära lase talupoega villa kasvatada, püga ta paljaks nagu lammas,» ütlesid mõisnikud.

Raske oli elada ka käsitöölistel, keda rõhusid riigimaksud ja orjastamine suurkaupmeeste poolt. Põrgulikud töötingimused, kerjuslik tasu, julmad karistused kutsusid välja «tööinimeste»

rahulolematuse. Kõikjal hulkusid põgenenud talupojad, «tööinimesed», soldatid ja kasakad «lippudega, piikidega, arkebuusidega, püstolitega ja jahiodadega». Doni ülemjooksule oli kogunenud palju «uustulnukaid» — põgenenud kasakaid. Valitsus katsus neid tagasi viia, kuid Doni ääres algasid rahutused. Rahulolematus kasvas. Ülestõusud said vältimatuks.

2. Astrahani ülestõus.

Astrahan oli XVIII sajandi alguses suur kaubandus- ja tööstuslinn, tähtis strateegiline punkt, kus asus suur garnison soldatipolkudest. Siin oli ka rohkesti streletse.

Elavalt kauplevas Astrahani's elasid alaliselt ja kaubitsesid buhhaara, armeenia ja pärsia kaupmehed — «kõzõlbašid». Vahel ilmusid ka «meretagused külalised» kaugest, muinasjutuliselt rikkast Indiast. Samuti õitsesid siin mitmesugused tööndusharud: kalandus, soolatootmine, salpeetritootmine jm. Sadamais ja tootmisettevõtteis töötasid rohkearvulised põgenenud ja hulkuvad «tööinimesed».

XVIII sajandi algust tähistas Astrahani possaadielanike ja «tööinimeste» seisundi raskenemine. Paremad kalastuskohad olid haaratud suurkaupmeeste, kloostrite ja vojevoodide poolt, maksud olid uskumatult tõusnud.

Astrahani vojevood Rževski määras ja kõrgendas omavoliliselt makse, mis niigi olid Peetri poolt kõrgendatud. Maksu võeti saunadelt, keldritelt, õllet, koduõllet jne. Kõik oli pandud maksu alla. Peaaegu kahekordseks oli tõstetud maks soolalt, mis ähvardas kalandust. Algas seisak töönduses ja kaubanduses. Töönduse alal tegutsejad ja «tööinimesed» nälgisid. Vojevood Rževski, jõhker ning julm, kes lõi habemeid «vereni», kelle omavoli ei tundnud piire, oli kogu Astrahani «lihtrahva» poolt vihatud.

Linna mööda hiilisid kuuldused, et tsaar Peeter on «salaja ümber vahetatud», et Astrahani tabavad uued viletsused jne. Ööl vastu 30. juunit 1705 puhkes ülestõus. End kanakuuti peitnud

vojevoöd Rževski tapeti. Temaga ühes tapeti 300 «ülemust», ohvitsere, ametnikke, välismaalasi. Ülestõusnud possaadielanikud, käsitöölised ja «töoinimesed», burlakid ja igasugused «ulainimesed», streletsid ja soldatid valisid endile juhatuse — «vanemkonna», mille koosseisu kuulusid Jakovlev, Šeludjak ja Jermolajev ning mille eesotsas seisis kaupmees Nossov.

Ülestõusnud astrahanlased algatasid ülestõusud ka naaberlinnades: Tšornõi Jar'is, Krasnõi Jar'is, Gurjevis ja Terski Gorodokis Põhja-Kaukaasias.

Kogu Kagu-Venemaa lõomas ülestõusu tules. Tõsi küll, katse algatada ülestõusu Doni kasakate hulgas ebaõnnestus, sest astrahanlased saatsid oma delegaadid mitte Doni ülemjooksule, kus oli palju kasakakehvastikku jooksikutest, vaid alamjooksule, Tšerkassõsse. Valitsust teenivad kasakate vanemkonnad vangistasid ülestõusnud Astrahani delegatsiooni.

Astrahanlaste katse Volgat mööda ülespoole tungida leidis samuti vastupanu. Golõi väeosa lõi Tsaritsõni juures tagasi. Ei õnnestunud Astrahanini tungida ka ülestõusnutega ühineda soovival ülestõusnud baškiiride väeosal Dimeika Iškejevi juhatusel. Teade Astrahani ülestõusust levis üle kogu maa. Tekkisid rahutused Moskva «lihtrahva» hulgas. Moskvast parandati müüre, valmistuti kaitseks, peideti väärtasju...

Valitsus hakkas rahutust tundma. Peetri käsul lähenes Astrahanile äraostetud kalmõki khaan Ajuk oma kahekümnetuhandelise ratsaväega. Lühikese aja jooksul paisati rindelt üle ülestõusu mahasurumiseks feldmarssal Šeremetev mõne polguga.

Vahepeal aga tekkis Astrahanis lõhe. Jooksikud, «ulainimesed», «töörahas», soldatid ja streletsid jagasid Astrahani aadli varandust ja nõudsid kaupmeeste ladude ülevõtmist. Nende eesotsas seisis kasakas Jelissejev, streletsid Jakovlev ja Timofejev, possaadielanikud ja «töoinimesed» Smirnõi, Žegala, Krasnõi. Kaupmeeskonna ladvakiht, kes peaaegu oleks ülestõusuga ühinenud, eemaldub «rämpsust». Saadeti isegi eriline delegatsioon Peetri juurde Oršasse endid süüdi tunnistama ja kahetsema. Kaupmehed ja vaimulikkond eesotsas metropoliit Samsoniga avaldasid

Peetrite otsekoheselt oma truualamlikke tundmusi. Lõhe ülestõusnute eneste hulgas kergendas Astrahani ülestõusu mahasurumist.

1706. a. märtsis jõudsid Šeremetev ja Ajuk Astrahani juurde. «Rämps» pani visalt vastu, kuid lõpuks alistusid ülestõusnud. Algasid massilised hukkamised.

3. Bulavini ülestõus.

Pärast Azovi vallutamist ja regulaarvägede ilmumist Azovisse, Troitskojesse ja Taganrogisse osutus vaba Don kahe tule vahel olevaks. Tsaari vojevoodid ähvardasid nii põhjast (Voronežist) kui ka lõunast (Azovist). Kasakate põlised eesõigused olid hädaohus. Nende raskele sõjaväeteenistusele polnud nüüd näha lõppu. Tsaar Peeter nõudis alalist teenistust ja sõdis kogu aja. Kus iganes poleks mitte pleekinud uljaste Doni kasakate luid!

Ammust ajast andis vaikne Don varjupaika igasuguseile jooksi-kuile, kes põgenesid tsaari raskete maksude ja sunniste eest, õelate vojevoodide ja prikaasidjakkide eest, oma bojaaride ja mõisnike ahnuse ning julmuse eest. Lahkesti avas Don neile kõigile oma hõlmad. Ja vana, kirjutamatu seadus kõlas: «Donilt ei anta välja.»

Peetri aegadel tugevnes jooksikute juurdevool Doni ülemjooksule. Kogu ülemjooksu piirkond oli täis «uustulnukaist» kasakate linnakesi. Siin hulkus ja mässas Doni kasakate kehvastik.

See oli valitsusele ohuks ja tekitas temas rahutust. Pealegi kaebasid lõunapoolsed mõisnikud, et siin, kasakalinnakestes, elavad nende ärakaranud inimesed ja holopid.

Niisiis saadeti tsaari ukaasi põhjal Doni ülemjooksule väeosad põgenike kinnivõtmiseks ja tagasitoomiseks. Tuhanded jooksikud viidi põhja poole. «Uustulnukaist» kasakad haistsid häda. Rikuti vana seadust — nõuti, et vaba Don annaks oma vabadustarmastavad pojad välja.

«Lainetama löi siis äkki õigeusklik vaikne Don»¹⁰.

¹⁰ Vanast kasakalaulust.

Süngel pimedal sügisööl 1707. a. ründas Šulgini linnakese juures asuvat vürst Juri Dolgoruki väeosa oma kehvikkasakatega endine Bahmuti ataman, Trjohizbjanskaja küla kasakas Kondrati Bulavin. Kogu väeosa hävitati. Puhkes ärevus.

Bulavini üleskutse leidis vastukaja Doni ülemjooksul. Bahmuti atamani «ahvatluskirjad» äratasid ülestõusu ühes kasakakülas teise järel. Kuid Aidari jõe äärde, kus tegutses Bulavin oma kehvikkasakatega, ruttas juba valitsuse käsul «Doni ülisuure väe» Tšerkasski ataman Lukjan Maksimov oma «tugevate», rikaste kasakatega alamjooksult. Kogu õhtu, kogu öö kestis lahing Aidari ääres. Bulavin ei suutnud vastu panna ja taganes.

Varsti võttis ulja Bahmuti atamani kõnesid kuulda tormakas Zaporožje Setš. Kasakate ülemkiht keeldus Doni kasakate kehvastikku aitamast, kuid Zaporožje «ulajad» läksid ühes Bulaviniga Doni äärde.

Dolgoruki täielik purustamine Bulavini poolt kutsus esile ülestõusud ka väljaspool kasakkonda. Tõusid üles Voroneži verfide töölisel, otsekohe nende järel Tambovi ja Kozlovi rajooni pärisorised talupojad. Ülestõusnud talupojad tapsid mõisnikke ja ülemusi, pidasid koosolekuid — «kasakaringe», valisid endile atamanid ja jessaulid ning läksid ühes Bulaviniga Doni äärde.

1708. a. märtsist alates laieneb liikumine veel enam. Bulavini peakorteriks saab Pristanski linnake Hopjori ääres. Bulavini üleskutse mõisnikkudega, vojevoodidega ja «kasumiotsijatega» arved õiendada ja «valitsejamaid» mitte künda, leidis vastukaja kogu Kagu-Venemaal. Kõikjal loitis tulikahjude kuma. Kostis laske ja karjatusi. Nii põlesid mõisnikkude majad ja kõrvalhooned, nii hävitati «ülemusi».

Kuid Bulavini seljataga oli Tšerkassk temale vaenuliku kasakate vanemkonnaga. Et kindlustada endale ohutu tagala, suundus Bulavin Tšerkasski poole. Temale pöördusid vastu Lukjan Maksimov ja polkovnik Vassiljevi väeosa Azovist. Liskovatka jõe ääres toimus kohtumine. Kasakad-reamehed Maksimovi väeosast jooksid üle Bulavini poole.

Teel igal pool kasakakülades soola-leivaga tervitatav Bulavin jõudis 28. aprillil 1708 Tšerkasski juurde ja pärast lühikesi läbiraakimisi Tšerkasski kasakatega osutus linn 1. mail tema valduses olevaks. Kasakate «vanemkond» vangistati. Mõne päeva pärast hukati vangistatud eesotsas Lukjan Maksimoviga. Sõjaväekoosolekul 9. mail 1708 valiti Bulavin «Doni ülisuure väe» atamaniks.

Tšerkasskis ülevõetud riigikassa jagati kehvikkasakate, jooksikute ja «ulainimeste» vahel. Odava hinna eest jaotati kehvastikule leiba ja soola. Kuid jooksikud ja «ulainimesed» ei olnud sellega rahuldatud, vaid nõudsid arveteõiendamist Doni alamjooksul asuvate rikaste kasakatega ja nende varanduse konfiskeerimist.

«Alamjooksu» kasakkond, kes oli formaalselt Bulavinit tunnustanud, kuid kelles «kehvastiku» käitumine äratas viha ja kartust, sulgus endasse ning ootas soodsat juhuslikku kehvastikuga arveteõiendamiseks.

Vahepeal oli Bulavin nõudnud, et pandaks seisma valitsusvägede lähenemine Donile, ähvardades vastasel korral minna kogu Doni sõjaväega türklaste juurde Kubani äärde. Valitsusväed lõpetasid liikumise Tšerkasski poole.

Seda asjaolu kasutades saadab Bulavin oma väeosad mitmesse kohta ülestõusu õhutama. Ataman Semjon Dranõi liikus Slobodaa-Ukraina kasakapolkude poole, Loskut läks Voroneži alla, Volga äärde aga, vallutades Tsaritsõni, jõudsid Pavlovi ja Nekrassovi väeosad, mis koosnesid «ulainimestest».

Bulavin ise liikus Zaporozje ja Doni kasakatega Azovi poole. Kindlusest nendele vastu saadetud väeosa nad purustasid, kuid ei pidanud vastu kindluse ja laevade kahurväe tulistamisele ning taganesid.

Bulavini ebaõnnestumist kasutasid Doni alamjooksu «tugevad» kasakad. Vandeseltslased nende hulgast piirasid ümber majakese Tšerkasskis, kus elas Bulavin. Kaua tulistas Bulavin vastu. Nähes, et vastupanu on asjatu, mitte soovides end elavana raevust met-

sistunud vaenlaste kätte anda, laskis Bulavin viimse kuuli endale meeleskohta. Nii suri rahvaülestõusu sangarlik juht, Trjohizbjanskaja küla kasakas Kondrati Bulavin. Juba 1. juulil purustati Semjon Dranõi Krivaja Luka juures. Purustati ka Zaporožje kasakad. Varsti langesid Bahmut ja Tšerkassk. Kasakate «vanemkond» palus põlvili, langetatud lippudega, vürst Vassili Dolgorukilt andestust. Mõne aja pärast purustas väepealik Apraksin mässajad Volga ääres ja vallutas peale ägedat vastupanu ülestõusnud «ulainimeste» poolt võidetud Tsaritsõni. Meeleheitlikult panid vastu Nikita Golõi, Nekrassovi ja Pavlovi väeosad, kuid ka need purustati Panšini linnakese juures Hovanski poolt. Nekrassov läks oma kasakatega Kubani äärde türklaste juurde. XVIII sajandi lõpul asusid nende järglased Türgimaale. Kuni 1708. a. novembrini võitles valitsusvägede vastu Nikita Golõi, kuni ta vägi viimaks Rešetovskaja kasakaküla juures purustati ja ta ise ühes salgakese kasakatega vaevu pääses. Nii likvideeriti ülestõus Doni ääres.

Bulavini ülestõus leidis mitmes kohas vastukaja. Rahutusi oli Slobodaa-Ukraina kasakkonnas (Ostrogožsk, Korotojak) ja Zaporožjes. Toimusid ülestõusud Volga ääres. Puhkesid stiihilised talupoegade ülestõusud Smolenski, Nižni-Novgorodi, Kinešma juures ja mujal. 43 maakonda oli haaratud talupoegade ülestõusudest.

Kuid kõik need liikumised olid organiseerimata. Nad olid stiihilised, üksteisega mitte seotud ja ei võinud seepärast lõppeda ülestõusnute võiduga. Ei olnud töölisklassi, kes oleks juhtinud talupoegade liikumist ja viinud ta võidule. Peale selle oli isegi Bulavini ülestõus mõne aja tsaristliku iseloomuga — algul ütles Bulavin end tegutsevat tsaari nimel.

Arveteõiendamine ülestõusnutega oli väga karm. «Ülemjooksu» linnakesed põletati maha, nende meessoost elanikkond hävitati peaaegu täielikult. Doni ülemjooksu ala arvati Voroneži provintsi koosseisu ja siin pandi kehtima pärisorjus. Doni kasakad olid sattunud täielikku sõltuvusse tsaarist.

4. Baškiiride ülestõus.

Kolmandaks suureks ülestõusuks Peetri ajal oli baškiiride ülestõus a-il 1705—1711. Baškiiri rahvas elas rasketes tingimustes.

Urali eesmäestikus tekkisid tehased, kusjuures baškiiridelt võeti ära nende parimad kõlvikud ja maad. Hobuste mobilisatsioon, raske sunnis metsatöodel, vägivaldne ristimine ja lõpuks maksude liigrohkus — kõik see kutsus välja vabadust armastava rahva ülestõusu.

Tõukeks ülestõusule sai asjaolu, et 1704. a. ilmusid Baškiiri-asse tsaari «kasumiotsijad», kes määrasid rahvale 72 maksu, sealhulgas maksu ... mustadele ja hallidele silmadele! Mustadele — 6 kopikat, hallidele 24 kopikat.

Baškiiri rahva hulgas tekkis ülestõus, mille eesotsas seisid Dju-mej ja Iman-Batõr. Ülestõusuga ühines ka baškiiri feodaalaadel, nende hulgas kaks vürsti — Aldar ja Kusjum. Need viimased asusid varsti ülestõusu etteotsa ja unistasid islamiusulise baškiiri riigi loomisest, mis oleks olnud sõltuvuses Türgist ja Krimmist. Sel eesmärgil peeti läbirääkimisi Krimmi khaani ja Türgi sultaniga, kellede poole sõitis üks ülestõusu juhtidest — Murat. Tagasiteel algatas Murat ülestõusu Põhja-Kaukaasias. Tšetseenid hakkasid piirama Terski Gorodok'i, kuid vojevood Veljaminov lõi kaukaaslased tagasi, vangivõetud Murat aga hukati.

Liikumine omandas üha enam ähvardava iseloomu. Ülestõus haaras suured rahvamassid, tatarid, marilased, udmurtid, tšuvašid. Baškiiri feodaalid — batõrid, mursad ja mullad ehmusid liikumise ulatusest ja hakkasid taotlema lähenemist valitsusele. Seda kasutas Hovanski, kes tegutses oma vägedega Kaasani juures, ning astus aadliga läbirääkimistesse. Feodaalaadel, sealhulgas ka Kusjum, eemaldus 1708. a. liikumisest.

Pärast seda jätkasid väikesed ülestõusnute salgad veel kaua tegutsemist, kuid 1711. aastaks õnnestus valitsusel baškiiride ülestõus lõplikult maha suruda.

Niisugused olid XVIII sajandi alguse suurimad rahvaliikumised. Need olid talurahva, kasakate ja Venemaa rõhutud rahvaste

pärisorjusevastased ülestõusud. Rahvamasside ülestõusud olid suunatud raskete riiklike maksude ja sunniste vastu, tsaari soovide ja ametnikkude rõhumise ning omavoli vastu.

Rahvamassid astusid välja kurnavate sunniste vastu, uskumata raskete, koormavate maksude vastu, rahva kõigi jõudude sellise ülepingutamise vastu, mis sai Peetri ajal tavaliseks, — sellise korra vastu, mille puhul talurahvalt nõuti kolm nahka, pärisorjusliku surve ja rahvusliku rõhumise vastu.

Kuid need ülestõusud polnud sugugi mitte suunatud Peetri reformide vastu, uuenduste ja muudatuste vastu ses mõttes, et ülestõusnud üldse ei mõelnudki kaitsta vana Moskva korda, ja neid ei saa mingil juhul võrrelda streletside ülestõusudega ega streletside ja bojaaride reaktsiooniliste vandenõudega Peetri vastu.

XIV. Poltava lahing.

1707. a. augustis algas Karl pealetungi Venemaale. Peetri armeed lahkusid Valge-Venest ja Poolast. Karl saabus Grodnosse kaks tundi pärast seda, kui venelased olid linnast lahkunud. Peeter otsustas pealahingu anda mitte võõral maal, vaid ahvatleda Karl Vene piirile.

Vene väejuhi sõjaline geenius päästis armee raskest seisundist. Peeter seadis endale ülesandeks aega võita ja taganeda seni, kuni vene armee on otsustavaks lahinguks küllaldaselt ette valmistatud. Ta otsustas häirida rootslasi seljatagant, valmistada ette Vene linnade kaitset rootslaste sissetungi juhuks ja, kui see sissetung peaks toimuma, väsitada rootsi vägesid aktiivse kaitsega, kasutada ruumifaktorit ja jõudu kogudes vaenlane purustada. Tõsine katsumus seisis ees. Lähenesid Karl XII «võitmatud» veteraanid, püssirohusuitsuga läbi imbunud, arvukate võitude kuulsusega ümbritsetud. Nende kiired ning ootamatud marsidmanöövrid muutsid järsult ja sageli olukorda. Lähenes kohutav ning halastamatu vaenlane, kes oli seadnud endale eesmärgiks

purustada Peeter, lasta Venemaa verest tühjaks, paisata progressi ja kultuuri taotlev vene rahvas tagasi.

Peeter otsustab taanduda maa südamesse, hävitades teel kõik toidu- ja hobusemoona-tagavarad, häirides vaenlast «väikese sõjaga», pidada teda kinni jõgedest ülemineku kohtadel.

Karl XII võttis ette «marsi» Moskvasse, lootes ühe löögiga Venemaad purustada. Ta unistas Venemaa tükeldamisest reaks väikesteks ning jõuetuiks oblastiteks, Rootsi aga kavatses muuta Ida-Euroopa suurriigiks.

Mitte andes pealahingut eemaldus Peeter ida poole.

Kavatsedes minna Moskvasse, valis Karl tee Smolenski — «Moskva väravate» kaudu. «Nüüd läheme teed mööda Moskvasse ja, kui liigume aina edasi, jõuame muidugi pärale,» ütles Karl XII oma pea-kortermeistrile Gyllenkrook'ile. Ettevaatlik Gyllenkrook püüdis veenda kuningat selles, et mida kaugemale Venemaa sügavusse, seda tugevamad on venelaste kindlustused, nende «väike sõda» aga põhjustab rootslastele üha suuremaid kaotusi. Karl ei tahtnud neid nõuandeid kuulda.

Vene armee taganes. Oodati rootslaste sõjakäiku Moskvale, seepärast andis Peeter käsu kindlustada Serpuhhov, Možaisk ja Tver. Ehitati kindlustusi, raiuti metsa, tehti raidtõkkeid, lõhuti sildu ja teid. Moskvas pandi kehtima piiramisreisikord. Välismaalasi jälgiti rangelt.

Venemaa valmistus kaitseks. Kõikjal seisis vahipostid. Küsiti parooli. Kaeblikult hüüdesid valvurid vanaaegseil kindlusemüüridel. Oodati kutsumatuid külalisi.

Karl jõudis taganevale vene armeele järele ja 3. juulil 1708 purustas Golovtšini all Menšikovi, Šeremetevi ja Repnini väed. Varsti langes Mogiljov ja sinna asusid rootslased.

Sel ajal hakkas Karli väes end teravalt tunda andma puudus kahureist, sõjavarustusest, mündreist, laskemoonast ja proviandist. Liivimaalt lähenes Karlile appi rootsi kindrali Lewenhaupt'i kuuetekümnetuhandeline väeosa, millele järgnes tohtu voor hulga relvade, laskemoona ja toiduga. Kui need mõlemad väed oleksid ühinenud, oleksid rootslased muutunud kohutavaks jõuks. Kuid

liikuv Karl ei hakanud ootama ühinemist aeglaselt lõuna poole tuleva Lewenhauptiga, vaid jätkas edasiminekut. *üksinda*

29. augustil andis ta Dobroje aleviku juures vene armeele lahingu. Selle tulemused olid Karlile ja tema kindraleile täiesti ootamatud. Ehkki venelased taganesid, oli rootsi avangard purustatud.

Vene soldatid võitlesid vapralt. Peeter kirjutas sellest lahingust järgmiselt: «Sestsaadik kui ma hakkasin teenima, pole ma meie sõdureilt sellist tuld ega korralikku tegevust veel kuulnud ega näinud...»

Kuid Peeter ei ülehinnanud selle lahingu tulemusi ja käskis eemalduda edasi, Šmolenskini. Venelased taganesid. Põlesid külad, teedel liikusid põgenikud, tõstsid tolmupilvi loomakarjad. Musta pilvena rippus suits Smolenskimaal kohal. Venelased ei säästnud midagi, et aga ainult varandusi ei langeks vaenlase kätte.

Rootsi armee «marsist» Venemaale kirjutab Prantsuse saadik järgmiselt: «Nälg armees kasvab iga päevaga; leivast pole enam juttugi, vägesid toidetakse ainult pudruga, viina pole ei keldreis ega kuninga laual; kuningas, ohvitser ja soldat — kõik ühteviisi joovad ainult vett... Tsaar käskis meie lähenemisel põletada kõik, alates piirist kuni kahe *lieue* kauguseni Smolenskist — selle piirkonna pealinnast... Kuidas peame siis elama selles kohutavas kõrves? Oh, kui raske on see sõda!»

Nähes enda ees kõrbe lõi Karl kõhklema ja valis teise tee — esmalt Severskimaale, Ukrainasse, kus ootas teda reetur Mazepa, aga sealt Brjanski ja Kaluga kaudu sõjakäigu lõplikku sihtkohta — Moskvasse.

Karli seisund halvenes. Nüüd, peale lahingut Dobroje juures, oli Karli ühinemine Lewenhauptiga saanud eriti vajalikuks, kuid muutunud väga raskesti teostatavaks, sest jõed Dnepr ja Sož lahutasid rootsi sõjaväe mõlemat osa. Lewenhaupti mitte oodates liikus Karl lõunasse. Temaga ühinemiseks tõttas sinna ka Lewenhaupt. Peeter formeeris kaheteistkümnetuhandelise lendväeosa, mis läks Lewenhauptile vastu.

Lewenhaupti väeosa valmistus salaja üle Dnepri minema, lootes tabada venelasi ootamatult. Kuid keegi kohalik elanik, valgevenelane, teatas Peetrile vaenlase vägede liikumisest ja 28. septembril kell üks päeval ründasid venelased Lewenhaupti.

Lahing toimus Propoiski linna lähedal, Lesnaja küla juures, Soži jõe ääres. Kogu päeva kestis võitlus, kus valati palju verd. Lahing lõppes õhtuks rootslaste täieliku purustamisega.

Selles lahingus kaotas vene vägi 1111 meest langenutena ja 2856 haavatutena, kuueteistkümnentuhandeline rootsi vägi aga kaotas 8000 langenutena ja palju haavatutena. Venelaste kätte langes 876 meest vangidena ja kogu tohutu voor. Lewenhaupt oma väe riismetega põgenes Karli juurde.

Selles lahingus hiilgas jälle Peeter oma sõjalise talendiga. Sellal kui kõigi Lääne-Euroopa riikide väed kuni Prantsuse kodanliku revolutsioonini 1789. a. pidasid ikka veel kinni juba Gustav Adolfi poolt väljatöötatud liinitaktikast, teostas Peeter I oma vägede lahingurivistuses tõsiseid uuendusi. Lahingus Lesnaja juures olid vene polgud asetatud nõnda: üks pataljon — esimesel liinil, teine — tema seljataga, teisel liinil. Sellega saavutas liinlahingurivistus sügavuse, manöövrivõimelisuse.

Nekrutitest värvatavat vene armeed iseloomustasid kõrged poliitilis-moraalsed omadused. Tema soldatid ei deserteerinud ega peitnud endid lahingu ajaks vaikseisse kohtadesse, nagu tegid Lääne-Euroopa armeede värvatud soldatid. Kokkupõrke puhul varjatud ümbruses omas vene armee suurt paremust. Veendudes selles Lesnaja lahingu tegelike kogemuste põhjal soovitas Peeter oma alluvaile anda lahinguid «mitte lagedal väljal, vaid metsas, millest tuleb ülisuur kasu, nagu ma ise selles lahingus kogesin». Selle uue taktika rakendamiseга ennetas Peeter kaugelt oma kaasaeglaste sõjanduslikud ideed.

Lahing Lesnaja juures omas määratut tähtsust. Kõige hirmsam Karlile oli see, et Lewenhaupt oma väe riismetega ilmus kuninga juurde ilma kahuriteta, ilma voorita, ilma sõja- ja toidumoonata, mida rootsi peavägi nii kärsitult ootas.

Rootslased kaotasid oma endise enesekindluse, venelased aga, vastupidi, said uut südidust. Õigesti nimetas Peeter Jahingut Lesnaja juures «Poltava lahingu emaks» ja kõneles temast kui «meie võidu alguspäevast».

Vaheajal aga Karl, oodatava sõjakäigu asemel Moskvasse, liikus visalt lõunasse, Starodubist mööda, Novgorod-Severski poole. Sai selgeks, et Rootsi kuningas suundub Ukrainasse. Ja siis veenduski Peeter reetmises Ukraina hetmani Ivan Stepanovišt Mazepa poolt. «Šlahtitš» Mazepa, üks Ukraina rikkamaid feodaale, vahetas sageli peremeest: kord teenis ta Poola kuningat, kord hakkas Türgi sultani alamaks, kord muutus noore Vene tsaari vanaks «ustavaks» teenriks. Võimuhimulise kavala avantüristina hoidus ta selle poole, kes osutus tugevamaks ja kes võis kindlustada talle karjääri. Juba ammu, 1705.—1706. a. sõjakäigu ajal Lääne-Ukrainasse ja Poolasse Augustile appi, algas Mazepa salajasi läbirääkimisi Stanislav Leszczyński'ga. Mazepa teadis, et Kievo-Petšerskaja kindluse ehitamine, nekrutite võtmine, maksud ja muud koormused on Ukrainas välja kutsunud salajase rahulolematuse ja nurina. Ta mõtles, et tal õnnestub kasutada seda rahulolematust oma isiklikeks eesmärkideks.

1708. a. septembris otsustas Mazepa lõplikult üle minna rootslaste käsilase, Poola kuninga Stanislav Leszczyński ja Karli poolele. Mazepa unistas «Ukraina suurvürstiriigist» ja nägi end juba Ukraina monarhina.

Ukraina peakohtunik Kotšubei ja polkovnik Iskra said Mazepa läbirääkimistest teada ja informeerisid sellest Peetrit. Kuid Peeter usaldas veel vana silmakirjatsejat Mazepat. Mõlemad ukraina patrioodid hukati Mazepa poolt.

Pärast Kotšubei ja Iskra hukkamist hakkas Mazepa ühes oma lähimate abilistega — öepoja Voinarovski ja kirjutaja Orlikiga — aktiivselt valmistuma üleminekuks rootslaste poolele. Teada saanud, et Karl suundub Ukrainasse, nõudsid Peeter ja Menšikov Mazepalt energilist tegutsemist. Hetman simuleeris haiget, pea-aegu surijat, viivitas, venitas. Peeter käskis Menšikovi minna Ukrainasse.

24. oktoobril 1708 läks Mazepa üle Desna, ühines mõne päeva pärast rootslastega ja vandus Karlile truudust. Mazepa mõtles, et tema tegu kutsub välja kogu Ukraina ülestõusu Peetri vastu. Kuid vana hetman eksis rängalt. Tema reetmine kutsus välja üldise pahameele ukraina rahva hulgas.

Rahvas ei armastanud Mazepat. Talle ei võidud andestada tema poolt «universaaliga» kehtima pandud kahepäevalist teoorjust, talupoegade maade massilist jagamist kasakate vanemkonnale, vaeste kasakate koormamist mõningate sunnistega kasakate vanemkonna heaks, kitsendusi tööduse ja käsitöö alal ning tema arveteõiendamisi rahvaliidumiste juhtidega — Paleiga ja teistega.

Nüüd pidi hetman tasuma oma pärisorjusliku, rahva- ja rahvusevastase poliitika eest. Peale selle, teade hetmani ühendusest ukraina rahva põliste vaenlastega — poolakatega — ja võõraste rootslastega kutsus välja kogu Ukraina rahva pahameele. Ainult hetman üksi unistas Ukraina iseseisvusest. Rahvas aga mõistis, et Ukraina turjale kavatsetakse panna poola-rootsi ike. Kõik kasakapolgud, välja arvatud Baturini polk, kus oli Mazepa peakorter, jäid Venemaale ustavaks. Ukraina rahvas aga häbi-märgistas Mazepa.

2. novembril vallutas Menšikov tormijooksuga Baturini, Mazepa pooldajate kantsi. Mazepa mäng oli kaotatud. Gluhhovi valiti uueks hetmaniks Skoropadski, kes pöördus ukrainlaste poole «universaaliga», mis kutsus neid üles ühiseks võitluseks venelastega sissetunginud rootslaste vastu.

Rootslased aga olid juba astunud Ukraina territooriumile. 1708/1709. a. külmal, karmil talvel hulkus Karl oma vägedega mööda Ukrainat Poltava, Romnõ, Gadjatši ja Vepriki rajoonis, kannatades lüüasaamisi vene vägedelt ja osavasti tegutsevailt ukraina partisanidelt kasakate, talupoegade ja linnakodanike hulgast.

Rootsi kindral Adlerfelt tunnistas: «Ootamatult olime sunnitud kogu aja sõdima selle maa elanikkudega, kuhu olime läinud.»

«Rootsi paladiini» biograaf kirjutab: «Rootslastele kõige kahjulikum oli elanike vaenulik suhtumine, kes olid varjul puude ja põõsaste taga ning tulistasid sealt sõdureid.»

Pirjatini, Mglini, Nedrigailovi ja Raševka all said rootslased kohalikelt elanikelt-partisanidelt põhjalikult lüüa. Eriti kalliks läks rootslastele Vepriki vallutamine. Vepriki müüride all jättis Karl rootsi ohvitserkonna paremiku.

Kasakad asusid Peetri lippude alla. Kõikjal kõlasid nende kivilukuga püsside paugud.

Reetureid karistati halastamatult.

1709. a. kevadel purustas Jakovlevi ja Galagani väeosa Mazepa poole üle läinud Zaporožje Setši. Zaporožje väe riismed läksid Türgimaale.

Kaasaeglane jutustab ukrainlaste rahvavõitlusest rootsi anastajate vastu järgmiselt: «Väikevenelased tapsid rootslasi kõikjal majades ja teedel nii salaja kui ka avalikult, mõned nendest aga tõid elusaina tsaari juurde, tappes ja püüdes hulkujaid mitmesugusel viisil... ja kui mõned rootslased eemaldusid sõjaväest, ei leidnud seda enam ja eksisid ringi, siis püüdsid neid inimesed või, otsekui sõbralikult juurde hülides, tapsid neid, tehes samuti ka hobusetoitu otsivate rootslastega, ja sellest vähenes rootsi vägi suurel määral.»

Rootslastele ei müüdnud midagi, peideti kõik nende eest koguneti partisanisalkadeks metsadesse, tehti raidtõkkeid, rünnati rootsi soldatite üksikuid salku.

Rootslased põletasid külasid, hävitasid elanikkonda, mitte säästes lapsi, rauku ega naisi, kuid tulemused olid vastupidised: rahva «väike sõda» lõi lõkkele ja saavutas 1709. a. kevadel kõrgpunkti.

1709. a. aprillis hakkas Karl Poltavat piirama. Linna oli koondatud palju laskemoona- ja toiduvarusid, mida rootslased tungivalt vajasisid. Seepärast oli neile Poltava vallutamine väga oluline. Peale selle oli Poltava õige tähtis strateegiline punkt, temast läksid kaitsmatud teed Moskvasse, Voronežisse ja Azovisse.

Rootslaste ilmunine lõunasse võis välja kutsuda türklaste aktiivsuse.

2. aprillil 1709 seisis rootslased juba Poltava müüride all. Linn oli nõrgalt kindlustatud puitvooderdisega, muldvalliga ja püsttara, millese olid tehtud laskeavad. Kõik see oli vana, igerik, pidas ainult kuidagiviisi vastu.

Karlile näis, et see nõrk kindlus peab alistuma juba pärast esimest lasku. Kuid ta eksis. Poltava väike, neljatuhandeline garnison, tugevdatud 2500 relvastatud linlasega, pidas vastu kolme kuusele piiramisele. Garnisoni komandör polkovnik Aleksei Stepanovič Kelin näitas end andeka väepealikuna. Rootslased kaevasid laskekraave, miinigaleriisid, panid miine, kuid venelased tegid vastukaevikuid ja võtsid rootslaste poolt pandud püssirohu välja. Ja rohkem kui kord paiskasid piiratute hulljulged väljatungid rootslased kaotustega Poltava müüridest eemale.

Varsti lähenesid Poltavale vene väed / Menšikovi juhatusel. 7. mai koidiku ajal läks vene jalavägi silda mööda üle Vorskla jõe, ratsavägi aga, minnes läbi soo, forsseeris jõe ujudes. Venelased ründasid rootslasi ja löid nad nende välikindlustest välja. Vene laste kätte langes vangi kolmsada rootsi soldatit ja kuus ohvitseri.

Teise katse puhul õnnestus tuhandest mehest koosneval vene väesalgal laskemoonaga ja proviandiga tungida linna, abiks sangarikule garnisonile. Karl XII paiskas oma väed rünnakuga kindlust vallutama. Rünnakud järgnesid üksteisele 15., 24. ja 29. mail, kuid kõik löödi rootslaste suurte kaotustega tagasi. Karl katsus linna kahuritulega põlema süüdata, kuid samuti asjatult. Vastuseks ettepanekule alistuda teostasid poltavalased kaks edukat väljatungi.

Poltava seisund oli siiski kriitiline. Nähes seda ja mõistes, et Poltava langemine rootslaste kätte oleks vaenlasele suureks eduks ja keerustaks olukorda, otsustas Peeter anda «generaallahingu». Alati ettevaatlik, sõjalises olukorras suurepäraselt orienteeruv, oskas Peeter õigesti valida momenti üleminekuks pealetungile. Just nüüd oli kätte jõudnud aeg tegutseda, ning tegutseda julgelt, energiliselt.

4. juunil saabus lügeväkke Poltava alla Peeter, kes seni oli viibinud Azovis. Vene väe meeoleolu oli südi, elav. Vene armee soldatid, kes olid lahinguis karastatud, rohkem kui korra surmale mehiselt silma vaadanud, sõja lõõsast läbi käinud, hästi relvastatud ja rõivastatud ning tegutsesid vene ohvitseride juhatuse all, seisis vaenlasega silm silma vastu. See armee ei sarnanenud enam sugugi selle väega, kes 1700. a. sügisel Narva alt korratult taganes.

Rootsi vägi oli selle aja jooksul samuti tunduvalt muutunud. Olles kurnatud, vaevatud, näljased ning rüüaldunud, auahne kuninga tahtel võõrale maa-le paisatud, ei tahtnud soldatid enam sõdida, keeldusid ohvitseride käske täitmast — sõjaväe distsipliin ja meeoleolu olid väga madalale langenud. Palju ebameeldivusi tekitas rootslastele ka nende suhtes vaenulikult meelestatud kohalik ukraina elanikkond. «Väike sõda» — rahva partisanisõda — laienes üha. Rootslaste relvastus oli samuti ilmselt ebaküllaldane: Karlil oli kõigest neli kahurit laengutega varustatud.

Valmistuti otsustavaks lahinguks. Poltava sangarlikud kaitsjad teatasid Peetrile tühja kahurikuuli pandud kirjaga, mille nad lasksid Peetri laagrisse teispool jõge, et püssirohi on lõppemas. Oli tarvis rutata. 16. juunil sõjanõukogus otsustas Peeter anda rootslastele lahingu. 20. juunil hakkas vene armee rootslastele lähenema ja läks Tšernjakhovo küla juures üle Vorskla. Karl tegi viimse meeleheitliku katse Poltavat vallutada, et siis Peeter tagasi lüüa. 21.—22. juunil rünnati kindlust vahetpidamatult. Kuid poltavalased löid vaenlase tagasi, kes jättis lahinguvälja-le langeduna 1700 meest.

Nähes, et tal ei õnnestu Poltavat võtta, jättis Karl linna juurde külgkaitse ja läks Peetrile vastu. 25. juunil olid vastaste väed teineteisest nelja miili kaugusel. Venelased püstitasid palavikuliselt kindlustusi-retranšmente. Üheainsa ööga ehtasid Peetri soldatid head välikindlustused.

26. juunil kontrollis Peeter isiklikult, kuidas on lahinguväli võitluseks ette valmistatud. Vene armee koosnes 58 jalaväepataljonist, 11 dragunipolgust, kasakaist ja 72 kahurist. Venelaste

üldarv ei ületanud 42 000 meest, rootslasi oli umbes 30 000 meest. Vene vägede keskkohas asus jalavägi feldmarssal Šeremetevi juhatuse all. Tema käes oli ka üldine juhtimine. Vene ratsavägi seisis paremal tiival ja teda varjasid kuus reduuti kahurväega. Neid üksikute kindlustuste kujul ehitatud reduute rakendati esmakordselt venelaste poolt Poltava all. Vastane oli sunnitud kulu-
tama palju jõudu nende vallutamiseks või nende vahelt läbitungi-
miseks. Vene vägede paremat tiiba komandeeris kindral Rönne, vasakut — Menšikov, kahurväge — Bruce.

Rootsi vägi oli rivistatud umbes samas korras venelaste vastas. Et Karl natuke aega enne lahingut oli kokkupõrkel kasakatega saanud jalast haavata, siis komandeeris tema asemel armeed feldmarssal Rehnsköld, jalaväge — Lewenhaupt, ratsaväge — Creutz.

Õhtul enne lahingut loeti soldateile ette Peetri käskkiri: «Sõdurid! On tulnud tund, mis otsustab isamaa saatuse. Niisiis ei tohi te mõelda, et võitlete Peetri eest, vaid Peetrile usaldatud riigi eest, oma rahva eest, Isamaa eest... Peetrist aga teadke, et temale pole elu kallis, kui vaid elaks Venemaa õnnes ja kuulsuses meie hüvanguks.»

27. juunil (8. juulil) 1709, koidiku ajal, algas Poltava lahing.

Rootslased ründasid venelasi esimestena. Nad liikusid nelja jalaväekolonniga, kellele järgnes kuus kolonni ratsaväge. Rootslased söötsid Menšikovi juhatuse all olevale vene ratsaväele ja vallutasid kaks reduuti, mida polnud jõutud valmis ehitada. Algas ratsaväelahing. Vene ratsaväe eskadronid ilmutasid erandlikku vahvust ja võtsid rootslastelt ära 14 lippu. Esimeseks trofeeks oli venelastel rootsi kürassiiride lipp, mille võitis lahingus Nižni-Novgorodi dragunipolgu varahoidja Avram Antonov.

Kuid ratsavägi üksi ei suutnud kogu rootsi armee pealesurumisele vastu pidada. Peetri käsul hakkas ratsavägi reduutidest paremale poole eemalduma, et anda vene jalaväele võimalust ja aega lahingusse astuda. Oma taganemismanöövriga kiskus vene ratsavägi rootslased sügavale oma positsioonidesse; kui rootsi jalavägi Lewenhaupti juhatuse all lähenes vene kindlustustele,

Poltava lahing.
Lomonossovi ateljees 1764. a. valmistatud mosaiikpildi järgi.

avas 72 vene kahurit 90 sammu kauguselt neile turmtule kartetšidega.

Määratuid kaotusi kannatades hakkasid rootslased taganema. Seejuures osutus Schlippenbach'i ja Roos'i juhatuse all olev rootsi väeosa, mis koosnes mõnekümnest eskadronist ja kuuest jalaväepataljonist, Karli peajõududest äralõigatuks. Viie jalaväepataljoniga ja viie ratsaväepolguga ründas Menšikov äralõigatud rootsi väeosa ning purustas ta täielikult. Kindralid Schlippenbach ja Roos võeti vangi.

Peale Schlippenbachi purustamist viidi vene jalavägi kell 6 hommikul kindlustustest välja ning tugevdati tema vasakut tiiba paremalt tiivalt ülepaisatud viie ratsaväepolguga.

Valmistuti otsustavaks võitluseks. Vene väed rivistati kahte liini. Iga pataljoni taga seisis teine pataljon. Keskele asetati jalavägi Šeremetevi juhatusel, tiibadele — ratsavägi Menšikovi ja Bauer'i juhatusel, kellest viimane asendas haavatud kindral Rönnet.

Kell üheksa hommikul hakkasid vastased teineteisele lähenema. Vene soldatitele liikusid vastu kõhnunud, räbaldunud, kuid ikka veel kohutavad Karli veteraanid, maailmas parimaks peetud rootsi armee sõdurid.

Vaikivaid rootslaste kolonne tulistati varsti kahureist, siis algas tulevahetamine püssidest. «Ja puhkes lahing, Poltava lahing» (A. S. Puškin). Algul surusid rootslased vene vägede keskosa tagasi, kuid lünka tungis Peeter Novgorodi polgu pataljoniga teisest liinist. Kaks tundi kestis käsitsivõitlus. Selles võitluses tungis üks kuul läbi Peetri kübara, teine sattus sadulasse, kolmas läks vastuihu peal kantavat risti laiaks.

Vasakul tiival tõrjus Menšikovi ratsavägi rootsi ratsaväe tagasi ja haaras ümber tema parema tiiva. Rootsi ratsavägi taganes ja sellega jättis kaitseta oma jalaväe parema tiiva. Jalavägi lõi vankuma ja hakkas taganema. Venelased tugevdasid pealesurumist.

Varsti muutus rootslaste taganemine põgenemiseks. Rootsi armee oli purustatud. Rootslased kaotasid Poltava all rohkem

kui 9334 meest surnutena ja 2874 meest vangilangenutena.

Venelaste kaotused olid märksa väiksemad: 1345 langenut ja 3290 haavatut. Peetri sõnade järgi saavutati võit «kerge vaevaga ja vähese verega».

Poltava lahing oli lõppenud. Peetrile hakkasid lähenema püssirohusuitsust mustunud, oma ja vaenlase vere pritsmetega kaetud vene soldatid ja ohvitserid.

Igaühe ees nende hulgast langetas Peeter oma mõõga ja tervitas võidu puhul.

Seejärel rivistati väed lahingukorda.

Ridade ette ilmus Peeter. Seremetev komandas: «Valvel!» Väed jäid nagu tardunult seisma. Ja äkki kõlas Peetri hää. Ta ütles: «Olge tervitatud, Isamaa pojad, minu armastatud lapsed! Oma higi ja vaevaga olen ma teid loonud, teie aga ei säästnud oma elu ja läksite tuhandele surmale kartmatult vastu. Järelopõlved ei unusta kunagi teie vahvaid tegusid.»

Ja nad ei unustanud.

Kui palju legende, laule ja muistendeid on vene ja ukraina rahvas loonud Poltava lahingust! Ja kõnekäänd «hukkus nagu rootslane Poltava all» sai täieliku hävingu sünonüümiks.

Vanas soldatilaulus öeldakse:

Kuulsusrikkalt võitlesime,
sõbrad, siis Poltava all!
Rootslasi me vahvalt lõime
Peeter Suure lipu all.

Nii on jäänud rahva mällu lahing Poltava all, rahva mälu aga ei moonuta kunagi sündmusi rahva ajaloost.

Tuleb tähendada, et Poltava all võideldi mees mehe vastu, ja Peetril oli õigus, kui ta varem ütles, et venelased võidavad kord rootslasi võrdsete jõududega, sest lahingust võttis osa ainult vene jalaväe esimene liin. Teisest liinist paisati võitlusesse üksainus pataljon.

Narva oli lüüasaamiseks, Poltava — vaenlase purustamiseks. Peeter mõistis toimuva kogu tähtsust.

Samal päeval korraldati Peetri telgis lõunasöök, kuhu Peetri kutsel tulid ka vangivõetud rootsi feldmarssal Rehnsköld ja minis-ter Piper. Peeter tõstis pokaali ja tegi ettepaneku juua oma õpe-tajate terviseks.

«Kes on need õpetajad?» küsis Rehnsköld.

«Teie, härrad rootslased,» vastas Peeter.

«Ilusasti tänasid õpilased oma õpetajaid!» tähendas Rehnsköld.

Karli vägede riismed põgenesid. Põgenes ka Karl ühes Maze-paga. Taganevaid rootslasi jälitas Menšikov. 30. juunil tabas ta nad Perevolotšna linnakese lähedal Dnepri ääres. Karl ja Mazepa jõudsid üle Dnepri minna. Demoraliseerunud rootsi vae riismed, arvult umbes 14 000 meest, ühes kindralite Lewenhaupti ja Creutziga alistusid Menšikovile.

Nii lõppes Poltava lahing, üks hiilgavaid lehekülgi vene ja ukraina rahva võitluse ajaloos välismaiste vallutajate vastu. «Karl XII tegi katset tungida Vene sisemaale; sellega viis ta Rootsi hukatusse ja näitas kõigile Venemaa kõigutamatust» ¹¹.

Sõda rootslastega kestis veel kaksteist aastat, kuid selle tule-mus oli juba ette otsustatud. Euroopas mõisteti, et Venemaa on tugev ja ühtne. Kui välismaalased pärast Narvat Venemaad jõhk-ralt pilkasid, siis sundis Poltava nad vaikima, ühtse, noore, kii-resti kasvava Venemaa sõbrad aga avaldasid siiralt vaimustust venelaste võidu üle.

Rootsi sõjaline kuulsus oli alatiseks kustunud. Tuntud filosoof Voltaire nimetas Poltava lahingut ainsaks lahinguks maailma ajaloos, mis ei purustanud, vaid oli loova tähtsusega ja viis nii rohkearvulise rahva kultuuri omandamisele. V. G. Belinski ütles: «Poltava lahing polnud mitte lihtne võitlus . . . ei, see oli võit-lus kogu rahva olemasolu eest, kogu riigi tuleviku eest . . .»

«Rahva ümberkujundamise edu oli Poltava lahingu tagajär-jeks, ja euroopa haridus randus vallutatud Neeva kaldail,» ¹² kirjutas A. S. Puškin.

¹¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI. ч. II, lk. 9.

¹² А. С. Пушкин. Полн. собр. соч., т. VI. ГИХЛ. 1936. lk. 229.

XV. Sõjategevus 1710. a. Baltikumis.

Poltava võit kõlas matusekellana üle Rootsi. Ta muutis järele rahvusvahelise olukorra Venemaa kasuks. Poolas sai jälle troonile Peetri liitlane August II. Taani ühines uuesti rootslaste vastu võitleva Venemaaga ja Poolaga. Hannover sõlmis Venemaaga sõpruslepingu. Varsti ühines Venemaaga ka Brandenburg (Preisimaa).

Seevastu Inglismaa ja Holland, kartes oma kaubanduse kitsendamist, suhtusid Venemaasse ilmse ebasõbralikkusega. Oluliselt samal positsioonil asus ka Prantsusmaa. Ja kuigi Prantsuse kuninga Louis XIV saadik kõneles Peetrile Prantsusmaa heatahtlikust suhtumisest Venemaasse, ässitas ta samal ajal venelaste edust ärevusse sattunud türklasti Peetri vastu.

1710. a. arenes edukalt venelaste sõjategevus Baltikumis. 14. novembril 1709 alustas Peeter Riia pommitamist. 1710. aasta juulis hõivati Riia venelaste poolt. Sama aasta septembris valutasid vene väed Tallinna.

Samal ajal arenes sõjakäik ka Soomes. 1710. a. veebruaris teostas Apraksin Peetri käsul oma imetusväärse sangarliku sõjaretke jala- ja ratsaväekorpusega kinnikülmunud Soome lahe jääd mööda Kotlini saarelt, möödudes Koivisto saartest, Viiburile. Vene soldatid ja ohvitserid läksid mehiselt sõjakäigule. «... kõige hirmsama pakasega, mida esineb ainult Venemaal, läksid nad kahuritega ja kogu vooriga otse üle jää. Iga teine armee Euroopas oleks sellisel teel kahtlematult hukkunud,» kirjutas Taani saadik. Märtsis, olles rootslased Viiburi all purustanud, hakkas Apraksin linna piirama; aprillis, tungides vaevaga läbi jääpankadest ummistunud lahe, jõudis Viiburi alla 270 laevast koosnev vene laevastik Peetri juhatusel. Rootsi laevastik Wattrang'i juhatusel ei julgenud vene laevastikuga võitlusse astuda ja Viiburile abi osutada. Kaheksateistkümnentuhandelise sõjaväe operatsioon Viiburi all juhatas Peeter ise.

Nähes vastupanu lootusetust ja suuri purustusi, mis olid tekitatud Viiburi kindluse pommitamisega, ei oodanud Viiburi

komandant otsustavat rünnakut venelaste poolt, vaid alistus Peetri armeele. 13. juunil sai Viiburi vene linnaks. Samal aastal, 8. septembril, vallutasid vene'lased Käkisalmi, oma vana vene kindluse Karela.

Sõjategevus Baltikumis 1710. a. oli määratu suure tähtsusega: ta valmistas ette Rootsi lõplikku purustamist.

XVI. Pruti sõjakäik.

Olles põgenenud Benderõsse, avaldas Karl pöörast aktiivsust, püüdes ässitada Türgit Venemaa kallale. Kuigi vana hetman Mazepa oli surnud, teostasid tema pooldajad äkkrünnakuid raja-
maile. Suhted Türgiga olid kogu aja pinevil. Äärmiselt osav vene diplomaat Pjotr Tolstoi, kes viibis Türgimaal, arvestas olukorda väga õigesti. Peeter nõudis tungivalt, et Türgi annaks Karli välja. Sellele vastuseks kuulutas Türgi 1710. a. Venemaale sõja. Pjotr Tolstoi vangistati ja paigutati nn. Seitsme torni linnusesse.

Sõjas Türgiga arvestas Peeter erilisi liitlasi. Nendena pidid esinema osmanite riigi rõhutatud rahvad. Võimsa, õigeuskliku idariigi Venemaa poole püüdsid Türgi sultani, tema pašade ja vesiiride ikke all kannatavad slaavi rahvad Balkani poolsaarel: serblased, bulgaarlased, horvaadid, montenegrolased, siis ka Balkani ja Kaukaasia õigeusklikud rahvad: kreeklased, rumeenlased, moldaavlased, armeenlased ja grusiinlased. Neid sidus rahvuslik või kultuurilis-usundiline lähedus või ka need mõlemad koos. Türgi ike hakkas muutuma talumatuks. Türgi riigi rõhutatud rahvaste pilgud olid pööratud Venemaale. Kreeklane Seraphim, serblased Božić ja Popović, armeenlane Israel Oriah ja paljud teised saadikud palusid Peetrit vabastada nende rahvad raskest türgi orjusest.

Serblased kirjutasid Peetrile: «... vaata armulise silmaga meile viletsaile ja ... mõtle meie, serblaste isamaast.» Serblased, montenegrolased, dalmaatslased ja horvaadid nägid Venemaas endi vabastajat.

Dalmaatsias esines Peetri nimel Savva Raguzinski, Montenegros — Miloradović, Serbias — Lukašević jt.

Peeter kutsus montenegrolasi üles ühes Venemaaga seisma «usu ja isamaa, oma au ja kuulsuse, oma järglaste vabaduse eest».

Peeter sõlmis lepingu Valahhia hospodari Brankovaniga ja Moldaavia hospodari Kantemiriga abi kohta, mida õigeusklike valahhide ja moldaavlaste valitsejad pidid talle osutama sõjas Türgiga. Selle abi eest kohustus Peeter aitama mõlemad riigid iseseisvusele Venemaa kaitse all.

1711. a. aprillis oli Peeter juba Galiitsias, Jaroslavis. Sama aasta suvel hakkas neljakümnetuhandeline vene vägi suure kiirusega Doonau poole liikuma. Šeremetev seisis Jassy's.

Kuid varsti ilmneseid esimesed ähvardavad tunnused. Türklased lähenesid õigeaegselt Doonaule. Valahhia hospodar Brankovan reetis Peetri, andis proviandi türklastele edasi ja ei lasknud üheksateistkümnetuhandelise serbia väge üle Doonau minna, et venelastega ühineda. Moldaavias aga hävitasid rändtirtsud kõik viljad ja kogu rohu. Venelased hakkasid tundma toiduainete puudust. Algatada Balkani rahvaste ülestõusu türklaste vastu, mida lootis Peeter, ei õnnestunud samuti mitte.

Sellepärast liikus Peeter edasi sisemaale ja jõudis varsti Pruti jõeni. Siin osutus vene vägi ümberpiiratuks türgi vesiiri määratu suure, kahesajatuhandelise armee poolt. 8. juulil ründasid türklased venelasi. Kantemiri vilumatud moldaavlastel hakkasid taganema, kuid venelased osutasid vastupanu ja 9. juulil löid oma välikindlustuselt Uue Stanilešti juures kõik janitšaride ägedad rünnakud tagasi. 7000 janitšari jäi langenuina lahinguväljale. Pärast sellist kohutavat õppetundi keeldusid janitšarid rünnakuid kordamast, olid ärevuses, nõudsid rahu sõlmimist «urussidega». Kuid ei venelaste poolt näidatud vahvus ega ka distsipliin ei suutnud aidata. Iga näljane, raskest sõjakäigust kurnatud vene soldat pidi võitlema 5—6 türklase vastu.

Kasutades türklaste laagris valitsevat segadust, mille olid välja kutsunud kaotused ja teade sellest, et vene ratsavägi

kindral Rönne juhatusel all on jõudnud Doonauni ja vallutanud Braila linna, otsustas Peeter alata läbirääkimisi.

Türgi laagrisse läks Šafirov. Peeter volitas teda loovutama vajaduse korral kõik, mis oli vallutatud, peale Peterburi. Šafirovi diplomaatiline osavus ja altkäemaksud viisid eesmärgile. Peeter kirjutas alla rahu võrdlemisi kergetel tingimustel. Venemaa pidi loovutama Azovi, lammutama Taganrogi, Kamennõi Zaton'i jt. linnad, kohustus avama Karlile vaba tee jm.

Peeter kirjutas neist kaotustest: «Kuigi see asi pole ilma kurbuseta nende kohtade kaotuse üle, kuhu on pandud niipalju vaeva ja kulusid, siiski loodan, et see kaotus on teisele, meile võrratult kasulikumale küljele suureks kõvenduseks.»

Peeter ühes oma sõjaväega asus viivitamatult tagasiteele. Sultan ei olnud läbirääkimiste tulemusega sugugi rahul, sest rahu osutus Türgile suureks kaotuseks.

Varsti selgus, et türgi vesiir ja pašad olid Šafirovi poolt ära ostetud. Vesiir pagendati, paljud pašad hukati. Kuid oli juba hilja. Ehkki Prantsusmaa katsus rahu Vene ja Türgi vahel nurja ajada, püüdes aidata Rootsit ja ässitada Türgit Venemaa kallale, kirjutati rahuleping 1713. a. siiski lõplikult alla.

Kartes tagakiusamisi türklaste poolt, asus 1713. a. Venemaale ümber palju valahhe, moldaavlasti, montenegrolasi ja serblasi.

Sellest ajast saadik esineb Venemaa Balkani slaavlaste kujutluses vennaliku vabastajana.

Mitte põhjusega pole Peeter Montenegros ja Serbias nii populaarne, mitte põhjusega ei ülistata teda montenegro junakkide, serbia karjaste ja dalmaatsia kalurite lauludes.

Ühes montenegro laulus kõneldakse sellest, kuidas Peeter Suur kutsus montenegrolasi üles võitlusele vabanemiseks:

Me ristiisku rahva vabastame
ja kuulsaks teeme slaavi nime;
sest venelased on ju teie vennad,
nii usk kui keel neil teiega on sama.

Luuletaja Pavao Vitezovič nimetas Peetrit juba 1710. a. ühes oma poeemis «slaavlaste toeks» ja kirjutas:

Ole tervitatud, kuulus Peeter Suur ja sinu rahvas,
kui vaid vägedest on mõni jumalale armas,
siis ta ise nimetab, et see on Moskva vägi.

Stepan Rusić Dubrovnikist ülistas Peetri surematut kuulsust:

Vene vaprust ülistame,
ei see vaprus iial kustu.

Pruti sõjakäik ei avaldanud mõju Venemaa edasisele sõjalisel ja diplomaatilisel edule, sest ta ei omanud iseseisvat tähtsust. K. Marx nimetab teda ainult «Põhjasõja episoodiks».

XVII. Põhjasõja lõpp.

Põhjasõda oli üle kandunud Saksa riikide territooriumile, kus Rootsi omas valdusi. Peetri väed ühes taanlaste, sakside ja poolakatega tegutsesid Pommeris, endises Rootsi provintsis. Venelased piirasid Stralsundi, vallutasid Friedrichstadti ja Stettini, okupeerisid Mecklenburgi. Liitlastele appi saadetud vene dessant maabus Taanis.

Kõikjal — Ida-Saksamaal, Preisimaal, Pommeris — kõlas vene keel, kõikjal saksa linnades seisid feldmarssali ja «vürstliku kõrguse», õukonna-tal'ipoisi poja Aleksandr Danilovitš Menšikovi komando all olevad vene soldatid.

Peeter sõlmis Preisiga abistamiselepingu, kusjuures mitte Venemaa ei vajanud Preisi toetust, vaid vastupidi — Preisi ootas abi Venemaa poolt. 1715. a. sõlmis Hannover Venega liidu ja Hannoveri kuurvürst, kes oli ühtlasi ka Inglise kuningas, palus Peetrilt abi. 1716. a. kirjutas Peeter alla lepingu Mecklenburgiga, lubades Mecklenburgi hertsogile toetust. Peeter tahtis luua Wismarisse baasi vene laevastiku jaoks ning ühendada kanaliga Balti ja Saksa merd, et mitte sõltuda ei Rootsist ega Taanist, kes pidasid läbirääkimisi Holsteiniiga. Kuid ta ei suutnud saavutada üksmeelt liitlaste laagris. Hoolimata Peetri palvest,

et nad ootaksid venelasi, algasid taanlased ja saksid võitlust ning said rootslastelt korduvalt lüüa. Nad kartsid, et Peeter saab Kesk-Euroopa peremeheks, ja tahtsid venelastest vabaneda, kuid et nad ise ei suutnud rootslastega võidelda, siis pidid nad tahestahmata kasutama Peetri abi.

Venelased andsid tooni kogu Saksa poliitikas, ja oma argade, kuid salakavalate liitlaste nõrkust arvestades ei võinudki nad toimida teisiti. See oli täiesti loomulik. Suurriikide diplomaatia kartis Venemaa tugevnemist, ja tema vahelesegamisega ongi seletatav ühtsuse puudumine liitlaste tegevuses. «Ühel ja samal ajal Läänes kardeti Venemaad, vihati teda ja püüti temaga liitu astuda»¹³.

Inglismaa, kes 1716. a. usaldas ühendatud inglise-taani-hollandi-vene eskaadri juhtimise Peetrile, oli samal ajal väga mures Venemaa käitumise üle ja kartis vene dessandi ilmumist Rootsi. Inglismaa poliitikat mõistes hakkas Peeter taotlema liitu Prantsusmaaga. 1717. a. oli Peeter Pariisis. Amsterdamis sõlmiti Venemaa, Prantsusmaa ja Preisimaa vahel leping, mille mõte seisis Põhjasõja lõpetamises Venemaa kasuks. See oli Venemaale suur diplomaatiline võit, tingitud vene relvade saavutustest.

Ä-il 1713—1714 vallutasid Golitsõni väed peaaegu kogu Soome. Langesid Helsingi, Porvoo, Turu, Tampere. Kogu Lõuna-Soome oli venelaste käes. Rootsi kindral Armfelt purustati kaks korda — lahingus Pälkäne juures 6. oktoobril 1713, mil venelased teostasid sangarliku ülemineku järvest parvedel, ja 1714. a. veebruaris Lappola küla juures.

Varsti puhkes lahing Hankoniemi juures — esimene suur merelahing. Kogu 1713/14. a. talve valmistus Peeter otsustavaks kokkupõrkeks merel. Arvestades, et lahing peab toimuma lah-
tedega sopilisteks lõigatud kaljuste kallaste — skääride tingimus-
tes, ehitas Peeter sõudelaevastiku, mis koosnes galeeridest ja pool-

¹³ Брикнер, Иллюстрированная история Петра Великого, ч. IV, lk. 502.

galeeridest. Laevad liikusid ainult purjede abil, galeerid aga võisid liikuda niihästi purjede kui ka aerude abil. Sageli ei olnud skäärides tuult ja purjelaevad ei saanud liikuda. Galeerid aga liikusid aerude abil igasuguse ilmaga. Galeeril oli 52 tohutu suurt, mitme sülla pikkust aeru, ta mahutas kuni 300 inimest ning oli varustatud ühe suure, 24-naelalise kahuriga ja parrastel seisvate väikeste kahuritega. Nendega võis tulistada mitte kaugemale kui pool kilomeetrit. Poolgaleerid olid väiksemad, liikudes 36 aeru abil ning mahutades 150 inimest. Peamiseks taktikaks oli otsene rünnak — abordaaž, mille puhul laevad asetustid kõrvuti, kinnitusid konksudega üksteise külge ja nende meeskonnad algasid käsitsivõitlust.

Peeter seadis endale ülesandeks vallutada Soome, andes sellega Rootside tugeva löögi, purustada rootsi laevastik, aidata Soomes tegutsevat maaväge vallutada Ahvenamaa.

1714. a. mai alguses läks vene galeerilaevastik Apraksini ja Peetri juhatusel merele. Purjelaevastik koondus Tallinnasse. Juuni keskel oli Peetri galeerilaevastik Helsingis, sama kuu lõpul aga peatusid venelased Hankoniemi juures. Siin seisis rootsi purjelaevastik, mis koosnes 16 piirivalvelaevast, 5 fregatist ja paljudest väikestest laevadest: galeeridest, skäärilaevadest jt. Rootsi laeva-kahurvägi omas üle 800 kahuri. Peeter korraldas luure rootslaste järele, paigutas Turust appitulnud jalaväe poolgaleeridele ja hakkas lahinguks valmistuma.

Tvärminne'st põhja pool, poolsaare kõige kitsamas kohas, otsustas Peeter ehitada laevade vedamiseks tee ja viia selle kaudu galeerid üle poolsaare, et siis rootslastest mööda pääseda. 23. juunil alustati selle tee ehitamist. See oli ainult manööver, kuid ta andis soovitud tulemuse: rootsi laevastiku juhataja Wattrang jagas oma jõud kolmeks osaks, valmistudes venelastele vastu astuma. Lillie' ja Ehrenschöld'i eskaader eemaldusid peajõududest. Nähes, et Lillie kavatseb neid mere poolt ära lõigata, lahkusid venelased Tvärminnest, sõitsid ümber Wattrangi eskaadri, mis ei saanud tuuletuse tõttu liikuda, ning asusid neeme läänepoolsele küljele. Siin olid Zmajevitši, Volkovi, Bredahl'i,

Lefort'i jt. galeeriväeosad. Neile tehti ülesandeks hävitada Ehren-schiöldi eskaader.

Kogu öö valmistuti lahinguks. Wattrang otsustas kõik oma jõud kokku koguda ja minna kaugemale merele, et vältida vene galeeride teiskordset möödapääsemist. Kuid sellega andis ta venelastele võimaluse mööduda temast seekord kalda lähemalt. 27. juuni koidikul tungisid Apraksini, Weide ja Golitsõni galeerid Wattrangist mööda. Rootslased tulistasid neid kahureist, kuid tagajärjetult. Ja kõigi oma jõududega söötsid venelased Ehren-schiöldi eskaadri kallale, mille keskel oli 18-kahuriline fregatt «Elefant». Venelastel oli arvuline ülekaal (3250 venelast 1000 rootslase vastu), kuid rootslased olid ülekaalus oma 116 kahuriga. Peale selle pidi venelaste poolel merelahingu andma jalavägi, kes po'nud kohastunud seda laadi sõjategevuseks. Kell kolm, pärast rootslaste keeldumist alistuda, algas abordaaž, mis kestis kolm tundi. Kaks korda löid rootslased venelased tagasi. Alles kolmandal korral õnnestus astuda vaenlasega käsitsivõitlusse. Vene sõdatite vaprus sundis viimaks rootslased alistuma. Tuuletuse tõttu ei saanud Wattrangi ega Lillie' eskaader Ehren-schiöldi aidata. Rootsi laevadel langetati lipud. Samuti tegi Ehren-schiöld. Rootslased olid purustatud.

Hankoniemi lahing omas määratu suurt tähtsust. Ta tegi Venemaa Balti mere valitsejaks. Mitte põhjuseta ei võrrelnud Peeter Hankoniemi lahingut Poltava lahinguga. Sõjategevus kandus nüüd Rootsi territooriumile. Kui vene laevastik pärast Hankoniemi lahingut lähenes Ahvenamaale, tardus Rootsi hirmust.

Põhjasõda oli jõudnud uude etappi. Sellest hoolimata, et 1715. a. asus rootsi vägede etteotsa jälle Türgimaalt tagasitulnud andekas väejuht Karl, ei paranenud Rootsi olukord. Samal ajal hakkas Venemaa tundma end üha võimsamana. Danzigis, Stettinis, Pommeris, Mecklenburgis, Taanis, Poolas, Preisimaal, Holsteinis, Schleswigis jne. — kõikjal olid vene väed.

Juba 1714. a. sõitis kindral Golovin 9 poolgaleeriga üle Bot-

nia lahe ja paigutas oma väed Umeå linna juurde. Peeter valmistas dessandiks Taanist Rootsi.

Olles Venemaa edust heitunud, otsustas Inglise kuningas George I viivitamatult tegutseda. Inglise laevastik pidi vene laevastiku purustama ja Peetri vangistama. Kuigi George osutus oma otsuse täitmiseks võimetuks, oli Peetri plaan seekord nurja aetud. Dessant Rootsi ei toimunud.

1718. a. otsustas Peeter alata rahu läbirääkimisi Karl XII-ndaga. Neid peeti Ahvenamaal. Venemaad esindasid Bruce ja Ostermann. Kuid läbirääkimised katkesid 1718. a. Karli surma puhul, kes langes ühe Norra kindluse piiramisel. Rootsi troonile astus kuninganna Ulrika Eleonora. Sõjategevus jätkus. 1719. a. tegid venelased Rootsi dessandi, vallutades kaks linna ja kolmeist asulat. Kasakaväeosad läksid kuni Stokholmini. Siis, 1720. ja 1721. a., katsus inglise laevastik jälle venelasi demonstratsiooniga hirmutada, kuid niisama tagajärjetult nagu esimeselgi korral. Inglise laevade silmade all saatsid venelased Rootsis maale üha uusi dessante.

Siis otsustas George sundida Venemaad oma plaanidest loobuma ja ta selleks isoleerida. Preisi, Taani ja Poo'a väljusid sõjast ning sõlmisid Rootsiga separaattrahu. Venemaa jäi üksi. Rootsi seljataga seisis Inglismaa.

Kuid Peeter jätkas sõjategevust Rootsi territooriumil. Veel enam: nähes Inglise kuninga George'i tegutsemise vaenulikkust, algas Peeter läbirääkimisi Hispaaniaga George'i kukutamiseks ja Stuart'ite dünastia restaureerimiseks. George ei suutnud venelaste pealesurumist pidurdada. Selle tulemusena oli Rootsi sunnitud rahu tegema.

30. augustil 1721 sõlmiti Uusikaupunki rahu, mille järgi Venemaa omandas Eestimaa, Liivimaa, Ingeri (vana Vadja pjatiina) ühes Peterburiga, Karjala ühes Käkisalmiga ja osa Soomet ühes Viiburiga. Soome ülejäänud osa läks Rootsile tagasi. Nii lõppes Põhjasõda. Ta sundis kõiki Euroopa riike oma diplomaatiat muutma. «Just Rootsi riigi jagamisest algab kaasaegse rah-

vusvahelise poliitika ajastu»¹⁴. Põhjasõda omas Venemaale määratu suurt tähtsust.

«Peeter ... vallutas kõik selle, mis oli tema riigi loomulikuks arenemiseks absoluutselt vajalik» (K. Marx). Põhjasõja lõpuks, olles pääsenud Balti merele, sai Venemaa võimsaks maailma- ning mereriigiks. Moskva-Venemaast, mis oli tõrjutud kaugele meredest ja oma jõgede suudmeist, asiaatlikust, metsikust, harimatust «Moskooviast» oli ta muutunud tugevaks Vene impeeriumiks.

Põhjasõda oli Venemaale vajalik sõda. Teda peeti «isade ja isaisade» maade, vana-vanaisade pärandi, Novgorodi põlise Vadja pjatiina taasvallutamiseks, maade eest, mis ammust ajast olid asustatud venelastega või nendega juba kaua seotud soome hõimudega, vene linnade eest ja linnade eest, kus tšuudidega (eestlastega), lätlastega, karjalastega ja soomlastega kõrvuti elasid venelased: Ivangorod, Jam, Koporje, Orešek, Jurjev (Tartu), Rugodiv (Narva), Rakovor (Rakvere), Kolõvan (Tallinn), Koknese.

Sõda peeti Venemaa progressi ja tsivilisatsiooni nimel, tema kultuuristamiseks, tema muutmiseks võimsaks mereriigiks. «Tänu sellele vallutusele,» ütleb K. Marx Baltikumi ühendamisest Venemaaga, «oli Venemaale kindlustatud üleolek naabruses olevaist põhjariikidest; tänu sellele vallutusele sai Venemaa otsese ning alalise kontakti ükskõik millise riigiga Euroopas. Lõpuks rajas see vallutus aluse materiaalsete sidemete sõlmimiseks mereriikidega, kes selle vallutuse tagajärjel olid laevaehitusematerjali suhtes saanud Venemaast sõltuvaks»¹⁵.

Uusikaupunki rahu sõlmimist pühitseti suure pidulikkusega. Peetrile anti tiitlid Isamaa Isa, Keiser ja Suur. Venemaa sai keisririigiks (impeeriumiks).

¹⁴ K. Marx, Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century, ch. VI, London, 1899.

¹⁵ K. Marx, Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century, ch. VI, London, 1899.

Vene impeeriumi tunnustamine Rootsi ja Hollandi poolt, hiljem, pärast Peetri surma ka Inglismaa, Austria ja Prantsusmaa poolt, oli suure edu tulemuseks Venemaa rahvusvahelise seisundi kindlustamise alal.

«Venemaa läks Euroopasse nagu vettelastud laev, kirve kopsimise ja kahurite mürina saatel»¹⁶.

XVIII. Peeter I idapoliitika.

Raiudes «akent Euroopasse» ei mõelnud Peeter sugugi mitte loobuda Venemaa seisundi kindlustamisest Idas.

«Oma pealinna üleviimisega Peeter kuulutas, et ta, vastupidi, kavatses tegutseda nii Idas kui ka tema otseses naabruses asu-
vais riikides aktiivsuse kaudu Läänes»¹⁷.

Aasias püüdlas Peeter lõunasse. Kesk-Aasia — Hiiva ja Buhhaara — oli juba iseenesest küllalt rikas, et tõmmata endale Peetri valitsuse ja ammust ajast hiivalaste ning buhhaaralastega äritsevate vene kaupmeeste pilgud. Kuid mitte ainult Kesk-Aasia ei olnud Peetri välispoliitika objektiks lõunas: Peeter unistas teedest Indiasse.

Selle eesmärgiga läks juba 1714. a. Buchholtzi ekspeditsioon Irtõšši mööda üles otsima kulda ja soodsat teed Indiasse, kuid löödi Džarkent'i juures tagasi.

1716. a. läks Peetri käsul Astrahanist teele vürst Bekovitš-Tšerkasski väeosa. Vürst sai ülesandeks tungida Hiivasse ja veenda Hiiva khaani astuma Peetri alamlusse ning olema talle ustav. Seejärel pidi ta püüdma viia selleni ka Buhhaara khaani. Leitnant Kožini juhatusel olev väeosa pidi saadetama Indiasse.

Kuid Bekovitš-Tšerkasski esimese sõjakäigu tulemuseks oli ainult kahe kindluse — Aleksandrovski ja Krasnovodski — rajamine Kaspia mere Turkmeenia-poolsel kaldal.

¹⁶ А. С. Пушкин, Полн. собр. соч., ГИХЛ, 1936, т. 229.

¹⁷ K. Marx, Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century, ch. VI, London, 1899.

Aasta pärast, 1717. a., läks Bekovitš-Tšerkasski, nüüd juba maismaad mööda, Gurjevi ja Emba kaudu teele, tungides oma 4000-mehelise dragunite, kasakate ja jalaväega visalt Kesk-Aasia sügavusse. Varsti eraldus temast leitnant Tevkelevi väeosa, mis suundus India poole, kuid Indiasse jõuda tal ei õnnestunud. Astrabadi taga vangistati Tevkelev ja heideti türmi. Sõjakaik Indiasse ei teostunud.

Vahepeal pörkas Bekovitš-Tšerkasski Karagatši juures kokku Hiiva khaani väega, mis arvult ületas vene väe kuuekordselt. Venelased purustasid hiivalased. Khaan algas «rahu»-läbirääkimisi. Kasutades venelaste kergeusklikkust, kes ei oodanud vaenulikke väljaastumisi, ründasid hiivalased Bekovitš-Tšerkasski väeosa ja hävitasid ta peaaegu viimse meheni.

Edukam oli edasitung Lõuna-Siberis ja Põhja-Kazahstanis. Buchholtzi, Liharjovi, Stupini jt. ekspeditsioonid nihutasid vene piiri lõuna poole. Siin tekkisid linnad Omsk (1716), Semipalatinsk (1718), Ust-Kamennogorsk (1720) jt.

Üldiselt aga ei õnnestunud katse tungida Kesk-Aiasse ja sealtkaudu rajada tee Indiasse. Tõsi küll, oli olemas veel üks plaan Indiasse tungimiseks — mere kaudu, kusjuures vene laevastiku baasiks pidi olema Madagaskari saar, kuid sellele plaanile oli seda vähem määratud teostuda: selleks ei jätkunud ei jõudu ega vahendeid.

Ebaõnnestumine Kesk-Aasias sundis Peetrit pöörama oma tähelepanu teisele rikkale idariigile — Pärsiale, kellega Venemaa oli ammust ajast kaubavahetuses. Sel ajal oli olukord Pärsias kujunenud Peetrile väga soodsaks. Artemi Volõnski, Vene saadik Pärsias, kirjutas, et Pärsia šahh Hussein ei oma autoriteeti, et «sellist lollpead võib harva leida», et maal valitseb rahulolematuse ja esineb rahutusi.

Šahh Hussein vastu puhkes ülestõus eesotsas ülika feodaali Šir-Veissõ-Mahmud'iga. Tõusid üles Kaukaasia mägirahvad. Kharthalinia (Gruusia) tsaar Vahtang VI, püüdes vabastada oma maad raskest survest pärsia valitsejate poolt ja vägivaldsest islami usu pealesundimisest, pöördus abipalvega Peetri

poole ja lubas tema liitlasena välja panna neljakümnetuhandelise grusiini sõjaväe. Armeenlased, kes kannatasid mitte vähem kui grusiinlased Pärsia šahhi raske ikke all, palusid samuti abi. Katolikos (Armeenia kiriku pea) seadis venelastele appisaatmiseks valmis kaheteistkümnetuhandelise väe.

Venemaa valmistus sõjaks, lootes šahhi ristiusuliste alamate toetusele. Sõja formaalseks ettekäandeks oli lesgiinide kallaletung vene kaupmeestele Šemahhas.

Venelastel oli 22 000 meest jalaväge, 9000 meest regulaarset ratsaväge, 40 000 kasakat ja kalmõkki ning 6000 mädrust, kes teenindasid suurt laevastikku. Väejuhatuse eesotsas seisis Peeter.

1722. a. juulis oli Peeter juba Tereki ääres, 27. juulil maabusid venelased Agrahani lahes. 12. augustil langes Tarki, seejärel Derbent. Võites pärslaste üksikute väeosade nõrga vastupanu, leides toetust kohaliku elanikkonna hulgas, liikusid vene väed Matjuškini ja Šipovi juhatuse all üha kaugemale lõuna poole. Peeter lahkus rindelt, nähes, et tullakse toime ilma temata.

1723. a. maabusid venelased Gilan'is ja läksid Pärsia sise- maale. 1723. a. septembris oli Pärsia sunnitud rahu tegema. Ta loovutas Venemaale Kaspia mere lääne- ja lõunaranniku Derbenti, Bakuu ja Astrabadi linnaga ning Širvani, Lenkorani, Azerbaidžani, Gilani ja Masanderani provintsi. Sõja eesmärk — kaubanduslikus ja strateegilises suhtes tähtsa Kaspia mere vallutamine — oli saavutatud.

Et lõpetada maadevallutamiste ja -liitmiste ajalugu Peetri ajal, tuleb mainida ka Venemaaga 1697. a. kasaka-ränduri Vladimir Atlassovi poolt liidetud Kamtšatkat, kus ehitati Verhne-Kamtšatsk ja kindlustatud asula Bolšeretsk. 1711. a. avastati Kuriili saared.

* *

*

Paljudele tuhandeile verstadele ulatus Venemaa — Vaikse ookeani kaldaist ja Dežnevi neemest kuni Balti mereni, Põhja-Jäämere külmadest vetest ja üksikuna tundras asetsevast Petšenga (Petsamo) kloostrist kuni Azovi ja Astrabadini.

Peetri loodud võimas vene armee ja laevastik kirjutasid kuulsusrikka lehekülje vene rahva ajaloo suurde raamatusse. Nad andsid jõudu ka Peetri aegade hiilgavale vene diplomaatiale, mille põhilisteks printsiipideks olid sihikindlus, poliitiline ausus ja ustavus lepinguile ning liitlastele.

XIX. Peeter I diplomaadina.

Oma diplomaatilist tegevust algas Peeter varakult. Kui Kremli lossi astusid välismaised saadikud ja algas pikk ning igav tseremoonia nende esitamisel tsaaridele Ivanile ja Peetrile, ei võinud kogenud diplomaatide silmade eest varjule jääda, et vanem, Ivan, kuulas külaliste retoorilisi kõnesid ja oma bojaaride ning sekretäride vastuseid osavõtmatult, noorem aga, Peeter, küsitles välismaa valitsejate ülespuhutud saadikuid neid üllatava elavusega rohkesti selliste asjade kohta, mis kunagi ei huvitanud kroonitud isikuid, pealegi veel niisuguses eas.

Tollal püüdis Peeter alles lapse kombel «meretaguseid maid» tundma õppida, kuid mitte juhuslikult ei näinud Sofja Välis-asjade-prikaasi külastamises Peetri poolt endale ähvardavat ennet.

Tundes end «kogu Suur-, Väike- ja Valge-Venemaa» valitsejana ning käskijana, huvitus Peeter kõigepealt oma riigi suhteist «võõramaiste» riikidega. Järjekindlalt päris Peeter Saksa slobodaa välismaalastelt Moskvast, sissesõitnud kaupmeestelt ja kipseilt üksikasju nende maade poliitilise ja sõjandusliku korra kohta. Ja kui ta hakkas valitsema mitte enam ainult nimeselt, vaid ka tegelikult, oli tal juba teatav vilumus välismaalas-tega suhtlemises. Pärandiks õelt, vennalt ja isalt sai Peeter kaks lahendamata probleemi: türgi — Musta mere ja rootsi — Balti mere probleemi.

Käies nende jälgedes, võttis ta kõigepealt lahendamisele esimese probleemi.

Liidus Austriaga, Veneetsiaga ja Poolaga (kuigi ükski neist kolmest liitlasest Venemaad peaaegu sugugi ei aidanud) algab

Peeter sõda Türgiga; Azovi ühendamisega laiendab vene armee riigi piire Aasovi mere rannikul.

Kuid juba siis selgus, et sõja jätkamiseks Musta mere kaldaile pääsemise eesmärgil on vajalik tõhusama sõjalise liidu sõlmimine. Selle sihiga võeti ette «suure saatkonna» reis. Silmas pidades seda, et olukord ei kujunenud Peetri kasuks, muutis ta otsekohe järsult oma välispoliitika põhisuunda. Peetri ette kerkis jälle küsimus merest.

Asjata ei lugenud Peeter innukalt Ivan Julma poolt peetud Liivi sõja ajalugu, mis oli sõda Venemaad Euroopaga ühendavate teede avamiseks, sõda Balti mere pärast. «See on põhjus, miks Peeter oli temast nii vaimustatud»¹⁸.

Balti merest unistas ta Severnaja Dvina kaldal ja Valge mere ääres, Azovi müüride all ja Baltikumi madrustekörtsides, külalislahkusetus Riias ja Königsbergis.

Valmistuti sõjaks Rootsiga. Olukord osutus Venemaale soodsaks.

Fr. Engels ütleb Peetrist, et ta «... esimesena täiesti hindas Venemaale imestusväärset soodsat situatsiooni Euroopas. Ta nägi selgesti, märkis ja hakkas teostama vene poliitika põhi-jooni nii Rootsi, Türgi, Pärsia, Poola... kui ka Saksamaa suhtes»¹⁹.

Enne seda oli Peeter juba saavutanud, et Poolas sai troonile tema poolt toetatud kandidaat August II. Soodus oli ka Brandenburgi (Preisi) positsioon. Taani kaldus samuti Peetri poolele. Paremat situatsiooni oodata oli raske. Sõda algas.

Põhjasõja käigus avaldus täies ulatuses Peetri diplomaatiline talent.

Peeter ei olnud diplomaatia esindaja selle sõna tavalises mõttes, osutudes omapäraseks diplomaadiks. Tavalised võtted — meelitamine, libitsemine, lõpmatud tseremooniad — olid talle võõrad. Sageli lahendas ta kõige keerukamaid küsimusi kuskil

¹⁸ К. Маркс, Хронологические выписки. «Пролетарская революция» № 3, 1940, lk. 148.

¹⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. II, lk. 12.

treipingi juures, lõunalauas, verfil. Samasuguses ebatavalises ümbruses võttis Peeter vastu saadikuid ja vestles nendega kõige tähtsamaist küsimustest. Antud sõna au, ütles Peeter, on kõigest kallim. Lepinguid ja liite pidas Peeter kindlalt, ei rikkunud ega reetnud neid. Peetri aja vene diplomaadi sõnale võis kindel olla. Ja kõigepealt Peetri enda sõnale.

Peeter kontrollis oma diplomaatide tegevust ja hoidis vene välispoliitika kõik niidid omas pihus. Paljudest läbirääkimistest võttis ta isiklikult osa. Tema sõlmis kokkuleppe Rawa Ruska's (1698), mis pani aluse võitluseks Rootsiga asutatud diplomaatilisele ja sõjalisele liidule. Tema sõlmis ka Amsterdami lepingu (1717) Prantsusmaaga ja Preisiga, mis osutus vene diplomaatia tõeliseks võiduks ja näitas, kuivõrd on kasvanud Venemaa osatähtsus rahvusvahelisel areenil. Kui Inglise valitsus hakkas Venemaa plaanide teostamist takistama, oskas Peeter kasutada Stuart'eid, et omada võimalust mõjutada Inglismaaga tekkinud konflikti tulemust.

Peeter oskas diplomaatilist tegevust õigeaegselt arendada. A-il 1706—1707, olles kaotanud oma liitlase Poola, peab Peeter läbirääkimisi Hollandiga; Prantsusmaaga, Inglismaaga, Taaniga.

Poltava lahing tugevdas erakordselt vene diplomaatia positsioone. Jälle osutusid Vene poolel olevaiks Poola ja Taani, seejärel liitusid temaga ka Saksa riigid. Kõik see andis Peetrile võimaluse Põhjasõda edukalt jätkata.

Peeter otsis liitlasi Inglismaa ja Prantsusmaa näol ja kasutades osavasti nendevahelisi vastuolusid, saavutas Londonist ja Pariisist sõltuvate küsimuste positiivse lahenduse.

Peeter sammus ühelt võidult teisele. Muidugi juhtus ka vene diplomaatia võidukäigus ebakohti, taganemisi ja ebaõnnestumisi, ent siiski olid positiivsed tulemused nii suured, et sellised ebaõnnestumised, nagu rahu Türgiga pärast Pruti sõjakäiku — see aga on Peetri aja diplomaatia kõige suurem ebaõnnestumine — ei võinud olukorda muuta.

Välispoliitika nii laialdaste plaanide teostamiseks olid tarvili-

rafineeritud ja haritud diplomaate, uued diplomaatilised asutused.

Kõigepealt asutati «erakordsete ja täievoliliste saadikute» ja «ministrite» ametikohad, s. o. alalised diplomaatilised missioonid välismaal. Vene kaubanduse arendamise huvides asutati suuri- mais Euroopa linnades konsulaadid. Samasugused Euroopa ja Ida riikide alalised esindused asutati esmalt Moskvas, seejärel ka Peterburis.

Välisasjade-prikaasi kõrvale asutatud «Välisasjade välikantselei» koondas järk-järgult enda kätte Vene kogu välispoliitika, hiljem aga anti need funktsioonid üle Välisasjade-kolleegiumile. Selle tähtsaima kolleegiumi kogu tegevus toimus Peetri järelevalvel ja osavõtul. Sageli Peeter «suvatses oma kõrge isikuga kolleegiumis viibida». Järk-järgult täiustusid vene diplomaatide võtted.

Peetri saadikud seisid rangelt Venemaa huvide ja au eest valvel. Vene diplomaatiale võlgneb kogu maailma diplomaatia tänu saadikuõiguse kujundamise ning tarvituselevõtu ja diplomaatide puutumatus kehtimapaneku eest. Selle otseseks põhjuseks oli episood Inglismaal vene saadiku Matvejeviga, kes vangistati ja pidi kannatama solvamisi ning lööke.

Mitte ühekorraga ei omandanud Peetri-aegsed vene diplomaadid keeruka välispoliitika juhtimise kunsti, kuid aja jooksul õppisid nad tegema oma tööd isamaa kasuks suure oskusega, ettenägelikkusega ja taktiga.

Peeter ise, saates 1718. a. saadikuid Ahvenamaale, soovitas neile olla ettevaatlikud, lahkeda taotleda sõprust, et «säilitada Euroopas tasakaalu».

Vene diplomaadid õppisid välismaa diplomaatide intriige lahti harutama, õppisid püsikindlust, taktilisust, omandasid vilumuse.

Vene diplomaadid oskasid luua «võõrail mail» avaliku arvamuse Venemaast, paljastada valet ja provokatsioone, levitada tõe oma isamaa kohta.

Diplomaatidele omase meisterlikkusega kasutasid vene saadikud vastuolusid Euroopa riikide vahel, mitte peatudes isikute

äraostmise ees, kelledest sõltus ühe või teise küsimuse otsustamine Venemaa kasuks.

Vene diplomaatide ja Peetri enese tegevuse iseärasuseks oli esijoones oskus keskenduda peaasjale ning sellele peaasjale allutada kõik muu. Peeter visandas välispoliitika põhimised printsiibid ja järgis neid vankumatult.

Osava diplomaadina kasvas Peeter terve põlvkonna hiilgavaid diplomaate. Nende hulgas tuleb eriti märkida Pjotr Tolstoid, üht 1682. a. maisündmustest osavõtjat, isikut, kes tuli vastaslaagrist Peetri juurde üle, «kõige targemat pead», nagu iseloomustas teda Peeter ise.

Mäletades kaua aega Peetri ebasõbralikku suhtumist endasse, püüdis Tolstoi esialgu hoiduda varjus, võttes endale ühtlasi kõige keerukamaid ülesandeid. Temal tuli näiteks pidada läbirääkimisi tsareevitš Alekseiga.

Mõistus, tõelise diplomaadi meisterlikkus, püsikindlus ja tagasihoidlikkus tegid lõpuks Tolstoi üheks tsaarile kõige lähemaist ning mõjukamaist isikuist. Peetri diplomaatide vanasse põlvkonda kuulusid sekretärid Ukrainitsev ja Voznitsõn, kellede tegevus on seotud Azovi sõjakäikudega, «suure saatkonnaga» ja läbirääkimistega Türgiga.

Peetri aja vene diplomaatide nooremasse põlvkonda, kes kasvas temaga ühes ja oli tema kasvatatud, kuulusid Andrei Artamonovitš Matvejev, kelle tegevus on seotud Vene-Inglise suhetega; Boris Kurakin, üks Amsterdami lepingu sõlmimisest ja Ahvenamaa kongressi ettevalmistusest osavõtjaid, kõrge kultuuriga ja euroopaliku väljaõppega diplomaat; Volkov, üks esimesi Peetri saadikuid välismaal, ettevaatlik ning tark Veselovski, kes korra täitis vene residendi kohuseid Londonis.

Suurt osa Peetri välispoliitikas ja diplomaatias mängis Pjotr Šafirov. Olles tark, osav ning läbinägelik, sai alamkantsler ning senaator parun Šafirov varsti peale oma tegevuse algust (teda kui Välisasjade-prikaasi lihtsat tõlki hakkas peagi hindama vana kooli diplomaat Ukrainitsev ja lähendas ta endale) üheks vene kõige väljapaistvamaist diplomaatidest.

Ei saa jätta märkimata «kantseleinõuniku» A. I. Ostermanni (minevikus samuti Välisasjade-prikaasi tõlgi) tegevust, kes oli Vene volinikuks Ahvenamaa ja Uusikaupunki kongressil ning kirjutas alla rahu Rootsiga, ja M. P. Bestužev-Rjuminit, kes oskas ka kõige keerukamad intriigid lahti harutada.

Millega on seletatav Peetri-aegse diplomaatia edu?

Kui diplomaatilised võidud kergendasid vene armee tegevust ja säästsid tuhandete soldatite elu, siis omakorda aitasid kohutavad vene täagid vene diplomaate nende raskes tegevuses Haagis ja Pariisis, Londonis ja Kopenhaagenis, Ahvenamaal ja Uusikaupunkis.

Kui vene diplomaat istus isamaa huvide ja au kaitsmiseks sõpradega ja vaenlastega ühe laua taha, siis ilmus tema seljalt nühkimatult vene soldati vari.

Ja välismaise saadiku silmade ette kerkisid Lesnaja ja Poltava, Hankoniemi ja Grönhamn.

Vaevalt saab ülehinnata Peetri-aegse välispoliitika edu, suure võitlusaja vene diplomaatia edu. Oma valitsemise lõpuks võis Peeter rahuldusega ringi vaadata ja läbikäidud teed meenutada.

Moskva-Venemaa kõigi oma odadega ja hellebardidega, «vana-vanaisade kombega» ja lõpmatute tühjade tseremooniatega Välisasjade-prikaasis, mis algasid alati küsimusega tsaari tervise kohta, oli siirdunud muistendite valdkonda.

Tuhandeile verstadele ulatus nüüd Vene impeerium. Tänavail sammusid kuulsusega ümbritsetud kaardiväelased, sadamais seisis ankrus vene laevad, Välisasjade-kolleegiumis valmistati projekte ja plaane, kokkuleppeid ja lepinguid.

Maismaariik «Moskoovia» oli muutunud võimsaks mereriigiks. Venemaa oli kindlustunud Balti merel. Venemaa etendas juhtivat osa Põhja- ja Kesk-Euroopa elus, omas mõju Kagu-Euroopale. Teda arvestasid kui võrdsed võrdset London, Pariis, Haag, Madrid. Kaug-Idas olid loodud kindlad kaubanduslikud ja diplomaatilised suhted Keskriigiga — Hiinaga. Venemaa oli saanud maailmariigiks.

Peeter võitles merede eest: Aasovi, Musta, Balti ja Kaspia mere eest. Ta mõistis, et «kohalike vallutuste süsteemile piisas maismaast, maailmarünnakute süsteem aga vajas vett»²⁰.

Venemaa rahvusvaheline tähtsus oli mõõtnatult kasvanud. Euroopasse «oli jäänud ainult kolm riiki, keda tuli arvestada: Austria, Prantsusmaa, Inglismaa... Ja niisiis, silm silma vastu nende lagunevate piiririikidega, nende kolme suurriigiga, kes olid eraldatud traditsiooniga, majanduslike elutingimustega, poliitiliste või dünastiliste huvidega või vallutamisihadega, kes olid takerdunud lõpmatuks tülidesse, kes püüdsid alaliselt üksteist üle trumbata, — silm silma vastu nendega seisis ühtne, monoliitne, noor, kiiresti kasvav Venemaa»²¹.

XX. Peeter I reformid.

1. Seisuste korraldus.

a) Aadel.

Lääne-Euroopa eesrindlike maadega kokku puutudes, nendega sõides ja liite sõlmides nägi Peeter Venemaa seisusliku korralduse konservatiivsust ning mahajäämust — riigiaparaadi mahajäämust, keerukust ja segasust. Põhjasõja käigus, terve rea korraldusvõtete teostamisel, mis pidid Venemaad tugevdama, ilmnes rea reformide vajalikkus.

Kõigepealt tuli kindlustada aadli seisundit, levitada aadlike hulgas haridust, tõsta nende kultuuri, et teha aadel ettevalmistatuks ning kõlblikuks nende eesmärkide saavutamiseks, millised seadis endale Peeter, need eesmärgid aga langesid ühte aadli huvidega. Seltsimees Stalin ütleb: «Peeter Suur tegi palju mõisnikeklassi tõstmiseks...»²².

²⁰ K. Marx, Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century, ch. VI, London, 1899.

²¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. II, lk. 12—13.

²² И. В. Сталин, Беседа с немецким писателем Эмилем Людвигом, Партиздат, 1933, lk. 3.

Vene aadli hulgas oli palju mahajäänuid, paadunuid, vana-vanaisade rutiinis takerdunuid, kes ei soovinud mingisuguseid uuendusi. Nad lihtsalt ei taibanud, kuhu juhib neid Peeter ja milleks tsaar, kes kombekohaselt oleks pidanud esinema aeglaselt ning majesteetlikult puudalises, kullaga tikandatud rüüs, kõrgeid karusnahkseid mütse kandvate bojaaride saatel, jookseb äkki lihtsas riides, tööpõlles ja viltutallatud kingades mööda verfi, raiub, hõõveldab, kuulab välismaiste kiprite hüüdeid, suitsetab tubakat, ruttab alati kuhugi, on enda ümbritsenud välismaalas-tega ja «alamast soost» inimestega, suursugused inimesed aga on kõrvale tõrjunud.

Oli rohkesti ka lihtsalt rahulolematuid igavese «valitsejateenis-tuse» raskustega, alaliste sõdadega, harjumatu pingutusega, neid, kes oleksid meeleldi visanud kaftanid seljast ja parukad peast ning istunud ilma kuhugi sõitmata oma mõisades.

Vana-Moskva rutiin oli paljud alla kiskunud. Mitte põhjuse- ta ei öelnud Possoškov, et kui tsaar Peeter «veab kümne eest märke, siis miljonid veavad mäest alla». Lühinägelikele ning pii-ratud aadlikele, kes ei näinud oma ninast kaugemale ja elasid eilsele ning tänasele, kuid mitte homsele päevale, tuli tõestada reformide vajalikkust. Et Peetril polnud tõestamiseks aega, siis ta seda ei teinudki, vaid sundis aadlikke teenima ja õppima, õppima ja teenima, ning lõi lõppkokkuvõttes, hoolimata aadlike-vedelvorstide ohkeist, pisaraist ja halisemistest ning teatava osa bojaaride vastuseisust, võimsa aadliriigi.

Peeter kaotas valitseva klassi sisemise jaotuse. Kõik said aadlikeks, moodustasid aadliseisuse. 1714. a. anti välja ukaas ainupärimise kohta. Kaotati vahetegemine pärusmõisade²³ ja teenismõisade vahel. Kõik maad said aadlike täielikuks oman-diks, nende mõisadeks.

1714. a. ukaasi järgi pärandati mõis ainult perekonna ühele pojale, et aadlike maad ei killustuks ja suursugused perekonnad ei «halveneks». Peale selle taotles ukaas eesmärki mitte nõrgen-

²³ Pärusmõisaks nimetati peamiselt bojaaride võõrandamatut päri-tavat maaomandit. Teenismõisad aga anti aadlikele riigiteenistuse eest.

dada talupoegade maksuvõimelisust, sest mõisade killustumise puhul oleks talupoegade eksploateerimine tugevnenud ja talupoegkond laostunud, mis oleks olnud riigile kahjulik. Lõpuks oli ukaasi ülesandeks sundida osa aadlikke teenima, sest sealpeale sai nende elatusallikaks riigipalk. 1714. a. ukaas ei meeldinud aadlikele, kuid ta oli tarvilik ning ajakohane, sest puudus ohvitseridest ja ametnikest oli lõpmatu suur. Reformide teostamine nõudis isikuid, teenistust, aga mitte muretat ajaviitmist oma mõisas.

Erilist tähtsust omistas Peeter aadlike teenistusele. Teenistusest kõrvalehoidujaid, nn. «jooksikuid», jälitati rangelt. «Jooksikute» järele mõisadesse saadeti erilised otsijad.

Kümnenast kuni viieteistkümnenast eluaastani pidi aadlik õppima kirjaoskust, arvutamist ja geomeetriat. Õpiti ka erialalistes koolides: «arvutamis-», navigatsiooni-, artilleeria-, fortifikatsiooni- jne. koolis. Viieteistkümnenast eluaastast pidi aadlik teenistusse astuma. Kaks kolmandikku aadliperekondadest läks teenima armeesse ja laevastikku ning ainult üks kolmandik jäi tsiviilasutustesse.

1712., 1714. ja 1719. a. ukaasidega määrati kindlaks kord, mille järgi ei arvestatud «suursugusust» ametikohale määramisel ja teenistuskäigus. Vastupidi, kõige andekamad, energilised, Peetri tööle ustavad ning valitseva klassi huvisid kaitsvad tulnukad rahva hulgast omasid võimalust saada mistahes sõjaväelise või tsiviil-aukraadi. Mitte ainult «alamast soost» aadlikke, vaid ka «lihtrahva» hulgast põlvnevaid isikuid edutas Peeter kõrgeile riiklikele kohtadele.

See kord kinnitati 1722. a. erilises «Auastmetabelis», mille järgi kõik teenistuskohad armees, laevastikus ja tsiviilasutustes jagati 14 astmeks, alates lipnikust kuni kindralfeldmarssalini (armees), laevakomissarist kuni kindraladmiralini (laevastikus) ja kolleegiumiregistraatorist ja komissarist kuni kantslerini (tsiviilasutustes). Kõiki auastmeid võis saada ainult isiklike omaduste ja teenistuse eest, «ehkki oldi alamast soost».

Seepärast olid Peetri-aegsete silmapaistvate tegelaste hulgas tsaari teenrina ning lemmikuna õukonna-tallipoisi poeg Alek-

sandr Danilovitš Menšikov, «leedu seakarjus» peaprokurör Jagužinski, ristitud juut poesell Šafirov ja teised «kõige lihtsamast soost» põlvnevad isikud. Kuid nad kõik tõsteti aadlisesusse, neile anti määratu suured maad, tuhanded pärisorjad ja kisti nad rahvast lahti; mitte väljendades rahva huvisid, riisusid ja rõhusid nad teda mitte vähem kui «rjurikovitšid»²⁴. Menšikov sai «vürstlikuks kõrguseks», Jagužinski — krahviks ja suurtöösturiks, Šafirov — paruniks jne.

Peeter kindlustas aadli seisundit, tõstis ta niisugusele kõrgusele, millist ta Moskva-Venemaal polnud kunagi saavutanud. Kuid kunagi ei seadnud Peeter aadli huvisid kõrgemale Vene aadliriigi huvidest, ei seadnud iga üksiku mõisniku huvisid kõrgemale kogu mõisnikeklassi kui terviku huvidest. Peeter tegi aadli jaoks väga palju, kuigi mitte alati arvestades, kas see või teine aadlirühmitis tahab või ei taha mingisugust reformi.

b) Kaupmeeskond.

Seltsimees Stalin ütleb, et Peeter Suur tegi palju aadli tõstmiseks «ja tekkiva kaupmeesteklassi arendamiseks»²⁵.

Juba 1699. a., püüdes kindlustada linnasid ja linnade elanikkonda ning paremini organiseerida maksude kogumist, asutab Peeter Moskvasse raekoja, teistesse linnadesse aga maatared. Valimistest raekotta ja maataredesse võttis osa linna kogu elanikkond ja igauht võis valida nende liikmeks — «burmistriks». Maatare juhtis linna kaubandust, käsitööd, töödust, arutas kaebusi kaubanduslikes asjus, kogus igasuguseid tööduslikke, kaudseid makse.

1720. a. loodi uus linnavalitsus, nn. magistraadid. Peterburis oli Peamagistraat. Magistraatide loomine pidi laiendama kaubandust, käsitööd, tööstust ja korraldama linna majandust. Linnaelanikud jagati kaheks kategooriaks: «regulaarseiks»

²⁴ Rjurikovitšid — vürst Rjurikust oma põlvnemist arvavad vana-vene vürstid.

²⁵ И. В. Сталин, Беседа с немецким писателем Эмилом Людвигом, Партиздат, 1933, lk. 3.

(kaupmehed, meistrid, kunstnikud, arstid, käsitöölised) ja «mitte-regulaarseiks», «lihtrahvaks» (linna alamkihid). «Regulaarsed» linnaelanikud moodustasid kaks gildi. Esimesse gildi kuulusid suurkaupmehed, samuti ka arstid, apteekrid, kunstnikud, arhitektid, s. o. intelligents, ja eriti rikkad käsitöölised (juveliirid), teise gildi — väiksemad kaupmehed ja käsitöölised. Käsitöölistel olid oma organisatsioonid — tsunftid.

Linna «esimese järgu inimesed», s. o. rikkad kaupmehed, töösturid jne., valisid magistraati burmistreid ja raehärrasid, kes juhtisid maksude kogumist ja kohut. Linnade magistraadid allusid Peamagistraadile. Niisiis osutus reform soodsaks ainult rikkaile linnaelanikele.

Peeter tuli kaupmeestele kõiges vastu. Ta andis neile eesõigusi ja subsiidiume, andis neile kasulikel tingimustel üle riiklikke tehaseid ja vabrikuid, lõi kaubakompaniisid, asutas konsulaate jms., kuid sellest pikemalt edaspidi. Sageli esinesid kaupmehed Peetri nõuandjatena majanduslikes küsimustes, milledele tsaar omistas määratu suurt tähtsust. Kaupmeeskond tundis end lugupidamises olevat ja teadis, et tsaar ei keela talle midagi.

c) Talupoegkond.

«Tuleb samuti öelda, et mõisnikeklassi tõstmine, tekkiva kaupmeesteklassi soodustamine ja nende klasside rahvusliku riigi kindlustamine toimus pärisorise talupoegkonna arvel, kellelt nüliti kolm nahka»²⁶, ütleb seltsimees Stalin.

Me nägime juba, milline oli talupoegade seisund Poltava lahingu eel. Pärast seda ei muutunud ta paremuse poole. Tõsi külli, talupoegkond kohustus ja mõtles välja mitmesuguseid kavalaid võtteid maksude maksmisest pääsemiseks. Siis otsustati tulude suurendamiseks hakata võtma pearaha. Kogu meessoost talupojaseisusest elanikkond east sõltumatult pandi pearaha alla. 1718. a. järgnes rahvaloendus ja otsekohe selle järel revisjon. Nii tekkisid «revisjoninimestikud» ja «revisjonihinged».

²⁶ И. В. Сталин, Беседа с немецким писателем Эмилем Людвигом, Партиздат, 1933, lk. 3.

Pearaha alla arvati ka holopid, rändvaimulikud, mõisateenijad jne. Pearaha maksjate arv kasvas. 1727. aastaks oli arvele võetud juba 5 400 000 maksjat. Iga pärisorine talupoeg pidi maksma 74 kop. aastas, riigitalupoeg ja possaadielanik — 1 rbl. 20 kop. See vastab umbes 16 kuldrublale. Pearaha sisseseadmisega kasvas tunduvalt riigikassa tulu (umbes 4-kordseks), kuid ka talupoegade koormised kasvasid 3-kordseks.

Pearaha sisseseadmine muutis talupoegade õiguslikku seisundit. Holoppide pearaha alla seadmisega ei tõstetud neid talupoegade tasemeni, vaid viimased alandati holoppideni. Talupojad ja holopid liideti üheks pärisorise talupoegkonna klassiks. Esi-algu seadis Peeter pearaha sisse ainult raha hankimise eesmärgil sõjaväe ülalpidamiseks, kuid hiljem muutus see uus maks põhimaksuks, mis lasus talupoegadel ja possaadielanikel. Pearaha kasvas pidevalt, talupoegkond laostus ja sageli polnud ta suuteline maksu tasuma. Küladesse saadeti sõjaväekomandod, kes nõudsid puudujäägid halastamatult sisse. Talupoegkonna seisund halvenes.

Peetrile oli talupoeg kõigepealt maksumaksjaks, nekrutiks, tööliseks. Tema raha, elu ja töö olid riigile vajalikud. Alles seejärel, juba teises järjekorras, esines talupoeg Peetri silmis mõisniku pärisorjana. Peeter taastas talupoegade õigused kohtu ees, kaotas talupoja vastutavuse mõisniku võlgade eest, keelas mõisnikel vahele segada talupoegade isiklikku ellu ja abieludesse, mõistes, et see lõhub maksustamisühikut. Ühes oma ukaasidest Peeter isegi soovitas (!) mõisnikele lõpetada häbistav kauplemine inimestega või vähemalt mitte müüa talupoegi üksikult, purustades perekondi.

Talupoegi kinnistati tehaste juurde. 1721. a. lubati talupoegi osta tööks tööstusettevõteteis jne. Ainult rikkad talupojad, kes olid saanud kaupmeesteks ja tööstureiks, leidsid Peetrilt kaitset.

Kasvas mõisnike kauplemine põllumajandussaadustega, sellega ühes aga ka talupoegade ekspluateerimine. Tsaar võttis talupojalt oma jao, mõisahärja — oma jao.

«Peetri aegadest algas Venemaa väliskaubandus, kes võis välja vedada ainult põllumajandussaadusi. See kutsus välja talu-

poegade rõhumise, mis kasvas samal määral välja veo kasvuga, mille pärast ta toimus...»²⁷.

Rasked sunnised ja maksud, rõhumine ja omavoli mõisnike poolt kutsusid välja talupoegade rahutusi. Need haarasid maa 1713. a., kui laialimajutatud armee ülalpidamine langes talupoegade õlgadele, 1722. a., mil puhkesid talupoegade ülestõusud mitmel pool Ukrainas, jne.

Peetri valitsemise lõpuks oli talupoegkond kohutavalt laostunud ja vaesestunud. Maksude tasumises olid tohtu suured puudujäägid, kuid talupojad polnud suutelised neid katma. Talupoegkond nälgis. Maksude ja paniste, raskete tööde ja sunniste, nekrutivõtmise, rentide ja mõisnikule tehtava teoorjuse tõttu laostusid ja tühjenesid terved oblastid. Talupojad surid nälja ja taudide kätte, hävisid lõpmatute sõdade ajal, hukkusid tuhandeina üle jõu käiva töö tõttu teede ja kanalite, linnade ja kindluste ehitamisel, kaevandustes ja tehastes. Paljud lahkusid kodukohast ja päästsid end põgenemisega. 1719. a. oli Orjoli provintsis 60 223 revisjonihinge, 1726. a-ks aga oli jäänud ainult 55 845 hinge; Vologda provintsis oli 86 229 hinge, jäi aga 63 180 hinge.

Mindi Baškiiriasse, Siberisse, Doni äärde, Jaiki äärde, põhja poole...

Kohutava raskusena lasus rahva õlgadel tema higi ja vaevaga loodud Vene impeerium.

2. Riigiasutuste reform.

a) Keskasutused Peetri ajal.

«Peeter tegi väga palju mõisnike ja kaupmeeste rahvusliku riigi loomiseks ja kindlustamiseks»²⁸, ütleb seltsimees Stalin. See riik oli isevalitsuslik Venemaa — Peetri absolutismi Venemaa. Peetri-aegne isevalitsuslik võim erines Moskva XVII

²⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIV, lk. 370—371.

²⁸ И. В. Сталин, Беседа с немецким писателем Эмилем Людвигом, Партиздат, 1933, lk. 3.

sajandi isevalitsusest. Lenin tähendab, et «XVII sajandi Vene isevalitsus — bojaaride duumaga ja bojaaride aristokraatiaga — ei sarnane XVIII sajandi isevalitsusega tema bürokraatiaga, riigiteenistuslike seisustega, üksikute «valgustatud absolutismi» perioodidega...»²⁹. XVIII sajandi monarhiat nimetab Lenin ametnikulis-aadellikuks. Selle loomine oli Peetri tegevuse tulemus, tema poolt riigiparaadis teostatud reformide tulemus.

Nagu nägime, sundis juba lüüasaamine Narva all Peetrit riigiasutuste reformi alustama. Põhjasõja edasine käik tegi nähtavaks vana riigiparaadi täieliku kõlbmatuse valitsevate klasside jaoks. Seda kinnitasid ka XVIII sajandi alguse rahvaliidumised: Astrahani, Bulavini ja baškiiride ülestõus.

Pikkamööda lõpetas oma tegevuse bojaaride duuma, mida Peeter hakkas nimetama «konsiiliumiks». Vanad Moskva prikaasid asendati uute prikaaside ja kantseleidega.

Peeter ja tema lähimad abilised olid elavalt huvitatud riigiparaadi reformist, sõitsid välismaale spetsiaalse eesmärgiga Euroopa riikides tundma õppida asutuste parimaid eeskujusid, mis oleksid Venemaale kasulikud.

Minnes 1711. a. Pruti sõjakäigule jättis Peeter enda asemele komisjoni üheksast isikust, mille ta nimetas Valitsevaks Senatiks. Senat pidi asendama tsaari selle äraolekul, hoolitsema kaubanduse, rahanduse ja tulude suurendamise eest, jälgima kõrgemate ametnike ja asutuste tegevust ja kohut, s. o. juhtima kõiki valitsuse jooksvaid asju. Senat töötas välja ka uute seaduste projektid, mis kinnitati tsaari poolt.

Järelevalvet Senati üle teostas peaprokurör — «keisri silm». See ametikoht asutati 1722. a. Peaprokuröriks oli P. I. Jagužinski. Tema nimetas prokurörid, kelle kohustuseks oli järelevalve ametnike ja asutuste tegevuse üle. 1722. a. asutati Senati juurde pea-rekettmeistri ametikoht, kellele esitati kaebused ametnikkude peale. Samuti Senati juures tegutsesid ka peafiskaal ja ülemfiskaal, kellele allusid provintside ja linnade fiskaalid. Nad jälgisid ametnikkude kuritarvituste ja peamiselt altkäe-

²⁹ В. И. Ленин, Соч., т. XIV, lk. 18.

maksu võtmise järele. Kuid isevalitsuslikus aparaadis oli võimatu altkäemaksu võtmist välja juurida. Ülemfiskaal Nesterov ise hukati avalikult altkäemaksu võtmise eest.

Euroopa tüüpi ülemvalitsuse loomine dikteeris uute reformide vajaduse. Välismaale saadetud venelased ja Peetri poolt kutsutud välismaalased Fick ja Luberas lõid edasise reformi plaani, mis oli koostatud Rootsi asutuste kogemuste arvestamise alusel.

1718. a. kaotati prikaasid ja kantseleid. Nende asemele asutati kolleegiumid. Kollegiaalse valitsemise printsiip seisis kõigi asjade ühises läbivaatamises, sest «korraldamine toimub kõige paremini nõupidamiste läbi». Luuakse järgmised kolleegiumid: Välisasjade-, Sõja- ja Admiraliteedikolleegium. Need kolm olid kõige tähtsamad. Siis järgnesid riigi rahandust juhtivad kolleegiumid: Kammerkolleegium, kes juhtis tulude hankimist, Rüigikontorikolleegium, kelle kompetentsi kuulusid kulud, kontrolliks aga asutati Revisjonikolleegium.

Tööstust juhtis Manufaktuurikolleegium, mäeasjandust — Mäekolleegium, kaubandus aga kuulus Kommertskolleegiumi kompetentsi. Kohtuid juhtis Justiitskolleegium, mõisade asju — Pärusmõisade-kolleegium. Kolleegiumi õigustega tegutsesid Peamagistraat ja kirikuasju juhtiv kõrgeim asutus — Sinod.

Kolleegiumi eesotsas seisis president ja tema abi — viitsepresident. Kolleegiumi istungeist võtsid osa tema liikmed — nõunikud ja assessorid. Iga kolleegiumi juurde asutati kantselei, kus kribistasid sulgedega sekretär, aktuaar, kantseleiametnikud, ära kirjutajad jne. Kolleegiumide eesotsas seisis Peetrile lähedased isikud. Nii näiteks juhatas Sõjakolleegiumi Menšikov, Admiraliteedikolleegiumi — Apraksin, Välisasjade-kolleegiumi — Golovkin, Mäe- ja Manufaktuurikolleegiumi — Bruce.

Vene kirikuvalitsuse muutis Peeter kantseleiks. Nähes kiriku ebasõbralikku suhtumist reformidesse, jättis Peeter patriarh Adriani surma järel (a. 1700) patriarhi koha täitmata. Oli ainult hooldaja — Stefan Javorski. 1721. a. kaotati patriarhiamet täiesti ja asutati Sinod, mis oli moodustatud kolleegiumi printsiibi järgi. Tema eesotsas seisis president.

b) Kohaliku halduse asutused.

Valitseva klassi seisundi kindlustamiseks ja tugeva võimu loomiseks kohtadel, küllalt tugeva, et hoida rahvamasse alistuvaina ja rõhutuina, oli tarvis luua tsentraliseeritud ning keerukas kohalik haldus.

Juba 1708. a., kui Bulavini ülestõus oli suurimas hoos, asutas Peeter 8 kubermangu: Moskva, Peterburi, Kiievi, Smolenski, Arhangelski, Kaasani, Azovi ja Siberi kubermang. Hiljem asutati veel kolm kubermangu: Nižni-Novgorodi, Astrahani ja Riia kubermang, endine Smolenski kubermang aga likvideeriti.

Kubermangu eesotsas seisis kuberner. Teda asendas viitsekuberner. Kohtuasju juhatas «landrihter», viljavarude kogumist — «ülem-proviantmeister». 1713. a. asutati kubeneri juurde nõukogu («konsiilium») kohalike aadlike valitud esindajaist. Neid esindajaid nimetati landraatideks. Tegelikult valiti landraate harva ja erilist tähtsust neil ei olnud. Kubermangus olid õuekohus, mis asendas hiljem likvideeritud landrihteri-ameti, ja linnakohtud.

Kubernerile kuulus täielik võim. Tema kätes oli mitte ainult tsiviil-, vaid ka sõjaväeline võim, sest tema käsutuses seisis sõjaväeosad.

1719. a. jagati Venemaa 50 provintsiks, millede eesotsas seisis vojevoodid, kes nimetati sageli kohalike mõisnike hulgast. Vojevood juhatas maakantsleid. Tulude kogumist juhatasid maakameriir ja rentmeister, leivavilja varude kogumist — proviantmeister. Metsad kuulusid «valdmeistri» kompetentsi.

Provints jagunes distriktideks, mida haldasid komissarid kohalike mõisnike hulgast. Võitluseks talupoegade rahutustega pärast pearaha sisseseadmist majutati üle kogu Venemaa kõikjale sõjaväed. Tekkisid polgudistriktid. Maksude kogumise järele hakkas valvama polgu staap, ja polgudistrikt sai sõjalis-politseiliseks administratiivühikuks.

Talupoegade rahutused suruti julmalt maha. Tugev, tsentraliseeritud kohalik haldus kindlustas mõisnike võimu kohtadel ja hoidis rahvamassid lõas ning alistumuses.

c) Armee ja laevastik.

Peetri nimega on seotud nekrutikohustuse alusel rajatud vene regulaarmee loomine. 1716. a. avaldati «Sõjaväemäärustik». Me nägime juba, kuidas sõdade kestel tekkisid ja tugevnesid vene armee ja laevastik.

1725. aastaks oli Venemaal, kaardivägi välja arvatud, 126 ratsa- ja jalaväepolku. Nendele tuleb lisada 100 000-line mitte-regulaarne ratsavägi — kasakad³⁰ ja kalmõkid.

Peetri valitsemise lõpuks omas Venemaa võimsat laevastikku, mis koosnes 48 suurest liini-purjelaevast ja 787 galeerist 28 000 madrusega, kes olid värvatud peamiselt põhjaranniku talupoegade ja suurte jõgede kaldail asetsevate külade elanikkude hulgast.

Venemaa armee ja laevastik olid küllalt võimsad, et kindlustada riigi sõltumatust. Peetri armee organisatsioon omas pärisorjuslikku iseloomu. Nėkrutivõtmisel ei säästetud kedagi. Mõisnikud kasutasid nekrutivõtmist sageli selleks, et anda sõjaväkke igasuguseid «ulakaid» ning neile vastumeelseid talupoegi. Toorus ja julmus kaasnesid iga nekrutitevärbamisega. Nutsid naised, emad, lapsed, kes saatsid oma mehi, poegi ja isasid «tsaari-teenistusse». Nuteti nagu sünnu järele. Minda teenima «igave-seks», mitte lootes kojutulekut: soldatite teenistus oli eluaegne. Julmad karistused, häbimärgistused ja hirm ülemuse ees olid distsipliini aluseks. Soldateid toideti halvasti. Nende põgenemine oli väga levinud nähtus.

* *

*

«Riigi tegevust iseloomustavad kaks põhifunktsiooni: sise-mine (peamine) — ohjeldada ekspluateeritavat enamikku, ja väline (kõrvaline) — laiendada oma valitseva klassi territooriumi teiste riikide territooriumide arvel või kaitsta oma riigi

³⁰ Vene riigis olid tol ajal Ukraina kasakad (hetmankonnas), Slo-bodaa-Ukraina, Doni, Tereki, Jaiki ja Siberi kasakad.

territooriumi kallaletungide vastu teiste riikide poolt. Nii oli see orjapidamiskorras ja feodalismi ajal»³¹.

Võimsa ning painduva tsentraliseeritud riigiaparaadi ja regulaarmee ning laevastiku loomine omas progressiivset, positiivset tähtsust. See aitas Vene rahvusliku riigi territooriumi kaitsta, kindlustas vene rahva sõltumatu olemasolu.

Kuid ei tule unustada, et Vene riik oli mõisnike ja kaupmeeste riik. Need hoidsid rahvamasse alistumuses ja viletsuses, lõas. Keerukas, kallis ja kohmakas riigiaparaat lasus kogu oma raskusega rahva õlgadel. Väljapressimised, altkäemaksu võtmine, «võimsate meeste» omavoli ja aeglane asjaajamine olid säilinud ning õitseudid. Altkäemaksu võtmise ja omavoli eest pidi Peeter laskma üles puua Siberi kubernerini vürst Gagarini. Nagu nägime, hukati altkäemaksu võtmise eest see, kelle kohuseks oli altkäemaksu võtmise väljajuurimine Venemaal — ülemfiskaal Nesterov. Altkäemaksu võttis isegi «vürstlik kõrgus» — Aleksandr Danilovitš Menšikov. Kuritarvitused ei lõppenud, sellest hoolimata et Peeter nendega energiliselt võitles.

Nii loodi bürokraatlik aparaat ja tekkis regulaarmee — kindlustuva ja õitsele puhkeva isevalitsusliku korra põhilised iseloomulikud eritunnused.

XXI. Venemaa majandus ja Peeter I majanduspoliitika.

1. Tööstus.

XVII sajandi Venemaal oli juba suuri tööstusettevõtteid, kuid nad ei suutnud rahuldada kogu maa vajadust tööstustoodete järele. Tööstuse nõrk arenemine Venemaal viis selleni, et ta oli sõltuvuses Läänest.

Armee ja laevastiku jaoks oli vaja tööstust, ja Peeter I majanduspoliitika seisis kaubanduse ja tööstuse edendamises,

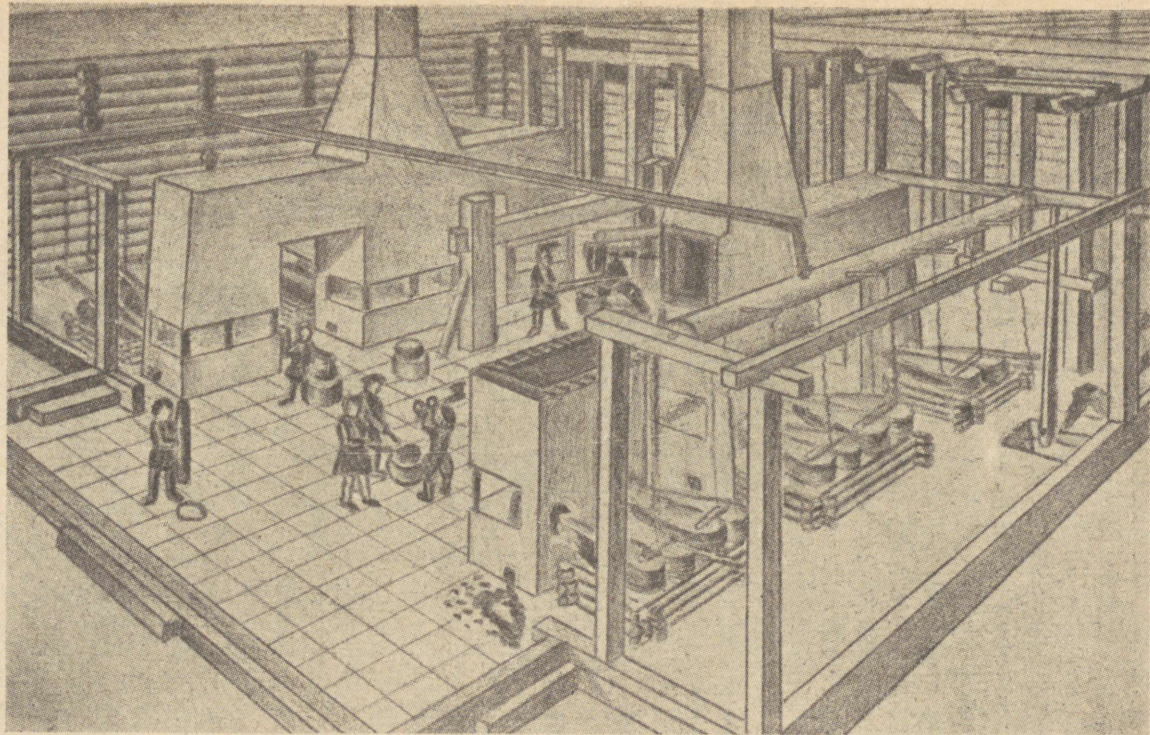
³¹ J. Stalin. Leninismi küsimusi, RK „Poliitiline Kirjandus“. Tallinn, 1945, lk. 530.

kaitsmises ja reglementimises. Peetri-aegne merkantilism taotles kaubanduse arendamise eesmärki sel viisil, et väljavedu ületaks sisseveo ja seega väärismetallid välisvaluutas koguneksid Venemaale. Need summad olid määratud tööstuse loomiseks, mida oli vaja kõigepealt riigi kaitseks.

Terve rea tööstusettevõtete loomise ja väljaarendamise tingisid peamiselt sõja vajadused. Seoses Azovi sõjakäikudega ja laevastiku ehitamisega Voronežis laiendati Borinski rauatehast, ehitati Voroneži verfi juurde Lipetski (rauasulatamis-) ja Kuzminski (rauatagumis-) tehas. Tuula raudtööstusrajoonis asutati viis uut tehast. Oka ääres loodi Dugnenski (rauasulatamis-) ja Menševski (kahuri-) tehas. Põhjasõja alguses pööras Peeter erilist tähelepanu Olonetsi jt. tehastele. Asutati Peetri (Petrozavodskis), Povenetsi jt. tehased. Puude ja sütega varustamiseks kinnistati nende juurde 12 000 talumajandit. Tehased pidid valama ja taguma kahureid, ankruid jne. Siis asutati kahuritehas Peterburis, Sestroretski tehas, kus valmistati kahureid, püsse, ankruid, naelu, traati jne. Sestroretski tehases töötas 629 inimest.

Määratu suure tähtsuse omandas Uural — XVIII sajandi vene metallurgia keskus. Siin rajati juba 1697. a. tohutu Nevjanski tehas — Uurali metallurgia esiktehas. Siis tekkisid tehased üksteise järel: Kamenski, Uktuski, Alapajevski, Jekaterinburgi jt. 1712. a-st peale ilmuvad Uuralis vasesulatamistehased. 1725. a. ulatub Uurali tehaste arv 11-le. Juba 1718. a. sulatati Venemaa tehastes $6\frac{1}{2}$ miljonit puuda malmi ja mitu tuhat puuda puhast vaske. Seejuures oli ainult 13% sulatatud riiklikes tehastes, 87% aga eratehastes, mis rõhutab tööstuslikuks arenguks vajalike tingimuste olemasolu Venemaa majanduses. Uuralis töötas andekas insener V. de Hennin, kes oli sinna saadetud Peetri poolt. Seatina ja hõbedat toodeti Nertšinski tehastes Siberis.

Armee ja laevastiku varustamiseks, müügiks siseturul ja ekspordiks välismaale tekkis 15 kalevi- ja villase riide, 15 lõuendi-, 11 naha-, 15 siidi-, 5 puuvillriide-, palju purjeriide-, köie- ja rida muid manufaktuure.

Rauatehas XVIII sajandil.
Kaasaegse gravüüri järgi.

Peetri valitsemise lõpul tegutses Venemaal ühtekokku 233 tööstusettevõtet, neist 45 suurt metallurgia- ja metallitöötlemistehast. Peetri loodud tööstus omas pärisorjuslikku iseloomu ja põhines, nagu näeme allpool, sunniviisilisel tööil. Kuid juba ainult tööstuse tormilise arenemise fakt ise omas tohutut tähtsust riigi tootlike jõudude edasisele arenemisele.

Peeter soodustas igati kaupmeeskonna ettevõtlikku tegevust. Kaupmehed, kes olid ehitanud tehaseid ja vabrikuid, said subiidiume, eesõigusi, monopole. Nii, tänu isiklikule algatusvõimele ja energiale, kasutades Peetri poolt osutatavat soodustust, arenes suurimaks tehaseomanikuks Uurali «kroonimata kuningas» — endine Tuula sepp Nikita Demidov.

Seevastu reglementis Peeter tootmist, nõudis teatava kvaliteediga toodangut, segas vahele tootmistehnikasse. Samasuguse hoolduse seadis valitsus sisse ka käsitöö ja kodutöönduse suhtes. Peeter nõudis kodu- ja käsitöölistel uue tehnika külgeharjutamist (nõudis näiteks naha töötlemist rääsiga).

Käsitöö- ja kodutööndusharud laienesid. Tekkisid suurtööstust teenindavad tööndusharud (lõime tootmine kalevite jaoks, nõõri valmistamine köievabrikute jaoks). Käsitöölised pidid moodustama tsunftid, kes valisid kaupade kvaliteedi järele valvavad vanemad. Tsunftimeistrid pidasid õpilasi, kes õppisid 7 aastat.

Tormiliselt kasvav tööstus avaldas suurt nõudmist tööjõu järele. Esialgu kinnistati Peetri-aegsete tehaste ja manufaktuuri juurde igasuguseid hulkureid, vargaid, kelme, «eksinud» naisi ja tüdrukuid, vange, väejooksikuid, kerjuseid jne.

Kuid seda laadi «töölised» muidugi ei soodustanud ettevõtete tootlikkuse arenemist. Tehastesse tööle tulevate «vabade inimeste» arv oli aga väike. Kõige sagedamini värvati «vabu töölisi» vaesestunud possadielanike hulgast. Tavaliselt tekkisid «vabade» palkamisel suured raskused — ei leidunud soovijaid.

Ja pärisorjuslikus riigis leiti pääs tekkinud raskusest puht-pärisorjuslikul viisil. Algas rahva tööjõu kasutamine sunnikorras. Uurali 11 tehase juurde kinnistas Peeter 25 000 riigitalupoega, Olonetsi tehase juurde — 12 000. Sageli kinnistati tehaste juurde talupoegi kaugeist kohtadest. Suurema osa aastast pidid

nad töötama tehastes, kulutades veel palju aega teekonnale. Hiljem veetsid nad peaaegu kogu aja tehases, saades ainult lühikese puhkuse põllumajanduslike tööde jaoks. Ettevõtte juurde kinnistatud talupojad olid äärmiselt raskes seisundis.

1721. a. ukaasiga lubati tööstureile ja kaupmeestele osta oma ettevõtete jaoks pärisoriseid talupoegi. Neid hakati nimetama possessiooni- ehk valdustalupoegadeks. Neid loeti kinnistatuks mitte omaniku, vaid tehase juurde; tehas, aga mitte kaupmees, oli nende «peremees». Neid võis müüa ainult ühes tehasega. Tulles vastu kaupmeestele-ettevõtjaile, rõhutas Peeter ühtlasi, et nad ei ole aadlikud ja ei või omada talupoegi pärisorjadena.

1711. a-st alates asutati suuremais ettevõtteis tööstuskoolid. Kirikuteenijate ja käsitöölise pojad läksid «õppusele mitmesuguste tööde meistrite juurde». Uurali mäetööstustehastel olid koolid markšneiderite, valajate jne. ettevalmistamiseks. Vene tehastes töötavad välismaalased-meistrid pidid igaüks mõne venelase välja õpetama.

Nii loodi kaadreid pärisorjusliku Venemaa kasvava tööstuse jaoks.

Peetri aegade «töörahas» elas äärmises vaesuses. Tööline sai soldatipalga — 6 rbl. 20 kop. aastas. Välismaalased ütlesid, et vene tööliste palk «peaaegu ei ületa summat, mis läheb vangi ülalpidamiseks». Töötati koidust ehani, 14—16—18 tundi, raskeis tingimustes, kaevandustes sageli vööni vees. Töötati käsitsi, masinad olid lihtsad, algelised. Tööd tehti füüsilise jõuga, igipõlise vene «dubinuška» saatel, kuni katkestuseni.

Nuiad, ahelad, hõõguv raud ootasid tõrkujaid. Tehaste sõjaväekomandod seisid valmis. Alistuvaid, nõrku hukkus sadadena kurnava töö ja uskumatult ebasanitaarsete elutingimuste tagajärjel. Katsuti end päästa põgenemisega. Mindi Siberisse, vaba Jaiki äärde, põhja poole, taigasse.

Algasid esimesed «tööraha» rahutused. 1715. a. puhkes ülestõus Reboli asula talupoegade hulgas, kes olid kinnistatud Olo-
neti tehaste juurde, ja neid tuli rahustada sõjavägede abil. XVIII sajandi 20-ndail aastail olid rahutused ja streigid Mos-
kvas kalevitehase «tööraha» hulgas; selles ettevõttes töötas 730

inimest. 1724. a. haarasid rahutused Lipetski ja Kuzminski tehaste juurde kinnistatud talupojad.

Need rahutused ei olnud veel töölisklassi väljaastumised, sest proletariaati veel ei olnud.

Tolle aja «töörahas» ei erinenud peaaegu millegi poolest talupoegkonnast ja talle oli omane talupoegade ideoloogia. Peetri aja «tööraha» stiihilised rahutused ei erinenud millegi poolest talupoegade stiihilistest ülestõusudest.

2. Põllumajandus.

Peetri valitsus teostas terve rea põllumajanduse arenemist soodustavaid korraldusvõtteid. Erilise ukaasiga pandi kehtima vilja niitmine vikatiga vana-vanaisade viisi sirbiga lõikamise asemel. Levitati väljaveoartiklikliks saanud uusi kultuure: viinamarju, ravimtaimi, tubakat; kasvatati uusi loomatõuge: meriino-lambaid, holmogorõ veiseid.

Valitsuse erilise ukaasiga 1715. a. ergutati lina külvamist ja kanepitöönduse organiseerimist. Metsade valvamiseks pandi ametisse «valdmeistrid» ja asutati metsnikke ettevalmistav kool. 1723. a. asutati eriline kontor, et «jalgida, kuidas haritakse põldu ja varustatakse rahvast ikalduste ajal leivaga».

Et põllumajanduse alal selline võimas stiimul riigi majanduse arendamiseks, nagu armee ja laevastiku vajadused, avaldas vähe mõju ja tootmise aluseks jäi kurnatud ning paljaksriisunud talupoja sunniviisiline töö, kes oma väikesel maalapil vedas kuidagiviisi otsad otsadega kokku, siis oli ka Peetri majanduspoliitika edu põlluharimise ja karjakasvatuse alal palju väiksem kui tööstuses.

3. Kaubandus.

Erilist tähelepanu pühendas Peeter kaubandusele. Ta arvas, et «kaubandus on inimkonna saatuse ülemvalitseja».

Peeter edendas kaubakompaniide loomist. Mõned kaupmeeste kompaniid said hiiglasuuri laene ja omasid erilisi eesõigusi. Nii näiteks sai Apraksinite kompanii 40 000 rbl. tolleaegses rahas,

Dokutšajev — 30 000 rbl. Sisseeveo vähendamiseks ja väljaveo suurendamiseks pandi 1724. a. kehtima eriline tariif, mis määras välismaalt sisseevetavaile kaupadele kõrged, 37,5% kauba hinnast moodustavad tollid. Tolle võeti välisvaluutas.

Tulemusena saavutas Peeter väliskaubanduses aktiivse kaubabilansi, milles väljavedu tunduvalt ületas sisseeveo. Peetri valitsemise lõpuks moodustas vene sisseevedu 2 100 000 rbl., väljavedu aga 4 200 000 rbl., s. o. täpselt kaks korda rohkem. Seejuures moodustasid vene väljaveo üldhulgas tooted 52%, toormaterjal aga ainult 48%. Määratu suured kasud tulid kaupmeeskonna ja aadli taskusse ning riigikassasse.

Tähtsaimaks linnaks, mille kaudu toimus väliskaubandus, sai Peterburi. 1722. a. navigatsiooniperioodil käis Peterburi sadamas 116 välismaa kaubalaeva, 1725. a. aga oli Neeva suudmes ankrus 914 kaubalaeva.

Informatsiooni hankimiseks välisturu kohta ja väliskaubanduse arendamiseks asutati kõigis suuremais välismaa linnades Vene konsulaadid. Igal aastal sõitis kaubandusliku praktika ja kommertsteaduste õppimiseks Euroopasse, Itaaliasse ja Hollandisse riigi kulul 12—15 noort kaupmeest Arhangelskist ja Moskvast.

Laienesid samuti ka kaubanduslikud sidemed Idaga. Peeter sõlmis kasuliku kaubalepingu Pärsiaga; arenes kauplemine Hiinaga Kjahta kaudu, jätkus Bekovitš-Tšerkasski sõjakäikude poolt katkestatud kauplemine Kesk-Aasiaga.

Kõikjal tekkisid aastalaadad, kaubahoovid, börsid, kaubasadamad, ehitati kanaleid. Juba 1698. a. tehti katset kaevata kanalit Doni ja Volga vahele. 1708. a. ehitati Võšnevolotski kanal, mis ühendas Volga Neevaga. 1718. a. alustati ringkanali ehitamist ümber tormise Laadoga järve. Asutati eriline Kommertskolleegium, mis juhtis vene kaubandust.

* * *

Peetri elu ja tegevuse lõpuks olid riigi tootlikud jõud valitsuse majanduspoliitika tulemusena tunduvalt kasvanud. Oli arenenud kaubandus, oli loodud Venemaa tööstuslik baas. Tingimused

tööstuse arendamiseks ja kindlustamiseks, kaubanduse kasvuks olid loodud juba Venemaa majandusliku arenemisega XVII sajandil, kuid Peetri majanduspoliitika andis võimsa tõuke, mis kiirendas riigi tööstuslikku arenemist ja laiendas tema kaubandust.

K. Marx kõneles Peetri kavatsusest luua kaubandus ja tööstus ühekorraga ³², märkides sellega Peetri majanduspoliitika sihi teadlikkust, ta püüet lühikese ajaga luua tööstust ja arendada kaubandust.

Peetri aja tööstusettevõtete hulgas oli palju niisuguseid, mis teenindasid elanikkonna vajadusi: siidi-, gobelääni- jm. manufaktuurid. Kuid mitte selles ei ole Peetri tööstuspoliitika põhisuund.

«Kui Peeter Suur, kel oli tegemist enam arenenud maadega Läänes, ehitas palavikuliselt tehaseid ja vabrikuid armee varustamiseks ja riigikaitse tugevdamiseks, siis oli see omapäraseks katseks mahajäämuse raamidest välja hüpata»³³.

Et see katse toimus pärisorjusliku Venemaa tingimustes ja seda teostas pärisorjapidajate tsaar, ei võinud katset kroonida täielik edu.

XXII. Ukraina, Volga-maad, Uurali-ala ja Siber Peeter I valitsusajal.

1. Ukraina.

Hetman Mazepa reetmine osutus pöördemomendiks Peetri poliitikas Ukraina suhtes. Olles õiendanud arved reeturliku kasakate vanemkonnaga, tuli Peeter vastu lihtsaile kasakaile ja linnakodanlusele, kes toetasid teda hetmani reetmise segaseil päevil, tühistas mõningad Mazepa «universaalid», kergendas kasakate ja linnakodanike õiguslikku seisundit, laiendas majanduslikku initsiatiivi, kaotas kasakate vanemkonna monopolid jne. Vanemkonna ülemvõimule anti hoop, kuid see-eest kaotas Ukraina oma teatava iseseisvuse.

³² Архив Маркса и Энгельса, т. V, lk. 348.

³³ И. В. Сталин, Об индустриализации страны и о правом уклоне в ВКП(б), Партиздат, 1935, lk. 16—17.

Laadoga kanali kaevamine.
Moravovi maali järgi.

Kasakate vanemkonna raadal Gluhhovis valitud uus hetman Ivan Skoropadski sai tsarismi mõju teostajaks.

Peeter otsustas likvideerida opositsioonilised elemendid ja kindlustada oma võimu Ukrainas. Peetri sõjaväed purustasid Zaporozje Setši, nii Vana kui ka Uue Kodak'i, ja Zaporozje kasakate riismed eesotsas laagriatamani Kosta Gordienkoga läksid «türklaste juurde», Dnepri alamjooksule, Oleški lähedale. Hiljem asustasid türklased osa kasakaid sealt Doonau taha. Kõik Dnepri-tagused elanikud, «kasakad ja muud», asustati 1711. a. hetmankonna territooriumile.

Hetman Skoropadski juures Gluhhovis oli vene esindaja. Seal oli majutatud ka kaks vene regulaarväge polku. Tohutud maad Ukrainas anti vene mõisnikele. Ukraina kasakapolgud sattusid vene ohvitseride komando alla. 1722. a. asutati Väike-Vene Kolleegium, mida juhatasid brigadiir Veljaminov ja kuus ohvitseri. Väike-Vene kolleegium teostas kontrolli hetmani üle. Hetman Skoropadski ja pea-vanemkond kaotasid oma tähtsuse.

Ukraina kuulus Senati kompetentsi, samuti kui teisedki Vene kubermangud. Kui 1722. a. Skoropadski suri ja vanemkond esitas uue hetmani, Pavel Polubotok'i, siis vangistati niihästi vanemkond kui ka hetman. Hetmani-ametile tuli lõpp. Ukraina kaotas järjest enam oma sõltumatuse, oma valitsuse jäanuseid.

2. Volga-maad ja Uurali-ala.

Peetri aegadel halvenes tunduvalt Volga-maade ja Uurali-ala naturaalmaksu-aluste talupoegade seisund. Nad pandi kõik peараha alla, mis ületas naturaalmaksu viiekordselt. Neile talupoegadele pandi ka rasked sunnised, millest kõige koormavamad olid Volga-äärsete põlismetsade raiumine ja parvetamine laevaehituseks. Iga 8 talupoja kohta tuli anda sügiseks ja talveks tööle üks hobuse- ja üks jalamees. Metsaraiumisel ja -parvetamisel töötas umbes 60 000 meest.

Elanikkonda sunniti vägivaldselt õigeusku astuma. 1713. a. avaldati ukaas, mis käskis ristimata tatari mursadelt kõik vene

talupojad ära võtta. Mittevene päritoluga pärisorised talupojad: tatarid, mordvalased, tšuvašid, kes soovisid lasta endid ristida, vabastati ristimata feodaali võimusest ja ajutiselt ka nekrutikohustusest. Tulemusena astusid sajad tuhanded mordvalased, tatarid, marilased ja tšuvašid õigeusku.

Vene mõisnikud haarasid paremad maad Volga alal eneste kätte.

Naturaalmaksu-alused talupojad panid vastu. Tuhandeid nendest põgenes idasse. Eriti visalt panid vastu baškiirid. Sageli ei maksnud nad üldse andameid. Veel enam, XVIII sajandi 20ndail aastail valmistusid baškiirid ülestõusuks ja leppisid kasahhidega kokku võidelda ühiselt tsarismi vastu.

3. Siber.

Valitsus viis Siberi rahvad järk-järgult naturaalmaksult karusnahkadega üle rahamaksule. Ka siin sunniti energiliselt peale ristiusku ja metropoliit Filofei, toetudes ohvitseridele ning ametnikele, ristas kõik ostjakid ja vogulid.

Vene kaupmehed, sõjaväed ja ametnikud tungisid Kamtšatka- ja Tšukotkasse. Siin elasid tšuktšid (luoravetlaanid), korjakid (nõmõlaanid) ja kamtšadaalid (itelmanid). Hiljuti alistatud ning vabadust armastavad tšuktšid ja kamtšadaalid panid vene vallutajaile vastu. A-il 1707—1711 oli kamtšadaalide ülestõus Bolšaja jõe ääres. Ülestõusnud korjakid vallutasid Aklanski kindlustatud asula ja piirasid Oljutorski. Suure vaevaga alistati kauge Kamtšatka vabad pojad.

Siit, Kamtšatkast, püüdis Peeter «jaapanlastega kauplemist alustada...», ja «kui Ameerika või selle vahel olevad maad ei ole Kamtšatkast väga kaugel..., siis võib alustada kauplemist sealsete maadega Vene impeeriumi kasuks». Selgeil päevadel, sõites oma laevadega ümber «Bolšoi Kamennõi Nos'i» (Dežnevi) neeme, nägid kasakad-rändurid kaugel idas «Suure maa» ähmasid piirjooni. See oli Alaska, Ameerika.

«Vene Kolumbused» valmistusid sõitmiseks itta, Ameerikasse. Möödub mõni aasta — ja Vitus Bering lahendab Peetri

algatusel mõistatuse: kas Aasia on Ameerikaga ühendatud, ja tema auks saab kahte mandrit lahutav väin Beringi väina nime-tuse; veel mõne aja pärast ühendab Rõlski kaupmees Grigori Ivanovitš Šelehhov Venemaaga «Vene-Ameerika».

Kõneldes maade omandamisest Idas vene aadlike, kaup-meeste ja ametnike poolt, tuleb arvestada selle protsessi kaht külge. Ühest küljest tõid vene kolonistid kaasa uued, eesrindli-kumad tootmise ja tootmissuhete vormid, uued, täiuslikumad majanduse vormid, kõrgema kultuuri alged, andes kohalikule elanikkonnale edasi ühiskondliku elu eesrindlikud vormid. Fr. Engels ütleb: «Vene valitsus... oli tsiviliseerijaks Mustale ja Kaspia merele ja Kesk-Aasiale, baškiiridele ja tatareile»³⁴. Tei-sest küljest oli see rahvusliku rõhumise levimise tingimuseks, põhjustas impeeriumi rahvaste võitluse tsarismiga ja vene valit-sevate klassidega, rahvusliku, usulise, klassi- ja riikliku rõhu-mise kandjatega.

XXIII. Peeter I väejuhikunst.

Peeter Suur, hiilgavate loomupäraste annetega ja kutsumu-selt sõdur, oli laialdase haridusega väejuht, kes tundis nii teo-reetiliselt kui ka praktiliselt kõiki sõjakunsti harusid. «Bombar-diir», «urjadnik», «kipper», «väejuht», «madrus» — kõik see oli Peetris harmooniliselt ühinenud. Kõiges oli ta «osav kunstnik».

Peeter kujunes pealetungioperatsioonide väejuhiks. Ta oli visa, ei kaotanud pead esimeste ebaõnnestumiste puhul, hindas vaenlase jõude kainelt. Erakordne orienteerumisvõime, usk endasse, oma otsuse õigsusse, külmaverelisu, van-kumatu meealekindlus, visadus, raudne energia, novaatorlik-kus kõiges — mündrist kuni mitmetorulise kahurini, nekruti-võtmisest kuni strateegiliste plaanideni, — kõik see teeb Peetri suureks väejuhiks, väejuhiks-reformaatoriks, kes tõstis vene armee ja vene sõjakunsti mõõtmatale kõrgusele.

³⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Письма, 1932, lk. 53.

Peeter tõi vene sõjakunstisse, strateegiasse, taktikasse, relvastusse, vene armee organisatsioonis palju niisugust, mis veel kauem kui poole sajandi pärast oli Lääne-Euroopas uudiseks. Peetri strateegilised plaanid on üllatavad oma ulatuselt ja originaalsuselt.

Peeter ei pidanud pimesi kinni liinitaktikast. Ta nõudis lahinguks sellist vägede rivistust, mis antud tingimustes oleks kõige otstarbekohasem, — rivistust kaheks, kolmeks või neljaks liiniks. Kahurvägi asetati sinna, kus olukord seda nõudis, ja ta manööverdas ühes jala- ja ratsaväega, mis selle aja kohta osutus väga tähtsaks uuenduseks.

Pealetungis saavutab Peeter erilise manööverdamisoscuse, kaitses on ta alati aktiivne ja püüab võimalikult kiiresti anda vaenlasele lööki. Temale on kaitse pealetungi ettevalmistuse vahendiks. Peetril oli iga sõjakäigu jaoks üksikasjaliselt väljatöötatud strateegiline plaan, mida ta täitis kõrvalkaldumalt kuni vaenlase täieliku purustamiseni või kapitulatsioonini.

1708.—1709. a. sõjakäigus ahvatles Peeter Karli mõõtmatule vene tasandikele, «näljutas» rootslasi, väsitas neid «väikese sõjaga», vältides pealahingut, ja, olles kogunud jõudu, hävitas võõramaised vallutajad parajal hetkel. Poltava lahingus avaldus Peetri sõjanduslik geenius kogu oma suuruses. Peetri kaasaeglane, tuntud prantsuse sõjakirjanik Rocquancourt kirjutas Poltava lahingust: «Kas tema (Peetri) poolt tehtud korraldused ei olnud teiste rahvaste ennetamiseks ja neile õppetunniks? Tuleb märkida selles lahingus uut taktikalist ja fortifikatsioonilist kombinatsiooni, mis osutus tõeliseks progressiks nii ühele kui ka teisele. Kõrvaldades rutiini, mis ammustest aegadest sundis armeesid jääma pikkades liinides retransšmentide taga liikumatuks, varjas Peeter oma jalaväe eestpoolt reduutidega, mis olid kaunis suurte vahemaadega üksteisest eraldatud... Selle viisiga, mida seni polnud tarvitatud, kuigi see oli ühte viisi kohane nii pealetungiks kui ka kaitseks, pidi hävitatama avantürist Karl XII-nda kogu armee.»

Olles aktiivse kaitse pooldaja, püüdes «leida vaenlast tema omal maal», oskas Peeter otsustaval momendil säästa armeed

ja kasutada sõjategevuse piirkonna sügavust vaenlase purustamiseks. Peeter valmistus lahinguks kui «väga ohtlikuks ettevõtteks», teostades selle ettevalmistuse erilise hoolikusega. Sama ettevaatlikkusega kasutas ta «märke-manöövreid». Baa-side ehitus ja juurdeveosüsteem hoidsid väe lahinguvalmis, ja saavutatud võidu energiline kasutamine viis lõpule edu lahinguväljal.

1716. a. «Sõjaväemäärustik» ja 1722. a. täiendavad artiklid nõudsid ohvitseridelt arukust, oskust määrustikku rakendada, aga mitte, et nad peaksid temast kinni «nagu pime müürist, sest seal on määrused kirja pandud, aga aegu ja juhtumeid ei ole». Komandör pidi tegutsema, «nagu jumal pähe paneb», ja temalt nõuti taibukust, algatusvõimet ning energiat. Soldateilt nõuti samuti taibukust ja algatusvõimet. Õppus oli lihtne, mitte keeruline. Peeter ei dresseerinud, vaid kasvas soldateid, arendades nende kohuse-, au- ja ühistunnet ning isamaa-armastust.

«Oma geeniusel, jõul, peaaegu ilma kõrvalise abita, saavutas ta edu, mis ületas kõik ootused, ja viib oma riigi muidugi varsti naabreile ähvardavale võimsusastmele» — nii kirjutas juba 1705. a. märtsis Inglise resident Charles Whitworth riigisekretär Harley'le. Peetri kool sõjanduses oli loodud suure reformaatori geeniusel poolt tema enda kogemuste alusel, vene soldati suurepäraste omaduste arendamise alusel, vene lahingukogemuste arvestamise alusel, kusjuures kõike välismaist, kõike võõrast võeti vastu alles pärast hoolikat kaalutlemist ja ümbertöötamist vastavalt vene tingimustele. Peeter lõi rahvusliku vene regulaarmee, mis oli kujundatud vene sõjalise vahvuse arendamise alusel.

Vene armee oli rahvuslik nimelt seepärast, et tema soldatid olid venelased: talupojad, töölised jne. Seades sisse nekrutivõtmise, määras Peeter sellega ka oma armee koostise: see koosnes rahvast, värbas oma kaadreid rahvamassist. Sellega sisendas Peeter armeele kõik need moraalsed omadused, mis iseloomustavad vene rahvast: mehisus ja püsivus, vastupidavus ja heroism, armastus kodumaa vastu ja rahvatarkus, kuulus vene taip.

See Peetri regulaararmee sünnitas edaspidi palju kangelasi: Kunersdorfi ja Berliini, Ismaili ja Focşani, Rõmniki ja Itaalia sõjakäigu, Borodino ja Sevastopoli kaitse, Galiitsia lahingu ja Brussilovi läbimurde kangelased. Peetri lippude all võitlesid Suvorovi «ime-vägilaste», kaheteistkümnenda aasta, 4-nda bastioni ja Malahhovi kurgaani kaardiväelaste vanaisad, vana-vanaisad ja esiisad.

Peeter lõi vene regulaararmee, ja, järgides Poltava traditsiooni ning oma rajaja testamenti, täienes ja arenes sajan-dite jooksul, on see auga suutnud kaitsta Venemaa sõltumatust.

XXIV. Kultuur ja haridus.

Olles läbi uurinud rea teadusi ja osates täiuslikult mitmesugust käsitööd, külastades lakkamatult, nagu mitte ükski teine valitseja maailmas, mitmesuguseid maid, tundis Peeter teravalt, võib-olla teravamalt kui ükski teine kõige eesrindlikumaist kaas-aegseist venelastest XVII sajandi lõpul ja XVIII sajandi algul, Venemaa kultuurilist mahajäämust.

Enamiku vene bojaaride ebakultuursus, rumalus, harimatus, mis olid ühinenud paadumusega ja vastumeelsusega loobuda vana-vanaisade kombeist, olid kõiges märgatavad. Vene aadel mitte ainult ei kartnud «teadusi» ja «ladinlust», vaid ei tahtnud isegi seljast heita ebamugavat, rasket, pikka vene rõivast põl-vini ulatuvate varrukatega ja puudalise karusnahkse bojaari-mütsiga jne. Habet ja vurrusid peeti puutumatuks, nagu ka kogu Vana-Moskva elulaadi, liikumatut ning unist, tema vana-vene majadega, teenijasperega, puhkusega sulgpadjul pärast tundide-pikkust rammusat lõunat, pikkade palvetega, alaliste jumalatee-nistustega, istumisega bojaaride duumas, tülidega ja nääklustega kohtade pärast, selle pärast, kes on suuremast soost.

Tänane päev sarnanes eilsega, homne aga ei erinenud mil-legi poolest tänasest. Tuimus, piiratus, harimatus, soovi puu-dumine midagi paremat otsida, hirm ja sallimatus kõige uue suhtes iseloomustasid vene bojaarkonna ja aadli suurema osa meeleolu.

Ja sellesse läppunud õhkkonda tõi Peeter ühes oma lähimate kaaslaste ringiga uue, värske voolu. Kandes välismaist rõivastust, mitte veel jõudnud endale kasvatada vene bojaari uhkust — habet, sundis Peeter 1698. a., välismaalt tagasi tulnud, kõiki habemed ära lõikama, aga kes juba kuidagi ei suutnud sellest ilustisest loobuda, neilt käskis «võtta igaühelt kuuskümmend rubla».

Peetrile olid vanamoeline rõivas ja habe igipõlise vene mineviku pooldaja tunnuseks, mineviku, mida ta nii vihkas. Ja oma võimu kasutades hakkas Peeter tegutsema. Eriliste ukaasidega a-il 1700—1701 pani ta kehtima ungari, saksi või prantsuse eeskujule vastava pealisrõiva kandmise. Saapad, kingad ja mütsid järgisid saksa eeskju. Naised aga pidid rõivastuma täiesti sakslaste moe järgi: kandma kleite, seelikuid, kingi ja kübaraid.

Kõik hakkasid kandma lühikesi veste ja kaftaneid, ratsasaa-paid, puuderdatud parukaid. Harjunud rõivaist ja habemeist loobuti vastumeelselt. Kuid rätsepail oli keelatud ömmelda midagi vene rõivaist, kaupmehi ähvardati vene rõivastega kauplemise eest piitsa ja sunnitööga, erilised valvurid võtsid rahatrahvi vene rõivaste ja habeme kandmise eest. Kardeti ka tsaari valju käratust. Võeti tarvitusele eriline märk nende jaoks, kes tahtsid habet kanda ja olid vastava maksu tasunud, — metallžetoon, millel oli habeme kujutus ja pealkiri: «Raha on võetud.» Ainult vaimulikkonda ja talupoegi ei puutunud, jättes neile nende habemed.

A-st 1700 võttis Peeter tarvitusele ajaarvamise «Kristuse sündimisest», aga mitte enam «maailma loomisest», nagu oli varem, pannes niisiis kehtima Lääne-Euroopa riikide ajaarvamise. Uusaasta algas nüüd 1. jaanuaril, nagu kõikjal mujal, aga mitte enam 1. septembril, nagu oli enne reformi.

1703. a., esmalt Moskvas, siis ka Peterburis, hakkas ilmuma esimene vene ajaleht «Vedomosti» (Teated), mida toimetas Peeter ise. Vana, kiriku-slaavi kirja ebamugavus andis end varsti tunda ja Peeter asendas ta enda leiutatud, latiniseeritud kirjaga, mida venelased mõningate muudatustega tarvitavad nii

kirjas kui ka trükis veel praegugi. 1710. a. võeti see ilmalik kiri üldiselt tarvitusele.

1704. a. pandi kehtima teatavad kindlad määrused linnade ehitamiseks. Moskva Kremlis ja Kitai-gorodis lubati ehitada ainult kivimaju. Teatavat tüüpi maju ehitati ka Peterburis. Võeti tarvitusele linnatänavate sillutamine munakividega ja nende valgustamine.

1702. a. hakkas Moskvas töötama «puust kometimaja» — esimene alaline teater, kus esines Danzigist väljatellitud Kunschti trupp. Trupi juures oli teatrikool, kus õppisid kantselekirjutajate lapsed.

Nii algas Peeter oma esimesi reforme, mis pidid lõplikult kõrvaldama iganenud mineviku. See Moskva minevik juba ainult oma habemiku välimusega sisendas Peetrile mõtte tõrk- saist streletsidest, nürimeelseist, argadest, kuid õelaist bojaaridest, vandenõudest ja mässudest enda ja oma reformide vastu — kõigest sellest, mis tuhandepuudalise pommina lohises edasimineva Venemaa järel, pidurdades tema samme, takistades tema edu, ja mille nimi oli — mahajäämus.

Toorelt, barbaarselt, julmalt, vangiraudadega ja sunnitööga, tõrkujate ja vana-vanaisade kombeist kinnipidajate õlgadele langevate keppide vihina saatel juuris Peeter välja paadumust ja mahajäämust kultuuris, teaduses, igapäevases elus ja isegi vene- laste välimuses, «mitte peatudes barbaarsete vahendite ees võitluseks barbaarsuse vastu» (Lenin). Sel viisil «Peeter kiirendas lääne-euroopluse ülevõtmist barbaarse Venemaa poolt» (Lenin).

Peeter armastas ja hindas teadust. Juba 1697. a. koostas kuulus õpetlane Leibniz Peetri ettepanekul märgukirja teaduse arendamisest Venemaal. Erilised ekspeditsioonid saadeti põhja — otsima sealtkaudu mereteed Indiasse —, lõunasse, Kesk- Aiasse. Idasse minekuks valmistus Beringi ekspeditsioon, kellele oli ülesandeks tehtud selgitada, kas Aasia on Ameerikaga ühendatud.

1723. a. saadeti Madagaskari saare kaudu ekspeditsioon Indiasse. Peeter ise koostas Kaspia mere esimese, väga hea

kaardi. Valmistati esimesi kaarte Venemaa loodusvarade ja teede kohta.

Peetri «kunstkaamerasse» (muuseumi) koguti igasuguseid haruldasi esemeid. Vanad kinkeürikud, käsikirjad ja muud allikad veeti kokku ühte kohta, nimelt Senatisse.

Tõlgiti ja trükiti igasuguseid raamatuid laevaehituse, artilleeria, fortifikatsiooni, arhitektuuri, matemaatika jne. alalt. «Navigatsioonikooli» juurde Moskvasse asutati Venemaa esimene astronoomiline observatoorium, kus töötas inglane Forwardson.

Just enne oma surma kirjutas Peeter alla ukaasile Teaduste Akadeemia ja selle juurde ülikooli ning gümnaasiumi asutamise kohta. Need avati juba Katariina I ajal.

Peetri ajal arenes ka esimeste vene õpetlaste tegevus. Nende hulgast paistavad eriti silma: talupoja poeg Ivan Possoškov, vene majandusteadusliku mõtte suurim ning originaalne esindaja, kes kirjutas tähelepanuväärse «Raamatu vaesusest ja rikkusest», mis on pühendatud majanduslikele ja sotsiaalseile probleemidele; matemaatik Magnitski, kes kirjutas esimese vene matemaatikaõpiku, mille järgi õppis Lomonossov; tõlkija, ajaloolane ning astronoom Kopijevski; mehhaanik Skornjakov-Pissarev; andekas leiutaja, treial, mehhaanik ning kirjanik Nar-tov; ajaloolased, filosoofid, füüsikud ning filoloogid vennad Lihhuda'd, Ioanniki ja Sofroni; filoloog ning ajaloolane Polikarpov; riigisekretär Makarov, kes kirjutas Peetri toimetusel ilmunud «Rootsi sõja ajaloo»; geograaf, etnograaf, ajaloolane, kodu-uuriija ning arhitekt Remezov; publitsist, usuteadlane, õigusteadlane, suur ühiskonna- ning kirikutegelane ning Peetri isevalit-suse ideoloog Feofan Prokopovitš; Vassili Nikititš Tatištšev, «vene ajaloo isa», mäetööstuse organiseerija, esimeste tehnika-koolide looja, diplomaat ning riigitegelane. Kauges põhjas aga, Denissovka külas Holmogorõ juures, «tõusis vene teaduse päike» — Mihhail Vassiljevitš Lomonossov.

Peeter pühendas suurt tähelepanu koolile. Me nägime juba, kuidas tekkisid «arvutamis»-, fortifikatsiooni-, navigatsiooni- jt. koolid.

Avati Inseneri- ja Meditsiinikool Moskvas, Mereakadeemia Peterburis, kool kantseleikirjutajaile, tööstuskoolid suurte ettevõtete juures.

1705. a. asutati Moskvas, Pokrovkal, õpetatud pastor Glücki eriline «gümnaasium», kus õpetati geograafiat, poliitikat, ladina, kreeka, vana-heebrea, prantsuse ja saksa keelt, ratsutamist, tantsimist jne. Selle gümnaasiumi õpilaste seas oli vürst Barjatinski ja Buturlini kõrval ka soldatite ja possaadielanike lapsi, kes said riigilt «palka», mille määr sõltus õppeedust. Moskvas oli Slaavi-Kreeka-Ladina Akadeemia, kus õpetati keeli, retoorikat, usuteadust jne.

Peeter katsus asutada ka rahvakooli laiematele hulkadele. Need olid nn. «arvutamis»-koolid, kus õpetati kirjutamist, aritmeetikat ja geomeetriat. Need avati provintsilinnades. Kuid «arvutamis»-koole asutada polnudki nii kerge. Õpetajad, Moskva Matemaatikakooli endised kasvandikud, ei leidnud kohale sõites õpilasi. Vojevoodid saatsid erilised väekomandod õpilasi värbama. Possaadielanikud palusid endid igati «arvutamisteadusest» vabaks, kartes, et lapsed tõmmatakse käsitööst ja kauplemisest eemale.

Mahajäänud meeleolusid soodustas vaimulikkond. Tõsi küll, piiskopid lasksid avada omad, kirikukoolid (1725. a-ks oli 46 kirikukooli), kuid vaimulikkond enamikus ei suutnudki loobuda umbusaldusest ilmaliku teaduse vastu.

Koolidesse värvatud õpilasi hoiti vägivaldselt kinni nagu vanglas, kartes, et nad muidu põgenevad, mida oligi korduvalt juhtunud. Distsipliin oli karm, kepi abil ülalhoitav. Isegi aadlikele määratud Mereakadeemias seisis õppetöö ajal igas klassis erusoldatid, piitsad käes, olles iga sekund valmis «korda looma».

Peetri reformid muutsid järsult aadli elu. Väliselt ei erine nud vene aadlikud enam milleski oma Lääne-Euroopa klassiven dadest. Nad kandsid välismaa rõivaid, puuderdasid oma parukaid, nende kõnes oli palju võõrkeelseid sõnu ja kõnekäande. Üksteisega suhtlemises juhindusid bojaarid raamatust «Käsud, kuidas kirjutada mitmesuguseid komplimente», igapäevases elus — raamatust «Nooruse aus peegel», milles sügavamõtteliselt

soovitati: «... lõika oma küüsi, et ei paistaks, nagu oleksid nad sametiga ääristatud... ära haara esimesena vaagnast ja ära õgi nagu siga... ära nohise süües... ära kõlguta jalgu, ära laku sõrmi, ära näri konte... hambaid ära puhasta noaga... söö seda, mis on sinu ees, aga ära haara mujalt... süües ära mat-suta, nagu siga, ja ära kratsi pead... Sagedasti aevastada, nina nuusata ja kõhida ei ole sünnis... ära ehita oma taldriku juurde aeda kontidest, leivakoorukestest ja muust.»

Lõbusaks ajaviitmiseks hakati pidama assambleesid — «vabu koosviibimisi». Suursugused inimesed korraldasid neid järgemööda. Ühes saalis tantsiti, teistes tubades joodi, suitsetati, mängiti kabet, malet, kaarte, aeti asjalikku juttu, tehti nalja. Tantsiti kuni ümberkukkumiseni, joodi samuti ümberkukkumiseni, eriti kui tuli päevakorrale «suure kotka karikas» — tohutu pokaal, mille pidi tühjaks jooma see, kes oli milleski eksinud. Sageli pakkus seda pokaali Peeter — suur assambleede harrastaja. Kui alkohol hakkas aadlikule pähe, varises rutuga pealevõõbatud euroopa kultuuri kullakord maha. «Suursugused» aadlikud aele-sid joobnuina, sõimlesid, kaklesid. Unised preilid ja proud vah-tisid tuimalt, mitte sõnagi kõneldes, või tantsisid niisama vaiki-des ning asjalikult kuni täieliku rammestuseni.

Kuid läbi assambleede kisa, kära ja tubakasuitsu tärkasid muusikahelide ja pokaalidekõlina saatel uue kultuuri alged. Uus hakkas kindlamaks muutuma. «Püha Venemaa» kohal helisesid matusekellad. Maeti «Vana-Moskva» elu.

XXV. Reformide vaenlased.

Mida enam tugevnes uus Venemaa, seda ägedamaks muu-tusid ta vaenlased. Bojaaride elamuis, heites eest «võõramaise maski», kiskudes vihaga peast paruka, jagas mungaga — «püha isaga» — lämmatavat raevu Peetrit vihkv kahekeelne «au-kandja». Kloostreis sosistasid Peetrile vastumeelsed «teiste töö-vaeva sööjad» — mungad, eestseisjad, abtid. «Vagade hullude» ja kerjuste kaudu levitati absurdseid kuuldusi ja lugusid vale-

tsaarist, kes on Stokholmis salaja ümber vahetatud, tsaarist-antikristusest. Moskva vanausuline kaupmees lõi risti ette kahe sõrmega, kutsudes taeva äikest antikristusele-Peetrile. Põhja-maa taiga mahajäetud klooster-asulais põletasid vanausulised endid sadadena. Räägiti tsaari tapmisest.

Salaja, arglikult valmistus reaktsioon võitluseks. Reaktsiooni tähiseks sai tsareviitš Aleksei Petrovitš, Peetri poeg tema esimese naise Jevdokia Lopuhhinaga, sündinud 1690. a. Jevdokia Lopuhhina ei sarnanenud milleski oma mehega. Ta ei võinud Peetrile andestada tema asjalikkust ning oma perekonna ignoreerimist. Peetril polnud kunagi aega oma pojaga tegemist teha. Teda kasvatas ema ning tegi seda ebasõbralikus vaimus isa ja kõigi nende vastu, kes teda ümbritsesid. Kui Jevdokia Lopuhhina pühitseti nunnaks, hakkasid Aleksei kasvatust juhtima Peetri õde ja konservatiivsed bojaarid-«kavalerid»: Vjazemski, Aleksei Narõškin, Kolõtšev, Abram Lopuhhin, ülempreester Jakov Ignatjev.

Aleksei otsekui kehastas minevikku siirduvat «Vana-Moskva» Venemaad. Isast erinevalt armastas ta usuteadust, pühasid raamatuid, «kirikuisade tegusid», skolastikat, ei sallinud aga positiivseid teadmisi ja teadusi: matemaatikat, joonestamist, artilleeriat jne. Nõrgatahteline, õel ning arenematu, mitte õppida sooviv, haiglane ning inertne Aleksei töötas kõigiti vastu Peetri püüdele kasvatada endale väärilist järglast, põhjendades seda asjaoluga, et ta olevat väga halva mäluga ning vaimselt ja kehaliselt jõult mitmesuguste haiguste tõttu väga nõrgaks jäänud ning mitte kohane nii suure rahva valitsemiseks.

Peetril tuli teda ähvardustega sundida õppima ja sõjakäikudel aitama. Alekseid ümbritseva reaktsioonilise vaimulikkonna ja bojaarkonna hulgas kõneldi avalikult sellest, et Peetri surm oleks tõeliseks õnnistuseks. Aleksei unistas kuuldavalt sellest, kuidas ta tsaariks saades hävitab Peterburi, annab mere rootslastele, laseb armee laiali, hävitab laevastiku, pöördub tagasi vanaisa poolt loodud korra juurde, hakkab talvel elama Moskvast, suvel — Jaroslavlis.

Lahkheli isa ja poja vahel kasvas pidevalt. Rahutusega jäl-

gis Peeter Aleksei mõtteid ja käitumist. Soovides poega välismaalastega lepitada, naitis Peeter ta 1711. a. saksa (Wolfenbütteli) printsessi Charlottega. Abikaasad olid teineteisele võõrad. Charlotte ei osanud isegi vene keelt. 1715. a. sündis neil poeg Pjotr (tulevane keiser Peeter II), Charlotte aga suri mõne päeva pärast.

Natuke aega hiljem andis Peeter Alekseile kirja, milles ta nõudis, et see muudaks oma käitumist, sest «parem võõras hea kui oma kõlbmatu». Aleksei vastas troonist loobumisega. Peeter ei uskunud teda. Ta mõistis, et reaktsiooniline bojaarikond peab Alekseid alati seaduslikuks troonikandidaadiks, Aleksei aga troonile astudes pöörab kõik jälle vana moodi. Tsareevitši pilgud olid pööratud mitte ette — tulevikku, vaid taha — minevikku. Peeter ei uskunud tema loobumise siirusesse ka siis mitte, kui Aleksei nõustus selle tõenduseks mungaks hakkama. Peetril oli õigus. Aleksei sõber Kikin ütles tsareevitšile: «Mungamüts pole ju pähe kinni naelutatud, teda võib ka ära võtta.»

Aleksei ei peatunud avaliku reetmise ees, astudes läbirääkimistesse Rootsi ministri Görtz'iga, ja kui 1716. a. välismaal viibiv Peeter talle kirjutab, et ta kas sõidaks isa juurde või läheks kloostrisse, sõitis Aleksei välismaale, kuid mitte isa juurde, vaid Viini — keisrilt isa vastu abi paluma.

Keiser Karl VI võttis ta oma kaitse alla ja saatis peitu. Kuid Pjotr Tolstoil õnnestus Aleksei Napolis leida ja veenda teda Venemaale tagasi tulema. 1718. a. jaanuaris oli Aleksei juba Moskvast. Peeter lubas talle «armu», kui ta annab üles oma kaassüüdlased. Aleksei nimetas Kikinit, Vjazemskit, tsarevna Maria Aleksejevna. Vangistati Jakov Ignatjev, Abram Lopuhhin jt. Juurdlusele toodi ka Jevdokia Lopuhhina oma lähimate isikutega — peapiiskop Dossifei ja major Gleboviga. Juurdlusel selgus, kui kaugele oli läinud see reaktsiooniline opositsioon. Varsti algas Aleksei armukese Jefrossinja ja lõpuks Aleksei enda ülekuulamine. Tsareevitš paigutati Petropavlovski kindlusesse vangi. Süüdlasena paljastatud Aleksei tunnistas, et «kui mässajad oleksid mind kunagi kutsunud», oleks ta asunud vandenõu etteotsa. Tsareevitši süüdi olek oli kindlaks tehtud.

127 isikust koosnev eriline komisjon mõistis tsareevitšile surmaotsuse selle eest, et ta «kavatses astuda troonile mässajate abil, võõramaa keisri ja välismaiste vägede abil, rüüstates kogu riigi...»

26. juunil 1718 hukati tsareevitš Aleksei. Reaktsiooniliste jõudude panus tsareevitš Alekseile oli kaotatud.

XXVI. Tsaari perekond. Peeter I surm.

Tsareevitš Aleksei lugu ja asjaolu, et Peetri pojad tema teise naise Jekaterinaga (Katariinaga) varakult surid, sundisid Peetrit troonipärimise korda muutma. 1722. a. avaldas Peeter ukaasi troonipärimisest, mille kohaselt tsaar võis määrata troonile kelle tahes oma äranägemise järgi. Oma teoses «Monarhi tahte õigsus» püüdis Feofan Prokopovitš sellist troonipärimise korda kõigiti õigustada, toetudes isevalitsuse ideele. Peetri teine naine, endise nimega Marta Skavronskaja, põlvnes lihtsast perekonnast. Ta elas teenijana pastor Glücki majas. 1702. a., Marienburgi vallutamisel, oli ta vangi langenud. Peeter tutvus «Liivimaa vangiga» Menšikovi majas. Varsti astus Marta õigeusku ja võttis nimeks Jekaterina. 1712. a., pärast kahe tütre, Anna ja Jelizaveta sündimist, abiellus Peeter Jekaterinaga formaalselt. 1724. a. Jekaterina krooniti ja teda hakati nimetama keisrin-naks. Peetri elu lõpul oli troonipärimise küsimus üsna segane. Peetri ja Jekaterina pojad surid lapsepõlves. Anna oli määratud Holsteini hertsogi naiseks, Jelizaveta oli alles väike. Jekaterina kroonimine otsekui ennustas, keda Peeter peab oma järglaseks.

1724. a. hilissügisel, novembris, karile jooksnud paati päästes Peeter külmetus ja haigestus. 1725. a. jaanuaris hakkas tal väga halb. 27. jaanuaril nõudis ta paberit. Nõrgenenud käega suutis Peeter kirjutada: «Andke kõik...», kuid siis kadus ta jõud täiesti. Ta suri varsti. Kellele kavatses ta «kõik anda», keda määrata oma järglaseks, see jäi teadmatuks.

Petropavlovski peakirikus, tohutul hulgal kokkutulnud rahva ees, pidas Feofan Prokopovitš matusekõne. See oli lühike, kuid

kestis umbes tund aega, sest alatasa katkestas seda vali nutt. Prokopovitš ütles: «Mis see on? Milleni oleme elanud, oh venemaalased! Mida näeme? Mida teeme? Peeter Suurt matame.» «Kuid Peetri teod elavad edasi,» jätkas oma kõnet Feofan Prokopovitš. «Ta jättis meid maha,» ütles ta Peetrist, «kuid mitte kerjustena ega vaestena... tegi (Venemaa) vaenlastele kohutavaks — kohutavaks ta ka jääb; tegi kuulsaks üle kogu maailma — kuulus ta ei lakka ka olemast.»

XXVII. «Peetri pesakond».

Me nägime juba, millist vastutöötamist leidis Peeter valitseva klassi üksikute rühmitiste poolt, üksikute isikute poolt ja isegi oma perekonnas. Polnud kerge võita vene aadli inertsust ja tuimust. Mitte põhjusest ütles Ivan Possoškov: «Meie monarh veab märke kümne eest, mäest alla aga veavad miljonid...» Peeter kaebas sageli, et tal mitte ainult pole järglast, vaid on puudus ka tublidest abilistest. Ta kirjutas Jekaterinale: «Vasakut kätt ei oska valitseda ja olen sunnitud hoidma ühes käes nii mõõka kui ka sulge; aga kui palju on abilisi, seda tead ise.» Seda enam väärivad tähelepanu need, kes raskustest hoolimata aitasid jõudumööda Peetrit tema uuendustes.

Järk-järgult veendus üha rohkem bojaare selles, et Peetri tegevus on Venemaalale tarvilik, mõned aga hakkasid tungima juba isegi reformide mõttesse, innustusid nendest, sageli kogu hingega, mitte harva aga ka isiklikel omakasupüüdlikel kaalutlustel, ja kindlustasid endale karjääri, võttes osa Peetri palavikulisest tegevusest. Peetri esimesed lähimad isikud olid Boris Aleksejevitš Golitsõn, Fjodor Jurjevitš Romodanovski, Avtonom Golovin ja välismaalased: «prantsuse *débauchant*» François Lefort, šotlane Patrick Gordon, Timmermann, Brandt, Bruce jt. Kuid paljud nendest lahkusid varsti tegevusest, teised surid.

Peetri «pesakonnas» oli mitmesuguseid inimesi. Peetrit ümbritsevad ka Moskva vanad aristokraatlikud perekonnad: Dolgorukid, kelle hulgast paistis eriti silma vürst Jakov Fjodorovitš Dolgoruki, kes oli kuulus oma avameelsuse ja otsekoheuse

poolest ning hindas kainelt Peetri tegevust, Golitsõnid, Golovinid, Šeremetevid, Buturlinid jt. Need olid Venemaal veel XVII sajandil valitseva bojaaride-aristokraatia esindajad.

Peetri «õukondlaste» hulgas on juba rohkesti ka uusi inimesi, kes põlvnesid pealinna vanadest aadliperekondadest. Need «Peetri pesakondlased» on: Artemi Volõnski, Ivan Nepljujev, Vassili Nikitišt Tatištšev; nende hulgas on ka «kõige targem pea Venemaal» (nagu tähendas ta kohta Prantsuse saadik Campredon), endine õukonna rühmitiste võitlusest osavõtja 1682. a., väga osav diplomaat — krahv Pjotr Tolstoi (kunagi pidas Peeter teda loomulikult oma vaenlaseks, kuid andestas talle kõik tema mõistuse ja talendi pärast ning võttis ta jälle teenistusse). Nende hulgas on ka Peetri lang krahv Apraksin, kõige kuivamaisem vene admiralidest, Peetri sõber, kuid tema reformide salavaenlane, ja palju teisi. Palju välismaalasi sai mõjukaiks isikuiks ning Peetri lähimaiks abilisteks. Targad ning aktiivsed olid nende hulgast insener de Hennin, krahv Bruce, Münnich jt.

Tundes puudust aktiivseist, tarkadest, energilistest ning ustavaist isikuist aadli hulgast ja erinevalt oma esivanemaist mitte kunagi omistades tähtsust päritolule, «suursugususele», ümbritses Peeter end «kõige lihtsamast soost» inimestega. Nende hulgas paistab eriti silma õukonna tallipoisi poeg Aleksandr Danilovitš Menšikov, kes lapsepõlves müütas pirukaid, — Sõjakolleeegiumi president, kuberner ning «vürstlik kõrgus». Pikkasvuline, kõhn ja ilusa näoga Menšikov tõmbas endale otsekohe välismaalaste tähelepanu. Tark, aktiivne, energiline, selge kõne ja mõttega, erakordselt vahva (tarvitseb vaid meenutada tema tegevust Nöteborgi ründamisel, lahingus Neeva ääres, Poltava lahingus), osav, ustav Menšikov oli Peetri lemmik, sõber ning lähim truu kaastööline. Tema peadpööritav karjäär tsaari tentsikust kuni «vürstliku kõrguseni» ja tema auahnus ei meeldinud paljudele ning «kõikvõimsat koljatit» (nagu Menšikovi nimetati) vihati ja kardeti. Olles diplomaat, väejuht ning administraator, oli Menšikov ühtlasi ka Peetri lähim sõber. Peeter oli oma lemmikusse väga kiindunud, kuigi nuhtles teda roh-

kem kui korra ja ähvardas teda kõigi karistustega ahnuse, riigivarguse, altkäemaksu võtmise, sõja ajal ka röövimise eest.

Nõrdinuna Menšikovi tegude üle, kirjutas Peeter Jekaterinale: «Menšikov on kõlvatuses sigitatud, pattudes on ema ta sünnitanud ja kelmuses lõpetab ta oma elu.» Ent ometi oli see Peetrile kõige lähem inimene, tema parem käsi.

«Peetri pesakondlaste» seas oli rohkesti ka teisi «aadlist alamast» seisusest inimesi. Muusikandi poeg, kes lapsepõlves karjatas sigu, sai peaprokuröriks: see oli raevukas, äge, terav ning riiakas Jagužinski. Ristitud juut, vangi poeg, poesell, hiljem aga andekas diplomaat — see oli tark ning ennastvalitsev kantsler Pjotr Šafirov. Peterburi ülem-politseimeister Devier oli olnud jungaks portugali laeval. Nende hulgas olid endine Šeremetevi kojaülem, Moskva raekoja üleminspektor, Arhangelski viitsekuberner Kurbatov, endine talupoeg, nüüd ülemfiskaal Nesterov, endine possaadielanik, nüüd ülemsekretär Makarov jne.

Peeter lähendas need isikud endale seepärast, et teda ümbritsevate aadlike hulgas oli liiga vähe haritud ning võimelisi inimesi, kes oleksid temale reformide teel meelsasti järgnenud. Oma lemmikute «suursugususe» eest hoolitses tsaar ise, tehes Jagužinski krahviks, Menšikovi — vürstiks, Šafirovi — paruniks jne. «Kõige alamast soost» «Peetri pesakondlased» muutusid kiiresti aadlikeks, said peamiselt nende jaoks tarvitusele võetud krahvi- ja parunitiitlid, soetasid endile tohutud mõisad tuhandete pärisorjadega, lossid, luksussõidukid, teenrid, mõisa-teenijad ja muutusid samasugusteks «härrasteks», nagu olid «rjurikovitšid».

Sel teel uuendas Peeter aadli koosseisu kõige andekamate, ustavamate ning edukamate (sest Peeter ei avastanud mitte iga talenti ega andnud igale talendile teed) tulnukate arvel «aadlist alamast» seisusest. Sõllega piitsutas Peeter aadlit taga: õpi, teeni, muidu võivad mitteaadelliku päritoluga isikud su tagaplaanile tõrjuda. See oli stiimul aadlike hulgas algatusvõime edasi-arendamiseks ja hariduse ning kultuuri tõstmiseks. Aadel hakkas mõistma, et aadellik päritolu üksi ei määra veel kaudgeltki inimese kohta ühiskonnas.

Peetri-aegsete tegelaste hulgas seisab eraldi Ivan Tihhono-
vitš Possoškov — sündinud geenius, talupojaseisusest käsitöö-
line, kes oma «Raamatus vaesusest ja rikkusest» arendas vaa-
det majanduspoliitikale merkantilismi vaimus ja kaupmeeskonna
poliitilist programmi. Possoškov astus välja aadli vastu, nõudes
talupoegade olukorra parandamist ja nende kõigi üleviimist
riigitalupoegade seisundisse.

Ja nende «tsaari õukondlaste», «Peetri pesakondlaste» hul-
gas, kes omasid mitmesugusel määral mõistust ja ettevõtlikkust,
mitmesuguseid arusaamisi kohusest, aususest, ustavusest, kuid
kes kõik nii või teisiti aitasid Venemaad «märke vedada», esineb
Peetri enda majesteetlik kuju.

XXVIII. Peeter I isiksusena.

Peeter ei sarnanenud millegi poolest oma isaga ja vanaisaga,
Aleksi Mihhailovitš ja Mihhail Fjodorovitš Romanoviga —
nõrgatahteliste, pikatoimeliste ning otsustusvõimetute Moskva
tsaaridega. Juba välimus eraldas kuidagi Peetrit teda ümbritse-
vate isikute salgast. Olles tohutu suur, peaaegu kolm arssinat
pikk, omades kohutavat füüsilist jõudu (talle oli tühine asi näi-
teks hobuseraud pooleks murda või hõbetaldrik toruks painu-
tada), oli Peeter peajagu pikem teda ümbritsevaist õukondlas-
test.

Järsk ja nurgeline, kõndides kätega vehkiv, liikuv, mitte
kuski kaua paigalpüsiv — sellisena tõttas Peeter alaliselt kuhugi,
ruttas alati.

Tsaar tõusis hommikul vara, tavaliselt kell viis. Ta lõunastas
kell 11—12 ja seejärel puhkas. Magama heitis ta hilja. Peeter
oli alati tegevuses: kord võttis vastu saadikuid, kord kirjutas
kirju ja dikteeris ukaase ning seadusi, kord vaatas pabereid läbi,
kord kargas äkki püsti ja tormas mõnda kolleegiumi, Senatisse
või Admiraliteeti, kus haaras kirve ja asus oma lemmiktegevu-
sele — laevaehitamisele. Armastades ja tundes peaaegu kaht-
kümmend käsitööharu, tegi Peeter meelsasti füüsilist tööd: saa-
gis, hõõveldas, nikerdas, treis. Poole oma eluajast veetis Peeter

reisil: manöövreil, sõjaretkil, sõitudel välismaale. Kus ta ka polnud käinud! Azov, Derbent, Arhangelsk, Saksa riigid, Austria, Prantsusmaa, Inglismaa, Holland... Kõikjal vilksatas tema kõrge kuju, kuuldusid «venemaalaste tsaari» ruttavad sammud.

Peeter ei armastanud tseremoniaali, formaalsusi, vihkas toredust, tähtsust, peenutsemist. Kõige võimsam ning rikkam monarh Euroopas oli isiklikus elus vähenõudlik ning lihtne. Viltutallatud kingad, nõelutud sukad, vana hommikukuub, lihtne kaftan — need moodustasid Peetri tavalise garderoobi.

Peetri õukond oli tagasihoidlik. 10—12 mitte kõige kõrgemast soost aadlikku moodustasid tsaari kogu teenijaskonna. See õukond läks maksma 60 000 rbl. aastas, mis polnud sugugi palju.

Kõigist Vene ja peaaegu kõigist välismaa keisritest kulutas Peeter oma õukonnale kõige vähem.

Peeter armastas lihtsust, tõepärasust, sundimatust. Õukondlike maneere mitte omades käitus Peeter seltskonnas, pidudel, ballidel ja külaskäikudel sundimatult, nõudes ainult seda, et «liialt ei valetaks ja tüli ei noriks».

Peeter armastas tõtt. Kunagi peol ütles mereväeleitnant Mišukov Peetrile avalikult, et Aleksei olevat rumal, ajavat kõik segi, ja sai selle eest vastuseks ainult pilkavad sõnad: «Tola! Seda ei öelda kõigi kuuldes.»

Kord hilines Nepljujev, ei ilmunud õigeaegselt Peetri juurde. Algul kavatses ta valetada, siis aga otsustas kõik puhtsüdamlikult avaldada: «Palun andeks, tsaar, viibisin eile liiga hilja võõruspeol.» Peeter lähenes talle ja ütles: «Aitäh, poiss, et räägid tõtt.»

Peeter ei võinud sallida hooplejaid ja lobisejaid. Ühele välismaisele ohvitserile, kes liialt lobises, nii et Peeter ei suutnud seda taluda, sülitas ta näkku.

Kunst ei olnud Peetrile võõras. Ta armastas ja tundis maalikunsti, arhitektuuri ja skulptuuri, kuid ei armastanud muusikat. Tema maalide ja raidkujude kollektsioon sai Ermitaaži aluseks. Arhitekt Leblond ehitas Peetri jaoks kuulsa lossi «Monplaisir» Peterhofis.

Kuid Peeter jäi oma sajandi lapseks — jõhkraaks, ennast mitte valitsevaks, kes püüdis oma reforme, mõtteid ja ideid juurutada «barbaarsete meetodite» rakendamise abil. Sageli võis siinsamas peol mingi läbimõtlema fraas või ettevaatamatu žest välja kutsuda järsu reaktsiooni Peetri poolt. Kuhu oli jäänud lahke peremees või rõõmus külaline! Konvulsioon moonutas Peetri nägu, silmad muutusid kurjaks, meeletuks, õlg tõmbles — ja häda sellele, kes oli tema viha välja kutsunud!

Peeter oli julm ja vajaduse korral võttis ise käsile piinamise ja hukkamise, kuigi seda julmust reaktsiooniliste vandeseltslaste — bojaaride, streletside ja vaimulikkude suhtes õigustas eesmärk, mille nimel teda tarvitati.

Peetri lõbustused olid jämeda, barbaarse iseloomuga. Purjutati tervete päevade kaupa, kusjuures joodi nii, et peale «lahingut Ivaška Hmelnitskiga»³⁵ paljud lamasid nädalate viisi haigeina, mõni aga isegi «andis hinge jumala hoolde».

Lõbustati endid «viguritega», narritati üksteist, ja tooreste naljade tagajärjel inimesed sageli haigestusid ning surid.

«Kõige pöörasem, kõige narrikam ning kõige joobnum kontsiil» jõi ja märatses üle kogu pealinna erilise põhikirja alusel, mis oli välja töötatud Peetri enda poolt asjatundlikult ja mitte vähema tõsidusega kui mingi seadus. Kui Peeter märkas vastutöötamist, kui keegi tegi talle etteheiteid, võttis ta appi mitte veenmise, vaid sundimise. Temas peitus isemeelne vene mõisnik-pärisorjuslane. Seda oli tunda igal sammul.

Olles valmis tervenisti anduma Venemaa reformimisele, «teenides» riiki, öeldes siiralt, et «teadke Peetrist, et temale pole elu kallis, kui vaid elaks Venemaa õnnes ja kuulsuses meie hüvanguks», nõudis Peeter sedasama ka teistelt.

N. G. Tšernõševski märgib Peetrile iseloomulikku «piiratud soovi kodumaa hüvanguks, mis hingestas selle suure isiku kogu elu, suunas kogu tema tegevust». «Venelane peab olema patrioot selles mõttes, nagu seda oli Peeter Suur.»

35 Ivaška Hmelnitski — alkohoolsete jookide personifikatsioon.

Olles nõudlik, range, siiras ning otsekohene, vihkas Peeter kõige enam valet, argust, autust, kiindumust minevikusse.

Seal, kus reformide teel oli ees paadumus, rutiin, maha-jäämus, paiskas Peeter julmalt ning halastamatult kõik oma teelt kõrvale.

«Tema loomakäpas oli Venemaa tulevik,» kirjutas A. I. Herzen.

Peeter «kiirendas lääne-euroopluse ülevõtmist barbaarse Venemaa poolt, mitte peatudes barbaarsete vahendite ees võit-luseks barbaarsusega»³⁶, — nii kirjutas V. I. Lenin.

Paljud kaasaeglased idealiseerisid Peetrit. Vene tehnik-ise-õppija, puusepp ning treial Nartov nimetas Peetrit «maiseks jumalaks». Lomonossov kirjutas Peetrist: «Kui oleks tarvis leida meie mõiste järgi jumalasarnast inimest, ei leiaks me kedagi peale Peeter Suure.»

Hiljem, XIX sajandil, hindasid progressiivsed õpetlased, kir-janikud ja publitsistid Peetrit ning tema tegusid kõrgelt, kuna reaktsionäärid ja ajaloolased tol ajal, mil kodanlik ajalooteadus elas juba üle kriisi, tavaliselt suhtusid Peetrisse üha eitavamalt ja vähendasid tema reformide ajaloolist tähtsust. M. N. Pokrovski antimarksistlik, antileninlik «koolkond» aga keeldus lõp-likult tunnustamast Peetris pärisorjusliku Venemaa progressiiv-set tegelast.

M. N. Pokrovski kinnitas, et Venemaal enne Peetrit ja pärast teda oli rohkem eeldusi arenemiseks kui Peetri ajal, Peetris endas aga nägi ta vaid joomarit ning kõlvatu eluviisiga isikut, kusjuu-res tema arvates kõik reformid osutusid ebaõnnestunuks, ei omanud ei baasi ega perspektiive ja «reformaatori surm oli vää-riliseks finaaliiks...»

M. N. Pokrovski kõige tõsisem eksitus seisnes selles, et tema, ajaloolane, käsitas Peetrit ebaajalooliselt, mitte arvestades, et perioodil, mil elas ja tegutses Peeter, olid hoopis erilised, meie-aegseist väga kauged ajaloolised tingimused ja et neis tingimus-tes sooritas Peeter suure, Venemaale vajaliku progressiivse töö.

36 В. И. Ленин, Соч., т. XXII. lk. 517.

Peetri grandioossed reformid pole midagi muud kui katse mahajäämuse raamidest välja hüpata — sõjalise, riikliku, kultuurilise, tööstusliku ja põllumajandusliku mahajäämuse raamidest.

Määratu suur, erakordne osa kõigis reformides kuulus Peet-rile endale — äärmiselt andekale organisaatorile, reformaato-rile, diplomaadile ning strateegile, kauge- ning läbinägelikule, peaaegu hulljulgele, väsimatule, energilisele, tarmukale, kirgli-kule patrioodile.

Seltsimees Stalin ütleb:

«Marksism ei eita sugugi väljapaistvate isikute tähtsust ega seda, et inimesed teevad ajalugu... Kuid muidugi ei tee inimesed ajalugu mitte nõnda, nagu neile dikteerib mingi fantaasia, mitte nõnda, nagu neile tuleb pähe. Iga uus põlvkond leiab ees teatavad tingimused, mis olid valmil kujul olemas juba sel momendil, mil see põlvkond sündis. Ja suured isikud on midagi väärt vaid seevõrd, kuivõrd nad oskavad neid tingimusi õigesti mõista, mõista, kuidas neid muuta»³⁷.

Peeter oli nimelt selline isik, kes oskas õigesti mõista tema palavikulise tegevuse algul olemasolevaid tingimusi, mõista, kuidas tuleb neid muuta oma kodumaa hüvanguks.

Fr. Engels ütleb, et Peeter oli «tõeliselt suur isik»³⁸. Engels võrdleb teda mitte rahvamasside juhtidega, ülestõusude algata-jatega, sest loomulikult ei olnud Peeter kunagi ja ei võinudki olla rahvamasside juhiks, kes oleks kajastanud nende klassi-päraseid nõudmisi, vaid riigivalitsejatega, kellega võrreldes ta oli tõesti suur isik.

Peetri suurus oli vene rahva suuruseks ja V. G. Belinskil oli õigus, kui ta kirjutas: «... vaimult tühise rahva hulgast poleks kunagi võinud kerkida selline hiiglane kui Peeter: ainult niisuguse rahva hulgast võis ilmuda niisugune tsaar, ja ainult niisugune tsaar võis niisugust rahvast ümber kujundada...»

37 И. В. Сталин, Беседа с немецким писателем Эмилом Людвигом. Партиздат, 1933, lk. 4.

38 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. II, lk. 12.

Sageli võib kirjanduses leida väidet, et Peeter kui poliitika-
tegelane kujunes välja välismaalaste mõjul.

See ei ole õige.

Inglise resident Charles Whitworth kirjutas, et Peeter saavutas erakordsed tulemused «omaenese geeniusse jõul, peaaegu ilma kõrvalise abita».

Ja tõepoolest: kes aitas Peetrit? Kas olid teda ümbritsevad välismaalased tõesti tema õpetajaiks ning juhtideks? Ei. Brandt ja Sommer, Lefort ja Timmermann olid Peetri teenrid ning seltsimehed, kuid mitte õpetajad, kes oleksid oma õpilase maailmavaate kujundanud ja tema oma mõjule alistanud. «*Débauchant*» Lefort'iga oli Peetril lõbus ja kerge. Sommer tulistas hästi, Brandt laskis vette oma «ebakindla laevukese», ent Peeter kui seninähtamatult suur ning laiahaardeline vene riigimees kujunes ise, iseseisvalt, olles kasvatatud vene rahva traditsioonides, lootustes ja taotlustes.

Ta õppis Hollandis ja Inglismaal, Miitavis ja Königsbergis, kuid kes võib öelda, et ta kujunes välja seal, läänes, Thames'i kaldail või puhtais hollandi majakestes?

Ta õppis ja tundis kümmet käsitööharu, oli «täiuslik kunstnik» «oskuslikes» ja teoreetilistes teadustes, kuid kas võib eitada tema püüdu kohandada kõike vene tegelikkusega ja euroopastades ning tsiviliseerides Venemaad russifitseerida kõik «meretagune», välismaine, euroopalik?

Sageli nähakse ainult Peetri välismaisi abilisi, kuid miks unustatakse Boris Golitsõn, Pjotr Tolstoi, Šafirov, Menšikov, Apraksin, Nepljujev, Volõnski, Kurbatov ja teised «Peetri pesakondlased»?

Otsitakse välismaisi projektide loojaid ja õpetlasi, kuid unustatakse Possoškov ja Prokopovitš, Tatištšev ja Nartov, Magnitski ja Kopijevski, Lihhudad ja Polikarpov, Skornjakov-Pissarev ja Makarov, Remezov ja Tširikov ning palju, palju teisi. Liiga palju XVIII—XX sajandi Venemaal on märgitud Peetri geeniussega, et kõnelda tema tegude tähtsusest, kuid kõige esitatu valguses võib vaevalt kahelda tema reformide

sügavalt rahvuslikus iseloomus ja Peetri-aegse vene rahva poolt inimkultuuri varaaita antud suures väärtuslikus lisandis.

Vaevalt tarvitseb üksikasjaliselt peatuda Peetri-aegsete «sakslaste» osal, kellede hulgas muide oli rohkem inglasi, taanlasi, hollandlasi, šotlasi ja šveitslasi kui päris-sakslasi. Nad ei võinud oma tegevusega määrata ei Venemaa ees seisvaid poliitilisi ülesandeid, ei tema majanduslikku arenemist ega tema kultuuri.

XXIX. Lõppsõna.

Peetri reformide tulemusena oli loodud laialdane ning võimas Vene impeerium. Rahvamasside koormamise teel suurte maksudega ja sunnistega, rahvaliidumiste mahasurumise teel ja tugeva administratiiv-politseilise valitsemissüsteemi loomise teel oli kindlustatud mõisnike ja kaupmeeste rahvuslik riik — Vene keisririik.

Too teravalt silmatorkav sõjaline, riiklik, kultuuriline ja majanduslik mahajäämus, mis naabritega võrreldes iseloomustas XVII sajandi Moskva-Venemaad, oli ületatud. Venemaad ähvardav oht saada Poola, Rootsi või mõne teise lääneriigi kolooniaks või poolkolooniaks oli kõrvaldatud. Ei ähvardanud enam hädaoht ka Türgi poolt.

Peetri reformid löid mitte ainult sõjalises suhtes võimsa Venemaa. Kultuur, teadus ja haridus tõusid kõrgemale tasemele. Kindlustusid ja tugevnesid sidemed välismaaga. Riigis eneses olid loodud tingimused tootlike jõudude edasiseks arenemiseks, mis viis kapitalistlike elementide ilmunumisele XVIII sajandi teisel poolel. Venemaal tugevnesid kaubandus ja tööstus, «mis viis juba tol ajal kapitalismile»³⁹.

Kas Peeter suutis Venemaa mahajäämuse täielikult ületada?

Ei. Hoolimata oma laialdastest kavatsustest ja headest eesmärkidest, oma otsustavusest ja visadusest ei suutnud Peeter, kes «... kõrgel seistes raudse käega tõmbas Venemaa püsti»,

39 В. И. Ленин, Соч., т. XXIV, lk. 371.

aadli klassihuvide kitsuse ja pärisorjusliku Venemaa võimaluste piiratuse tõttu lahendada meie maa mahajäämuse likvideerimise ülesannet.

Kõneldes Peetri katsest mahajäämuse raamidest välja hüpata ütleb seltsimees Stalin:

«Siiski on täiesti arusaadav, et mitte ükski vanadest klassidest — ei feodaalne aristokraatia ega kodanlus — ei suutnud lahendada meie maa mahajäämuse likvideerimise ülesannet. Veel enam, need klassid mitte ainult ei võinud seda ülesannet lahendada, vaid ei olnud suutelised isegi püstitama teda, seda ülesannet, mõnevõrragi rahuldaval kujul. Meie maa igipõlist mahajäämust võib likvideerida ainult eduka sotsialistliku üleschituse baasil»⁴⁰.

⁴⁰ И. В. Сталин, Об индустриализации страны и о правом уклоне в ВКП(б), Партиздат, 1935, lk. 17.

Sisukord.

	Lk
I. Peetri reformide eeldused	5
II. Streletside ülestõus 1682. a.	12
III. Sofja Aleksejevna valitsemine	16
IV. Peeter I Preobraženskojes	20
V. Peetri valitsemise algus	25
VI. Azovi sõjakäigud	28
VII. «Suure saatkonna» ettevalmistus	34
VIII. Tsõkleri vandenõu	35
IX. «Suur saatkond»	36
X. Streletside mäss	40
XI. Ettevalmistus sõjaks Rootsi	43
XII. Põhjasõda	46
1. Lahing Narva all	50
2. Reformide algus	53
3. Esimesed võidud	58
4. Sankt Peterburgi rajamine	62
XIII. Rahvaliidumised XVIII sajandi alguses	69
1. Rahvamasside seisund	69
2. Astrahani ülestõus	70
3. Bulavini ülestõus	72
4. Baškiiride ülestõus	76
XIV. Poltava lahing	77
XV. Sõjategevus 1710. a. Baltikumis	91
XVI. Pruti sõjakäik	92
XVII. Põhjasõja lõpp	95
XVIII. Peeter I idapoliitika	101
XIX. Peeter I diplomaadina	104
XX. Peeter I reformid	110
1. Seisuste korraldus	110
a) Aadel	110
b) Kaupmeeskond	113
c) Talupoegkond	114

	I.k.
2. Riigiasutuste reform	116
a) Keskasutused Peetri ajal	116
b) Kohaliku halduse asutused	119
c) Armee ja laevastik	120
XXI. Venemaa majandus ja Peeter I majanduspoliitika	121
1. Tööstus	121
2. Põllumajandus	126
3. Kaubandus	126
XXII. Ukraina, Volga-maad, Uurali-alä ja Siber Peeter I valit-	
susajal	128
1. Ukraina	128
2. Volga-maad ja Uurali-ala	130
3. Siber	131
XXIII. Peeter I väejuhtimiskunst	132
XXIV. Kultuur ja haridus	135
XXV. Reformide vaenlased	140
XXVI. Tsaari perekond. Peeter I surm	145
XXVII. «Peetri pesakond»	144
XXVIII. Peeter I isiksusena	147
XXIX. Lõppsõna	155

*Vastutav toimetaja R. Kleis.
Tehniline toimetaja H. Seletus.*

Ladumisele antud 21. X 47. Trükkimisele antud 26. I 48. Paberi kaust 61×86, 1/16. Trükipoognaid 9³/₄. Autoripoognaid 8. Arvestuspoognaid 9,1. MB 01013. Lao-
tihedus trpg. 36 800. Tiraaž 5200. Trükikoja tellimus nr. 1929. Trükikoda „Tartu
Kommunist“, Tartu, Ülikooli 21/23.

1992 Hind rbl. 7.50 3.65

В. В. Мавродин, Пётр I. На эстонском языке.
Эгосиздат „Научная Литература“, Тарту.

Rbl. 7.50

Uus hind

2a. 3.65

Rbl. _____

16880

189605

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00465863 1